

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Lengyel László, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.

»Minden telefonvonalunkat elvágták«

I. MIHÁLY ROMÁN EXKIRÁLY

»Futottam a Párt után, szomjazva«

ARTHUR KOESTLER

»A vécéartály magától ürül«

VÁRADY SZABÓLCS

Mcmxc Július – Augusztus

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

Mcmxc Július – Augusztus

MÁSODIK ÉVFOLYAM HETEDIK-NYOLCADIK SZÁM

Polonyi Péter Kék Kína, Sárga Kína? 3

Silviu Brucan A „képmutató Nyugat” 7

I. Mihály román exkirály Tanúvallomás 11

Jan Patočka A szellemi ember és az értelmiségi 14

Gerd Bergfleth Tíz tézis az észkritikáról 18

Várady Szabolcs *Vécéartály-villanella* 22

Arthur Koestler A bukott Isten 23

Marno János *az igazságszolgálatás* 47

Vidor Miklós *Előjáték* 51

Bodor Béla *Versek* 60

Závada Pál *Falumonográfia* 62

Pelle János A „mezítlábas vérvád” 69

Petr Steiner – Pavel Vošický A lenini úton... 77

Marosi Ernő A művészetek „mindenkori” történetéről... 83

Három a bolgár 84

Grigorij Pomeranc Rubljov Szentháromsága 92

Anatolij Sztreljanij WC→ 102

E számunkat Pavel Vošický grafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS. OLVASÓSZERKESZTŐ: BARABÁS ANDRÁS. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PUSZTA DÓRA. LEVÉLCÍM: BUDAPEST 1396 POSTAFIÓK 464. KIADJA A HETI VILAGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII. VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950 TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIK), BUDAPEST XIII., LEHEL UT 10 A SZÁM ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK Rt. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 348 FT, FÉL ÉVRE 174 FT, NÉGYPÉD ÉVRE 87 FT. A SZÉPÍTÉS A HVG FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT. PLANTIN ÉS NICHOJAS COXJIN BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: ERDELYI ISTVAN, FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE MACHAN ESZTER. NYOMTA A BORSÓDI NYOMDA MISKOLCÓN. FELELŐS VEZETŐ: HORVÁTH FERENC IGAZGATÓ. ISSN 0864-800X.

Régebbi számaink korlátozott mennyiségben kaphatók a kiadóban.

A CORVINA KIADÓ

KÖNYVÚJDONSÁGA

ÁRA: 820 FORINT

A
MŰVÉSZET
TÖRTÉNETE

A MŰVÉSZET KEZDETEI

Kék Kína, Sárga Kína?

POLONYI PÉTER

Kína irtózatossá súlyt cipel a hátán. Annak a terhét, hogy civilizációját hosszú időn át az európai fejlődés reális alternatívájának hihette. A történelem más országoknak fel sem kínálta ezt a lehetőséget. E ritka – bár szerfelett kétes értékű – adománynak meg kell fizetni az árát. A távol-keleti birodalom máig törleszti adósságát, amelybe e hamvába hol lehetőségért verte magát, pedig a világfejlődés már régen eldöntötte, hogy az Európában választott úton halad tovább az egész földkerekségen. Ha egy s más átvehető is a kínai értékekből, az ő útjuk történelmileg zsákutcának bizonyult. Az ilyesmit egy hajdanvolt civilizációs központnak nehéz megemésztenie.

Friss kudarcélménnyel a háta mögött mindenki hajlamos olyan beismeréseket tenni, amelyekről egyébként tartózkodna, s ha a csalódás nagy, önértékelésében olykor még a ló másik oldalára is átesik. Így van ez emberekkel, de népekkel is.

Századunk elején például, a két évezredes monarchia és a még nála is idősebb konfucianizmus csúfos bukását látva, az új eszméktől lelkes kínai fiatalok még azt a gondolatot is megkockáztatták, hogy – mivel anyanyelvüket olyan nyira átítták a régi gondolatok – a kínai helyett talán az angolt, a franciát, netán az eszperantót kellene használniuk. (Bármennyire abszurdnak tűnjék is a kép, amint megfáradt kínai parasztok a fűzfák árnyékában eszperantóul beszélgetnek, a régi nyelvvel kapcsolatos kifogások nem tekinthetőek teljesen megalapozatlannak.)

A kínai sajátosságokat általános érvényűnek kikiáltó, azokat az egekbe emelő „kulturális forradalom” bukását követően is elérkezett az igazság pillanata. A múltat alaposan megkérdőjelező reformok évtizedének végén, 1987–88-ban a Kínai Televízió ötrészes sorozatot sugárzott a kínai társadalomfejlődés zsákutcájának kérdéseiről.

Szu Hsziao-kang és társai, a forgatókönyv írói, rögtön az elején így foglalták össze filmjük fő gondolatát: „Mai világunkban, szembenézve Nyugat ipari civilizációjának kihívásával és a kultúrák gyors ütemű egymáshoz közeledésével, valamennyi ősi civilizációval rendelkező nép átéli a mai valóság és a hagyomány összetételalkozásából támadó súlyos válságot. Minél ősbibb a hagyomány, annál súlyosabb a válság...”*

Szuék a jobbára belterjes szárazföldi hagyomány „sárgájának” (a Sárga-folyó és a löszföld színe, amely ráadásul a kínaiak bőrszíne is) túltengésében látták a bajok fő okát.

A tenger, a tengeri kereskedelem, a világra való nyitottság „kékje”, amely az európai fejlődést jellemezte, háttérbe szorult ugyanis a palettán. Ha ez a szembeállítás némiképpen eltúlzott is, a dologban sok igazság van: „a búzaevő, hadiszekérrel harcoló és a nomád népek, továbbá az irániak kultúrájának hatását befogadó sárga civilizáció végül legyőzte a rizsevő, hajózáshoz és vízi harchoz értő, a délkelet-ázsiai és csendes-óceáni kultúrák hatása alatt álló kék civilizációt. A szárazföldi civilizációnak ezt a győzelmet nem lehetett feltartóztatni.”

Mindebből nagy baj származott.

„A kékség visszavonult, elrejtőzött, hogy kivárja egy nép, egy civilizáció majdani vereséges sorsát.

A Csendes-óceán soha nem nyugvó kék hullámai egyre csak hívogatták ezt a szárazföldön megülő ősi népet, egyszerűen egyszerűen rá is bírták arra, hogy elküldje hajóit a Perzsa-öbölig, az Arab-félszigetig. Ám a kék óceán vonzereje mindig gyengébb volt, mint a sárga löszföldé.

A sárga civilizáció hatalma s koncentrációerejének titka abban rejlik, hogy e földdarabon a konfucianus kultúra lassanként egyeduralmat nyert.

A konfucianusok eszmevilága, amely e szárazföldi civilizáció életszabályait és elméletét fejezi ki, a keleti feudális társadalom virágkorában nyilvánvalóan értelmes volt. Egyetlen eszmevilágának központosított uralma azonban meggyengítette a sokféleség felé való fejlődés esélyeit, s a gazdag tengeri civilizáció elemei úgy jártak a régi Kína életében, akár egy vékonyka ágakban csörgedező tiszta forrás, ha beleömlik a szárazföldi civilizáció lösztalajába – eltűntek nyom nélkül.

Míg e szárazföldi civilizáció felvirágozott Kína földjén, a kék tengeri civilizáció csendben előretört a Földközi-tenger mellékén.

Már az ókori görögöknél az athéni demokrácia eszméje az athéni tengeri hatalom felemelkedésével tűnt fel. A tenger feletti uralom magával vonta a demokratikus forradalmat.”

A kínai történelmet már számos Prokrusztész-ágyba kísérelték meg beleszorítani (Mao Ce-tung például mindezt osztályharcot látott, ott is, ahol nem volt), a „sárgák” és „kékék” e küzdelme is tesz némi erőszakot a tényeken, de vitathatatlanul testreszabottabb az eddigi sémáknál.

A tévéfilmsorozat szerzői múltszemléletüket egyértelműen az aktualitások szolgálatába állították: „A történelem azt bizonyítja, ha egy szárazföldi kultúra kormányzati modellje szerint modernizálunk és építünk, elsajátíthatjuk ugyan a korszerű technika némely eredményeit, még

*A szövegből vett idézetek magyar szövege Csongor Barnabás kéziratos fordítása alapján készült.

mesterséges bolygót is bocsáthatunk fel, atombombát is robbanthatunk, de nem tudjuk az egész népet beoltani egy erőteljes és hatalmas kultúra életerejével.”

Mikor lehet újjászületésre számítani?

„Csak ha a kék tenger szelei végül esőt hoznak majd, s újra megáztatják a kiszáradt löszföldet...”

A babérjain pihenő ősi birodalmat Japán és a „négy kis tigris”, amelyeket itt „négy kis sárkánynak” hívnak (Dél-Koreáról, Tajvanról, Hongkongról és Szingapúrról van szó) ébresztgeti túlságosan hosszúra nyúlt álmából, a Csendes-óceán térségének előretörése kínálja Kína számára a fellendülés esélyét:

„1980-ban létrejött Sencsen különleges körzete. Hírül adta az egész világnak, hogy a sok ezer éves szárazföldi civilizáció végül megérkezett az óceán partjára, eddig a föld felé fordított arcát a végtelen tenger felé irányította.

1986-ban tizennégy tengerparti város nyílt meg. Kína szabályosan kihívást intézett a tengerhez.

1988-ban kihirdették Hajnan tartomány létrejöttét.

Közvetlen célja Ázsia négy kis sárkányának kihívása. Az őt öreg ázsiai föld végre leszállt fenséges birodalmi piederzáról.

Ha a hajnani vállalkozás sikerül, a többi tizennégy tengerparti várossal a Csendes-óceán mindkét partján uralkodó hatalmas sárkányt alkot majd. Ez a történelmi vállalkozás írja festi majd a kínai kultúra arculatát.”

Az 1989. évi nagy diákmozgalom kitörése előtti feszült időszakban született tévéfilmsorozat szerzői persze tisztában voltak vele, hogy ezek a változások az ország demokratizálása nélkül elképzelhetetlenek. Reményüket az értelmiségbe, a diákfiatalságba, sőt a kialakulóban levő vállalkozó rétegbe vetették:

„A kínai történelem nem adta meg a kínai népnek, hogy létrejöjjön egy középosztály, amely előmozdítja a tudomány és demokrácia győzelmét, a kínai kultúra nem nevelte fel az állampolgári öntudatot, hanem ellenkezőleg, alattvalói magatartást nevelt az emberekbe. Az alattvalói lelkület pedig csak jámborol engedelmes népet és vesztükbe rohanó megszállottakat hoz létre. A történelem azonban adott a kínai népnek egy sajátos csoportot, az értelmiséget.”

Ez a réteg súlyos történelmi örökséget cipel, mégis az ő kezében a jövő: „...kiválóságait manipulálhatták, szándékaikat félrefordíthatták, lelküket megcsonkíthatták, gerincüket meghajlíthatták, testüket elpusztíthatták.

Mégis, az ostobaság és a babona elpusztításának fegyvere az ő kezükben volt, a tengeri civilizációval ők képesek a közvetlen párbeszédre. Ők öntözik meg a tudomány és demokrácia kék forrásainak vizével e sárga földet.”

És a szerzők ezután teljesen egyértelműen 1986 és 1987 eseményeiről szólnak: „Kína reménye a világban van. Ha e reményt valóra akarjuk váltani, a világ által felébresztett kínaiakra kell hagyatkoznunk. A mi nemzedékünk nagy lelki megpróbáltatások elviselésére ítéltetett, talán ezért tud majd nagyvá válni.

Náluk talán valóságosabb erőt képviselnek a jelentéktelen külsejű, sima beszédű, új típusú vállalkozók. Sőt ezeknek a kis boltoknak a tulajdonosaiban, az utcákon sürgőforgó árusokban, a földjüket elhagyva a világnak nekivágó

parasztokban gyülemlik fel az új társadalmi erő és kezdeményezés, amelyet nem szabad lebecsülni.

Az a felhívás, amelyet Ma Seng-li nemrégiben kilenc más vállalkozóval közösen adott ki a vállalati irányítás új szervezetéről, talán a kékség kiáltványa, amely bekerül a történelemkönyvekbe is.

1986 végén, 1987 elején az országszerte kirobbant diákmozgalomban mindenki résztvett. Ma talán korai lenne még ezt értékelni. Ám a diákmozgalom végső szakaszában a politikai vezetők és diákok között kialakuló párbeszédben megvalósult a diákmozgalomban résztvevők többségét alkotó egyetemisták célja: a politika és a döntéshozatal nyilvánossága.

Látjuk, hogy még ilyen fontos és komoly politikai eseményekben is bejut végül a kékség nyíltsága. A kínai tömegkommunikációs eszközök első ízben közvetítettek párbeszédet a legfelső politikai vezetés és a tömegek között.

Ám nem valami könnyű dolog megértetni egy despotikus hagyományokban bővelkedő keleti emberrel, hogy mi is a demokrácia.”

Valóban nem az. Még politikai vezetőkkel sem.

Az 1989. évi második diákmozgalom veresége után ennyire sem láthatjuk optimistán a perspektívákat. 1989 nyarán ugyanis Pekingben a „sárgák” maguk alá gyűrték a „kékeket”. Vagyis a demokratikus diákmozgalmat és a háttérben álló, liberális gondolkodású értelmiségieket, valamint – ne tagadjuk – azokat a hongkongi erőket, amelyek félve az 1997. évi csatlakozás következményeitől, maguk is beavatkoztak az események menetébe, azt hívnak, hogy így előmozdíthatják az anyaország demokratizálását.

Nem feladata ennek az írásnak azt elemezni, hogy a „kékek” kapkodása, túlzó követelése, kompromisszumképtelensége, az ország destabilizációjával fenyegető lépései mennyiben járultak hozzá a konzervatív „sárga” erők ellencsapásának kiprovokálásához, mint ahogyan az sem tartozik ide, hogy a kelet-európai folyamatok nekilödulása mennyiben ludas a kínai visszarendeződésben. Tény azonban, hogy a kínai reformfolyamat megtört.

A pekingi utcákon még alig száradt fel a vér, amikor a *Zsenmin Zsipao* 1989. július 19-én már az említett tévéfilmsorozat nemzeti büszkeséget sértő eltévelyedéseit vette célba, nem mulasztva el megemlíteni, hogy a szerzőknek a bukott pártfőtítkár, Csao Ce-jang volt a fő patrónusa.

Mindez előrevetette annak az árnyékát, hogy a kínai vezetés a nemzeti érzés felkorbácsolásával, valamiféle „Kína a szocializmus utolsó bástyája” érzelmi ráhatással próbál majd tömegbázist szerezni magának, hogy szembe-szegülhessen a hazai és nemzetközi elszigetelődéssel.

Gömöri Endre nemrégiben egy kerekasztal-beszélgetésen nagyon frappánsan utalt már a kínai politikának arra a sajátosságára, hogy Peking évtizedek óta úgy politizál, hogy lehetőleg az ellenkezőjét csinálja annak, amit Moszkva tesz. Nyilván arra gondolt, hogy 1948–49 után a Szovjetunió Kelet-Európában megmerevítette az irányvonalát, a kínai vezetés viszont a nemzeti burzsoázia megőrzésére, lassú átmenet megvalósítására törekedett. Amikor a Hruscsov-érában, az 50-es évek második felében rugalmasabb bel- és külpolitika vette kezdetét, Peking – rövid együtthaladás után – a nemzetközi porondon az

enyhülés ellen foglalt állást, hazai politikájában pedig a „jobbaldalelles harctól” a „nagy ugráson” át egészen a „kulturális forradalomig” ívelő szélsőségek tobzódásának lehettünk a szemtanúi. Amikor a 70-es évek végén a távolkeleti birodalom végre kilábalta a „kulturális forradalom” kátyújából, a brezsnyevi pangás mélypontjára zuhant Szovjetunió ellenpontjaként Kínának a Nyugattal való mézes-hetei következtek. Ám ahogy beindult Gorbacsov peresztrojka, Pekingben többször is a fékre léptek, majd az 1989. évi diákmozgalom leverését követően a reformpolitika napja – egyelőre – leáldozóban van.

Botorság lenne persze azt hinni, hogy a kínaiak „csak azért is” csinálnak mást, mint Moszkva. Lépéseiknek vitathatatlanul megvan a maga belső indítéka is, és mégis, szinte mindig kitapintható valami rivalizálásféle is, amely sosem engedi, hogy tartósan egy gyékényen áruljanak a nagy szövetségessel/vetélytárral. Hiszen a közösködés egyben háttérbe szorulást is eredményez a számukra.

E sorok írója még jól emlékszik az 50-es évek közepe felhőtlennek tűnő baráti időszakára, amikor Pekingben folytatta egyetemi tanulmányait. Akkoriban a kínaiak nem szűntek meg hangoztatni, hogy a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban tanítómesterüket tisztelik. Ám a mindennapi életben mégis lépten-nyomon érzékelhető volt az a véleményük, hogy a szocialista eszményeket ők mégiscsak jobban ültetik át a gyakorlatba, mint agyondi-csért példaképeik. „Sajnos mi vagyunk a legjobbak”, lehetett volna a mottója ennek a bocsánatkérő hangvételű nacionalizmusnak, amely azon sajnálkozott, hogy a példaképek nem eléggé azok. Elképzelhető, milyen erővel jutott kifejezésre a nemzeti büszkeség, amikor elvesztette bocsánatkérő jellegét.

És ne felejtjük el, a kelet-európai országok napjainkban lezajlott fordulatának és a Szovjetunió egyre nyilvánvalóbban látható válságának eredményeként Peking mind jobban elszigetelődik. S ez nem valami szubjektív érzés, hanem a rideg valóság: Kína klasszikus szocializmus modelljével egyre inkább magára marad. Aggasztó helyzet, ám ez a szerep mégsem idegen Kína számára. A történelemben ez az ország egyszer eljátszotta már ezt a szerepet. S különben is, egyedül képviselni egy eszmevilágot, amely – most már mindenki láthatja – leginkább az ő testükre szabott, nem utolsó dolog. Megvan a maga pátosza.

Nézzük a tényeket!

A dolog egyelőre jórészt a színpalok mögött, titkos párt-dokumentumokban zajlik, de ezek a dokumentumok valójában csak félig titkosak, a hongkongi sajtó – akárcsak eddig – előbb vagy utóbb publikálni tudja őket. S az eddigi tapasztalatok alapján hihetünk a hitelességükben.

Március elején a Kínai Kommunista Párt a vezető káderei körében terjesztett körlevelében így elemezte az SZKP KB februári plénuma után kialakult helyzetet:

„A Szovjetunió az első szocialista ország, amelyet Lenin teremtett meg. Ennek az országnak esetleges színváltozása nagyobb hatást gyakorolhat hazánkra, mint a drámai kelet-európai fordulat. Az Egyesült Államok vezette nyugati tömb és az ellenséges nemzetközi erők még nagyobb nyomást gyakorolnak ránk, s meglehet, hogy újabb nehézségeket okoznak nekünk. Lehet, hogy ez az ellenáramlat

fokozza az egyesek fejében uralkodó eszmei zűrzavart, aggodalmat ébreszthet: meddig tudjuk még megvédeni a szocializmusnak ezt a hadállását?”

A logika azt követelné, hogy az egypárti szocializmus modellje mellett többé-kevésbé még kitartó országok szorosabba zárják soraikat. Li Peng miniszterelnök moszkvai látogatása látszólag ilyen lépések sorába illik, valójában nem egészen ez a helyzet. A kínai vezetés konzervatív szárnyán belül olyan erős volt a Gorbacsov-ellenesség, hogy egyesek még ezt a látogatást is meg akarták torpedózni, végül is kompromisszum formájában került rá sor: támogatási gesztus a szocialista erőknek, egyben vitalehetőség. A kínai vezetésnek az a szemlélete, hogy ha kell, Kína kész eljátszani a „szocializmus utolsó védőbástyájának” szerepét, nem változott.

A hongkongi *Csengming* 1990. májusi száma beszámolt róla, hogy a Kínai Kommunista Párt politikai bizottsága áprilisban három munkaértekezletet is tartott, amelyeken Csiang Cö-min, az új pártfőtitkár ezeket idézte Teng Hsziao-pingnek – aki továbbra is az ország tényleges vezetője – egy „rendkívül fontos beszédéből”: „A három legfontosabb dolog a stabilitás, a stabilitás és megint csak a stabilitás, ezzel mérjük a legjobb viszontcsapást arra, amit Gorbacsov művel... Szerencsére számíthatunk a hadseregünkre, párttagjaink döntő többségére, a széles munkásparaszt tömegekre. E három támaszunk következtében Kínában minden ellenséges erő kudarca van ítélve: ez a helyzet jellemzi országunkat, s ez az a sajátosan kínai helyzet, amely eltér a kelet-európai és a szovjet helyzettől... A következő három-öt év pártunk és országunk számára rendkívül nehéz lesz, sorsdöntő három-öt év előtt állunk. Ha kiálljuk a próbát, ha megálljuk a helyünket, akkor nagy fejlődés, ugrásszerű előrelépés vár ránk, ha elbukunk, Kína történelme több évtizeddel, sőt több évszázaddal lép majd vissza... Ma a világon találkozni olyan nézettel, hogy csak Kína mentheti meg a szocializmust. Úgy látom, ez a vélemény nem tekinthető megalapozatlannak. Kína népesége meghaladja az egymilliárdot. Ha Kelet-Európa, a Szovjetunió, sőt valamennyi szocialista ország megváltoztatja a jellegét, csak a mi Kínánk nem változik meg, a szocializmusnak akkor marad még reménye. A történelem útja kanyargós. Az egész pártot, az egész hadsereget, az egész ország népét arra kell nevelni, hogy szilárdan higgyen ebben!”

A civilizatorikus küldetéstudat – mint láttuk – nem idegen a kínai gondolkodástól, s bár a kínai vezetés természetesen nem örül annak, hogy a helyzet így alakult, a „szocializmus utolsó védőbástyájának” szerepében láthatóan nem érzi magát rosszul.

Tekintettel azonban a kínai fejlődés sajátosságaira, e sorok írója mégsem tenne egyenlőséget Kína és Kelet-Európa közé. A plurális demokrácia felé nagyon is araszolva haladó Tajvan példája is azt igazolja, ebben a térségben a monolitikus társadalmi szervezetnek nagyok a történelmi hagyományai, ez a rendszer talán még nem merítette ki teljesen a tartalékait. Nagyon is elképzelhető, hogy ennek a gyakorlatnak a hirtelen felszámolása Kínában ma még instabilitást, sőt anarchiát idézne elő. (A tavalyi diákmegmozdulásban, társadalmi nyugtalanságban, értelmi-

ségi szerepvállalásban is inkább csak egyfajta elégedetlenség fejeződött ki, a kiút felvázolására nem került sor, politikai programok nem fogalmazódtak meg, potenciális vezető csoportok nem jelentkeztek. A húszéves diákvezetők aligha lettek volna képesek új kormányt alakítani.) Ebben az értelemben véve a rendszernek saját önfenntartására irányuló törekvése nem tekinthető eleve regresszívnek. (Itt most persze nem a tankok a diákok ellen történő bevetésére gondolunk.)

Am hogy mindaz, ami tavaly veszélybe került, szocializmus lenne?

Tény és való, hogy a hagyományos kínai gondolkodás bizonyos elemei (egyenlősítés, központi irányítás, nomenklatura) közel álltak a kelet-európai szocializmus gyakorlatához, ami megkönnyítette, hogy ez a fajta szocializmus Kínában az állami ideológia rangjára emelkedjen, így most, amikor a vezetés büszkén vállalja a „szocializmus utolsó védőbástyájának” szerepét, valójában nem egy idegen eszméramlatot, hanem több évezredes nemzeti hagyományt védelmez.

Hogy mindez a fogalom marxi értelemben vett szocializmus lenne, az persze nagyon is kétséges. A radikális kínai értelmiségiek már évek óta hirdetik, hogy a kínai társadalmi rendszernek nincs sok köze ahhoz a szocializmushoz, amelynek jelszavát a zászlajára tűzi. Szu Sao-cse, a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Marxizmus-Leninizmus, Mao Ce-tung Eseméi Intézetének Magyarországon is többször megfordult egykori igazgatója, a tavalyi események egyik főszereplője, akinek 1989 nyarán ezért távoznia is kellett az országból, évek óta úgy vélekedett a Kínai Népköztársaságban megvalósult társadalmi rendszerrel, hogy az „csak a szocializmus nevét viseli, de nincs köze a szocializmus lényegéhez”, ez nem más, mint „feudális abszolútizmus plusz sztálinizmus”. Szu külföldre távozása után is józanul nyilatkozott a kínai helyzetről: „Még mindig az a véleményem, hogy csak ezen a rendszeren belül tevékenykedhetünk. Am a párt egészséges erőire kell támaszkodnunk a reformok előmozdítása érdekében, ezért ennek a pártnak olyan párttá kell válnia, amely élvezzi a nép bizalmát, ésszerűbben, humánusabban és demokratikusabban jár el... Másodlagos jelentősége van, hogy ezt a rendszert szocialistának hívjuk-e vagy sem. Az a fontos, hogy demokratikus kormányt és modern gazdaságot hozunk létre. Nincs jelentősége, hogy ezt szocializmusnak hívjuk-e vagy sem.”

A pekingi bibliamagyarázóknak ma ez a hang is elfogadhatatlan, s Szu sem kerülhette el, amitől emigránstársai sem menekülhettek meg: a *Zsenmin Zsipaó* 1990. április 25-én dörgedelmes cikkben számolt be olvasóinak a kínai társadalomtudós „szocializmus ellenes, marxizmus ellenes arculatának nagy lelepleződéséről”.

De hagyjuk most, hogy ki mit mondott, s ki mit válaszolt rá. Nézzük a rideg tényeket!

A szocializmushoz való hűség Teng Hsziao-ping által még 1979-ben megfogalmazott négy pontja, amely azóta is a kínai politikai elmélet és gyakorlat alfája és omegája, a fejlődés szocialista útjáról, a proletárdiktatúráról, a kommunista párt vezető szerepéről, a marxista-leninista elméletről, illetve Mao Ce-tung eszméiről beszél.

E négyből három (a harmadik kivételével) meglehetősen rugalmas kategória, pusztán értelmezés kérdése, hogy milyen tartalmat tulajdonítanak neki.

Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amikor a kínai vezetés néhány év múlva úgy döntött, hogy a Kínai Népköztársaságban mégsem a proletariátus gyakorolja a hatalmat, hanem a szövetséges osztályok (amelyek közé a nemzeti burzsoázia is tartozik), akkor a második pontot proletárdiktatúráról könnyedén népi demokratikus diktatúrára változtatta. De ha marad is a proletárdiktatúra terminusa, egy olyan országban, ahol a munkásosztály a lakosság töredékét jelenti csupán, nem értelmezés kérdése-e, hogy kit nevezünk proletárnak és kit nevezünk ki a képviselőjének? Vagy miféle szocialista elmélet az, amelybe egyaránt beleférnek a mezőgazdasági kommunák monstrumai és a nadrágszűj-parcelláikon robotoló parasztszaládók? A rendszer számára ugyanis mindkét megoldás egyformán szocialista. (Ha gúnyolódni akarnánk ezen, azt mondhatnánk, e 180 fokos fordulat előtti és utáni rendszert csak az köti össze, hogy miként a kommunáknak sem jutott sok az állami költségvetésből, úgy most a családi művelést folytató gazdálkodók sem számíthatnak sok állami támogatásra.) E sorok írója járt annak idején állami vállalatok Mao-képekkel és szocializmus mihamarabbi felépítésére buzdító feliratokkal teleaggatott műhelycsarnokaiban, az utóbbi években viszont megfordult olyan vegyes vállalatokban, ahol a hongkongi igazgató a pénz istenének szentélyeit állíttatta fel az üzemegységekben, amelyek előtt a munkások áldozatot mutathatnak be. Mindkettő a szocializmus kínai útjának terméke volt, de azért ne mondja senki, hogy voltaképpen ugyanazt a dolgot láttam.

E nagyon is rugalmas értelmezhető és értelmezett kategóriák között a harmadik pont, a kommunista párt vezető szerepe az egyetlen egyértelmű. És ez is a lényeg: az egypárti struktúra, a központi irányítás változatlanul megmarad.

És még ebben is Szu Sao-csével értek egyet. Maradjon meg ez a struktúra, hiszen úgy tűnik, nem értek meg még a feltételek arra Kínában, hogy valamiféle pluralista berendezkedés lépjen a helyébe. De működjék minél demokratikusabban. Ha ma a stabilitás központi kérdés, hát legyen. A konfliktusokat oldják meg mindjárt a csírájukban. Csak ez a megoldás ne a csírájukban való erőszakos elfojtás legyen. Alakuljon ki a konfliktusokat demokratikusan feloldó mechanizmus, akár az egypártrendszer keretei között. Ha ez a mechanizmus működni fog, mindegy hogy milyen színnel van bemázolva: késsel, sárgával vagy akár tulipirossal. Ha a Kínai Népköztársaság demokratizmusa létező valósággá válik, senki sem fogja a vörös zászlók, vörös csillagok eltávolítását követelni, senki sem fogja megkérdőjelezni a Kínai Kommunista Párt évtizedes küzdelmeinek értelmét. De e tények és rekvízitumok önmagukban legfeljebb a turisták egy rétegének odacsalogatására alkalmasak csupán, tényleges modernizálás és demokratizálás nélkül az ország problémáinak megoldására aligha. Mégha Kína a „szocializmus utolsó védőbástyájának” szerepében tetszeleg is majd.

A „képmutató Nyugat”

SILVIU BRUCANNAL BESZÉLGET HANNES HOFBACHER
ÉS SUSAN ZIMMERMANN

A gazdasági függetlenség stratégiája csődöt mondott

H.: A Ceausescu-féle, a világpiacon lecsatolt fejlesztési diktatúrán alapuló gazdasági modell – nemcsak az olyan nyilvánvaló örökségek miatt, mint saját palotájának megépítése – csődöt mondott; és vele együtt, illetve már korábban zátonyra futott a disszociatív, azaz a világpiactól elkülönülő szocialista gazdaság modellje is. Románia most egyszerre egy régi korszak végén s egy újnak a kezdetén áll. Milyen stratégiával oldaná meg az országot elborító gazdasági és társadalmi problémákat?

B.: Kelet-Európában két irányzat létezik. Az egyik a szabad vállalkozás szellemének mielőbbi átvételét részesíti előnyben. Lengyelország jó példa erre. Az ott követett eljárást „sokkterápiának” is szokás nevezni. Az ilyen rendszer – úgy tűnik – nagyon kellemes a nyugati tőke és az állítólag szabad és független nyugati sajtó számára. A másik változat szerint a piaci viszonyokat fokozatosan kell bevezetni, s a folyamatot – amennyire lehetséges – ellenőrizni kell, mindenképp azért, hogy a piaci rendszer negatív hatásai gyengüljenek. Miután kimerítően és lelkiismeretesen tanulmányoztuk a lengyel kísérletet, a második változat mellett döntöttünk.

H.: Tehát a lengyel példa győzte meg arról, hogy a dolgokat nem szabad úgy csinálni, mint ott.

B.: Igen. Meg a magyar.

H.: Miért épp a magyar?

B.: Mert már ott is javában alkalmazzák a sokkterápiát. Ugyanazokkal a hatásokkal, mint Lengyelországban. Röviden és velősen: Nyugat-Európa szívesen hozná Kelet-Európát olyan helyzetbe, mint amilyenben Latin-Amerika van az USA-val szemben.

H.: Ez miért állna érdekében?

B.: Mert ez számára nagyon kellemes helyzet. Az adósságok törlesztése önmagában elég ahhoz, hogy boldoggá tegye a nyugati bankokat.

H.: Végül is mindkét kelet-európai irányzat célja a

piacgazdasági modellbe való beilleszkedés. Szó sincs már elkülönülésről.

B.: Nem hiszem, hogy a Nyugat megengedi, hogy rendszerébe mi is integrálódjunk. Az említett törekvéseket mindenesetre kelet-európaiak fogalmazták meg. Ám az imént épp azt fejtettem ki, hogy Nyugat-Európa miért kardoskodik az ottani rendszer gyors átültetése mellett. A Nyugat már azzal a ténnyel is elégedetlen volt, hogy Magyarországon a nemzeti jelleget hangsúlyozó Demokrata Fórum, nem pedig a nyugatpárti Szabad Demokraták nyerték meg a választásokat. Minden sajtójelentésből kitűnt, hogy a Nyugat a Szabad Demokratákat részesítette előnyben. A képbe természetesen az is beleillik, hogy a Nyugat nyíltan kimutatta ellenszenvét a román Nemzeti Megmentés Frontjával szemben, hiszen nekünk nem olyan sürgős a piaci rendszer átvétele.

H.: Ön a 60-as és 70-es években még a disszociációs modellt, azaz a világpiactól való elkülönülés teoretikusa volt. Mikor tagadta meg ezt az elméletet?

B.: Az önerőre támaszkodás stratégiája sokkal inkább néhány kolléga elmélete volt, jómagam mindig is szkeptikusabb voltam náluk. Azt gondolom, hogy ez hibás stratégia volt a gyengén fejlett országok számára, márcsak amiatt is, mivelhogy ők ilyesmit egyszerűen képtelenek keresztülvinni. Ma már nyilvánvaló, hogy az önerőre támaszkodás stratégiája megbukott. A fejletlen világ túlságosan függ a Nyugattól illetve az Északtól ahhoz, hogy saját erejére támaszkodjék, és így váljék egyenrangúvá.

Nem akarjuk, hogy fölfaljanak

H.: A függőség viszont akkor is létrejön, ha egy ország fokozatosan integrálódik a kapitalista világpiaconba.

B.: Ha ön integráción azt érti, hogy az illető országot szőröstül-bőröstül fölfalják, akkor egyetértek önnel.

H.: S mit tehet az ember, hogy elkerülje ezt a veszélyt?

B.: Nem akarjuk, hogy fölfaljanak.

H.: De hogy kívánja ezt megakadályozni?

B.: Úgy, hogy megtartunk egy erős állami szektort, amely lehetővé teszi számunkra, hogy bizonyos fókig meghatározzuk országunk fejlődési irányát. Ha nincs erős állami szektorunk, a piaci erők kizárólag a gazdagok zsebébe tömnek meg.

H.: Ezért mondta a *Herald Tribune* által készített interjúban, hogy Romániában legszívesebben a dél-koreai gazdaságot és az osztrák szociálpolitikát ötvöznék?

B.: Pontosan.

A 74 esztendőes Silviu Brucan, akit Ceausescu uralmának vége felé háziőrizetben tartottak, a fordulat után a Nemzeti Megmentés Frontjának egyik vezetője lett. Február 4-én – azután, hogy egy interjú során kiszaladt a száján: Európa s így persze Románia többsége olyan tökfilkókból áll, akik rászorulnának az értelmiségi kisebbség kormányzására – le kellett mondania. A beszélgetésre kevéssel a bányász-rohamosztatok júniusi bevetése előtt került sor. (A *Heuchler im Westen* megjelenik a *Wiener Alternative Monatszeitung für Politik, Wirtschaft und Kultur* júliusi számában is.)

H.: Egyáltalán van-e esélye egy efféle stratégiának Romániában?

B.: Azt hiszem, ez reális elgondolás, hiszen nem nulláról indulunk. Nekünk – Dél-Koreával szemben – már a kezdetkor erős tudós- és mérnökcsapatunk van.

H.: Ám – ha a dél-koreai állami elnyomásra gondolunk – ez azt is jelenti, hogy a munkások nem küzdhetnek magasabb bérekért.

B.: A dél-koreai munkások az utóbbi időben nagyon is duzzadnak az erőtlől.

H.: De kemény ellentétek feszülnek az országban.

B.: Nincs a világnak olyan állama, ahol ne volnának problémák. A legfontosabb kérdés azonban most és a jövőben is az, hogy megtartjuk-e az országunk fejlődési irányára gyakorolt befolyásunkat. Ha földnánk az állami szektort, a Nyugat tehetetlen játékszerévé válnánk. John Kenneth Galbraith nagyon érdekesen írt e témáról. Azt mondta, hogy a Nyugat olyasfajta vadkapitalizmust akar Kelet-Európára kényszeríteni, amelynek bevezetését ön-maga soha nem kockáztatná meg. Eközben otthon kiépíti a jóléti államot. Minden nyugati állam kormányzata meghatározó szerepet játszik a gazdaságban. Egyáltalán: miért teszi a Nyugat a kormányokat felelőssé a gazdasági állapotokért, ha azt gondolja, hogy a szabad piacgazdaság az egyedüli szereplő a színen? Ugyanakkor önök ott Nyugaton azt akarják, hogy mi – a saját országunkban – szüntessük meg az állam szerepét. Képmutatók önök, nyugatiak! (Nevet.)

Akarjuk vagy sem, a középosztály kialakul

H.: Nem látja annak a veszélyét, hogy a Kelet elszigeteltségének megszűnésével Európában társadalmi és/vagy nemzeti puszkaporos hordók keletkeznek? Nem robbanhatnak ezek?

B.: Nekünk már megvolt a magunk robbanása.

H.: Talán csak az első, amelyet majd még nagyobbak követnek.

B.: Az ittenieknek már elégük van a robbanásokból. Valójában ez döntötte el a választásokat is. Mi, a Nemzeti Megmentés Frontja legjobb esetben is 65 százalékkal számoltunk az elnökválasztásokon. A 85 százalékos eredményhez vezető pluszt egyedül annak köszönhetjük, hogy a románok öt hónapnyi erőszak és politikai feszültség után végre békére és nyugalomra vágytak. Bár az ellenzék megpróbált hangulatot kelteni a nép körében, az nem ment bele ebbe a játékba. A dolog olyannyira visszafelé sült el, hogy az ellenzék majdnem teljesen szétroncsolta.

H.: Térjünk rá a Románián belüli társadalmi feszültségekre. Az egész országban érezhető, hogy komoly ellentét feszül a város és a vidék, a két világháború között kialakult elit és a parasztok közt. Ezt olyan meghatározó problémának látja, amely ellen csak a társadalmi szerkezet megváltoztatásával lehet fölvenni a küzdelmet?

B.: Ez valóságos gond. De én két másik, ennél meghatározóbb problémát érzek a kelet-európai társadalmi fejlődésben, s ezeket érdemes közelebbről is szemügyre venni. Az egyik – a technológiai forradalom eredményeként – az ipari munkásság csökkenő társadalmi presztízse és az

értelmiség fölemelkedése. A másik – a piacgazdaság következményeként – a széles középosztály létrejötte a kelet-európai társadalmakban. Mintha Marxot a talpáról feje tetejére állították volna.

H.: Romániában nemigen tűnt föl nekem ez az új középosztály.

B.: Igen, mert még csak embrionális állapotban léteznek. De Magyarországon például – 20 esztendei piacgazdaság után – már jól láthatóan kifejlődött a középosztály. Az ő képviselőjük a két legnagyobb párt, a Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták. Azok, akik a munkásokra tettek, csak néhány százalékot értek el a választásokon.

H.: Az a céljuk, hogy Romániában is középosztályt teremtsenek?

B.: Akarjuk vagy sem, a középosztály kialakul. Tudja, hogy van Romániában egy ember, aki az utóbbi öt hónapban 12 millió lejt keresett?

H.: Nem találkoztam vele.

B.: Pedig érdemes volna. Tudja, hogyan csinálta? Régi bútorokat olcsón fölvásárolt, restaurálta őket, mivel tudta, hogy a nyugatiak megőrülnek az ilyesmiért. Azért a pénzért, amelyet Nyugaton keresett, francia kozmetikai cikkeket importált. Ezeket Bukarestben három napon belül eladta, 12 millió lejtért.

H.: Ez teljesen a korai kapitalizmusra emlékeztet.

B.: Lehet, de így történt.

Bizonyos ellenőrzést megtartani

H.: Iliescu privatizálási programja a földreformmal kezdődött...

B.: A szántóföldek 30 százalékát szétosztották a parasztnak. Azt vethetnek, amit akarnak, s a termékeiket korlátozás nélkül eladhatják bármely piacon. Két év múlva tulajdonosokká válnak, azzal a föltétellel, hogy a földet a következő tíz évben nem adják el. Így akartuk megakadályozni, hogy néhány paraszt, amint megkapja a földjét, rögtön el is adja. Éppen most privatizáljuk a szolgáltatási és a kisipari szektort is, ahol egy-egy üzemben 100 alkalmazottat foglalkoztathatnak. Két legyet akarunk ütni egy csapásra: egyrészt az ellátást szeretnénk minőségileg és mennyiségileg javítani, másrészt azt várjuk, hogy a túl sok munkást foglalkoztató gyárakból munkaerő szívódik föl. A külföldi tőkét arra akarjuk bátorítani, hogy Romániában vegyesvállalatokat hozzon létre.

H.: És megtartanak bizonyos ellenőrzést a külföldi tőke fölött?

B.: Nem. Nincs kifogásunk az akár 100 százalékos külföldi érdekeltség ellen sem. A nyereség hazautalásának tekintetében azonban meg akarunk tartani bizonyos ellenőrzést.

A román politika mocskos és undorító

H.: Ön volt a forradalom szellemi vezére. Néhány hónapja azonban arról olvashattunk az újságokban, hogy otthagya a Nemzeti Megmentés Frontját. Miért?

B.: Nem a Frontot hagytam ott, csak a politikai színpadot. Utálok a politikát, elsősorban a románt. A román

politika mocskos és undorító. Azt hiszem, betöltöttem küldetésemet. Most visszatérek szokásos tevékenységemhez: írok és tanítok. Nagyon vonzó ajánlatot kaptam egy amerikai-brit kiadótól arra, hogy megírjam visszaemlékezéseimet. Miért ne?

H.: Mivel magyarázza a Front elsőpró győzelmét? Kelet-Európa többi államán végigtekintve másutt alig találni olyan balközép erőt, amely az 1989-es forradalmak után győzött volna. Miért épp Romániában került sor erre?

B.: Románia az egyetlen keleti ország, amelynek latin gyökerei vannak.

H.: És ez kapásból 85 százalékot hoz?

B.: (Nevet.) Nem. Valójában az ellenzék súlyos hibákat követett el. Inkább az ő ostobaságukról van szó, a győzelmet nemcsak mi kovácsoltuk. A Nemzeti Liberálisok és a Parasztpárt nem vették észre, hogy a románoknak elégük van a politikai ellenségeskedésből. A várakozásokat fölülmúló választási győzelem a Frontot tette az ország meghatározó erejévé, s így nagy felelősség hárul rá Románia további demokratizálásában. E szerep átvételére a Front egyáltalán nincs fölkészülve; e problémával a jövőben még meg kell birkóznunk.

H.: Hogyan?

B.: Mozgalomból erős politikai párttá kell alakítanunk a Frontot. Egyetértek abban Iliescuval, hogy ennek szociáldemokrata pártnak kell lennie, bár mindnyájan tudjuk, hogy a mai világban a szociáldemokráciának sokféle változata létezik. Égetően szükséges, hogy meghatározzuk jövőbeli ideológiánkat. Tisztáznunk kell a vezetés kérdését, mint ahogy sürgősen vitát kellene rendeznünk a Front struktúrájáról is.

A három kérdés tehát: az ideológia, a vezetés és a struktúra. Javasoltam, tartsunk pártkongresszust. Ott azt is meg kellene tárgyalnunk, hogy a jövőben milyen társadalmi bázisra építsünk. Ez a választásokig egyértelmű volt: a Front a munkásokra és a paraszokra támaszkodott. Ám a jövőben ez nem lesz elég, már csak a megjelenő középosztály miatt sem. Ezen is el kellene gondolkodnunk.

B.: Miképpen szeretné megoldani a Front szerkezeti problémáit?

B.: Először is nagyobb vezetógárdára van szükségünk. Két vezér – Iliescu és Roman – nem elég. Fiatalokra van szükség, mindenképp olyanokra, akiknek nincs kommunista múltjuk, hiszen a néphangulat ezt követeli. Mindenkit támogatnunk kell, aki csak kitűnt a választási kampány során.

Éljen a román–magyar barátság!

Z.: Miért szavazott a 2 millió magyar egy emberként a Romániai Magyar Demokrata Szövetségre?

B. (Nevet.): Éljen a román–magyar barátság! De félre a tréfát. Szilárd meggyőződés, hogy a társadalmi kérdést el kell választani a nemzetiségitől. A kettő más-más megoldást igényel. Gorbacsov úr ezt nem érti meg. Azt hiszi, hogy a peresztrojkatól mindenkinek oda kell lennie, s nem érti meg, hogy némelyek nemzetiségi problémáikat szeretnék megoldani, miközben a peresztrojka teljesen hidegen hagyja őket. A két kérdés, bár természetesen összefonódik, más-más tőről fakad.

Z.: S miért választották a magyarok a nemzeti logikát a társadalmi ellenében?

B.: Mert hűsz esztendő át egy rájuk kényszerített politika nyomása alatt kellett élniük. Én velük szemben azzal próbálok érvelni, hogy hátrányokkal járhat a magyar és román gyermekek elválasztása az általános iskolában, ráadásul a tanév közepén. Ehhez tudni kell, hogy a szétválasztás mit jelent: több osztályteremre van szükség, több könyvre, magyar és román tanárookra – s mindezt a tanév kellős közepén. Ez megzavarja a 8-9 éves gyermekek fejlődését. Próbáltam meggyőzni az illetékeseket, hogy az osztályok szétválasztásával várjanak szeptemberig, a következő tanév kezdetéig. A válasz: „Nem! Most akarjuk!” A román szülők erre nagyon dühösen reagáltak. Abban a két megyében, ahol a magyarok többségben vannak, a románok gyermekeinek öt-hat kilométer messzire kell iskolába járniuk – s mindez a tanév közepén. Ebből fakadt az a konfliktus, amely aztán Marosvásárhelyen kirobbant.

Z.: És milyen szerepet játszott ebben a Vatra Romaneasca?

B.: A Vatráról Marosvásárhely előtt soha nem hallottam. A Vatra ennek az ellenségeskedésnek a terméke. Bár már korábban is létezett, nem tudott róla senki. Marosvásárhely révén került föl a politika térképére.

A magyarok – a magyar orvostanhallgatók számára – szeretnék egy egyetemet Kolozsvárott, egyet pedig Marosvásárhelyen. A dolog valóban bonyolult, hiszen néhány szakon még itt, Bukarestben sincsenek megfelelő embereink. Megkérdeztem Domokos Gézát, hogy vajon milyen tanárokat akarnak alkalmazni ezekben a magyar nyelvű iskolákban, amikor már most sincs elég tanerő az országban. „Kapunk majd Magyarországról” – válaszolta csípősen. Nagyon nehéz most a magyarok képviselőivel racionálisan vitázni. A szlovák kormány hasonló problémák miatt nem engedélyezte eddig magyar egyetem megnyitását Szlovákiában. Nálunk lehet a magyaroknak egyetemük, de ettől a magyar diákok fognak szenvedni. Jól képzett tanerők nélkül rossz orvosok lesznek.

Rossz vesztes

H.: Miért oly csekély a Nemzeti Megmentés Frontjának presztízse Nyugaton? Sok nyugati újság és tévéállomás választási csalásról és hasonlókról beszélt.

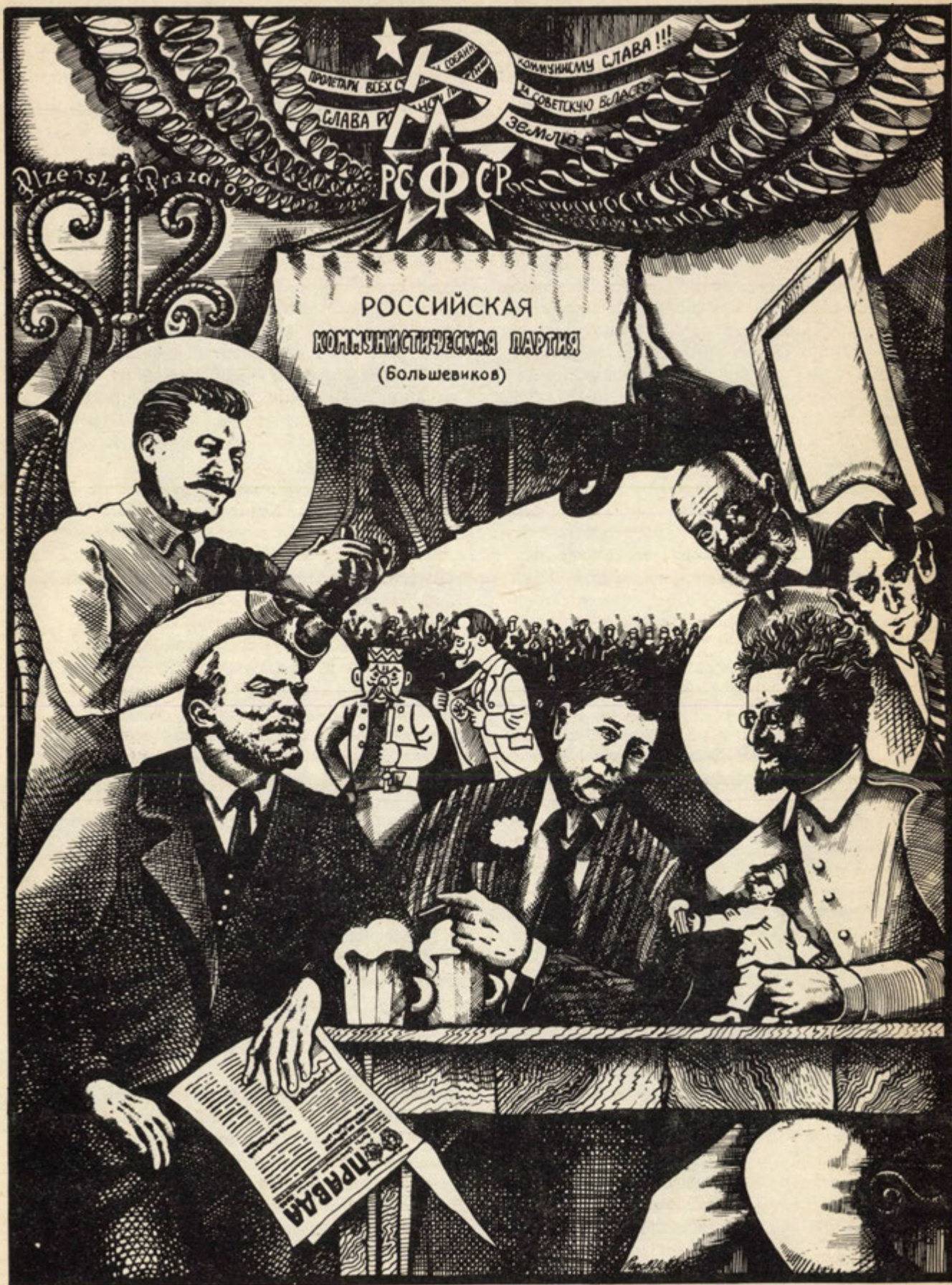
B.: Az állítólagos választási csalás kérdése már tisztázódott. A választás lebonyolításának tisztességes voltát általában elismerik. Csak az USA Külügyminisztériuma bizonyult rossz vesztesnek. Nagyon nehezen tudják megemészteni az általuk elszenvedett vereséget. Azt akarták, hogy a Nemzeti Liberálisok és a Parasztpárt nyerjen.

H.: És a nyugat-európaiak?

B.: Ők nem álltak be annyira a polgáriak győzelmére. Az USA Külügyminisztériumában azt gondolták, hogy a Nemzeti Liberálisok és a Parasztpárt erős geostratégiai befolyást biztosít majd nekik Romániában, közvetlenül a Szovjetunió határán. Az európaiak inkább gazdaságilag, mint stratégiaileg érdekeltek Romániában. A politika náluk nem játszik akkora szerepet, mint Washingtonban.

H.: Köszönjük a beszélgetést.

FORDÍTOTTA LÓKE ANDRÁS

РОССИЙСКАЯ
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
(Большевиков)

Правда

Tanúvallomás

I. MIHÁLY ROMÁN EXKIRÁLY

MCTIGUE: Beszámolna nekünk Felsőged arról, hogy a kommunisták, miután elfoglalták Romániát, milyen tárcákat és más kulcspozíciókat követeltek maguknak a kormányban?

I. MIHÁLY: Valójában ez már 1944-ben, a második Sanatescu-kormány idején elkezdődött, mikor is az igazságügy-miniszteri tárcát és más kulcsfontosságú minisztériumokban az államtitkári posztot követelték maguknak, olyannyira, hogy minden alkalommal kormányválságot okoztak. Úgyhogy amikor Radescu tábornok alakított kormányt, a belügyi államtitkár, egy kommunista segítségével zavargásokat idéztek elő, és különösen vidéken, a kis falvakban más módokon is megpróbálták nyomást gyakorolni. Az egész akkor érte el a csúcspontját, mikor Radescu leváltását követelték.

MCTIGUE: Ki követelte a leváltását?

I. MIHÁLY: Visinszkij és az ő moszkvai gazdái.

MCTIGUE: Elmondaná nekünk a Visinszkijjel folytatott megbeszéléseit, aki Felsőged miniszterelnökének eltávolítását követelte?

I. MIHÁLY: 1945 február vége felé a politikai helyzet ismét igen feszültté vált; zavargások voltak mindenfelé, fosztogatások. A végén Visinszkij Bukarestbe repült és kihallgatást kért tőlem. Nos, amikor először találkoztunk, azt mondta, hogy Romániában véleményük szerint tűrhetetlen a helyzet, és hogy ez nem mehet így tovább; azon lovagolt, hogy nincs biztonságban így az orosz front, mely akkor határainktól pár száz mérföldre húzódott.

MADDEN: Mikor volt ez?

I. MIHÁLY: A pontos dátumban nem vagyok biztos; 1945 februárjának a vége felé.

Charles J. Kersten, az USA szenátora 1953 nyarán létrehozott egy tíz fős képviselői bizottságot a „kommunista agresszió” kivizsgálására. A bizottság 1953-ban és 1954-ben az USA-ban, majd Nyugat-Európa különböző városaiban több száz ember önkéntes tanúvallomását hallgatta meg arról, hogy miként játszódtott le a kommunista hatalomátvétel Közép- és Kelet-Európa egyes országaiban. A tanúk döntő többsége különböző időkben Nyugatra menekült kelet-európai, s mivel a legkülönfélébb rendű és rangú emberek voltak köztük – Mihály román királytól és miniszterektől kezdve egészen az egyszerű közkatonáig – ezek az 1448 oldalt kitevő „Meghallgatások” legújabb kori történelmünk felbecsülhetetlen értékű dokumentumát képezik (*Communist Aggression Investigation. Fourth Interim Report. Hearings before the Select Committee on Communist Aggression.* Washington, 1954. US Government Printing Office. 1003-1025. o.). I. Mihály 1954 júniusában, Londonban tett tanúságot a bizottság előtt, ennek közöljük legérdekesebb részleteit. *B. E.*

KERSTEN: Határaitól 100 mérföldre milyen irányban?

I. MIHÁLY: Északra és északnyugatra. Visinszkij azt követelte, hogy lássam be, hogy véget kell vetni ennek a helyzetnek, mondván, hogy Radescu tábornoknak nincs ellenőrzése a saját kormánya meg a romániai rend fölött.

MADDEN: E kihallgatás után alig néhány órával Visinszkij egy újabbat követelt; így volt?

I. MIHÁLY: Ekkor még nem. Miután távozott, nekünk tanácskozni kellett, hiszen egy szabad országban az uralkodónak a politikai pártok vezetőivel kell megbeszélennie, mi a teendő. E megbeszélések persze eltartottak egy ideig, s Visinszkij türelmetlenné vált; kérte, hogy újra találkozzunk. Rögtön azt akarta tudni, milyen intézkedések történtek és milyenek fognak történni. Kifejtettem neki álláspontomat, azt, hogy amennyiben kormányváltás van, akkor az alkotmány szerint nekem konzultálnom kell a politikai pártokkal és hogy most épp e konzultációk folynak a teendők meghatározása céljából. Erre rendkívül mérges lett, mondván, hogy ez nem kielégítő és gyorsabban kell cselekedni. Egyre mérgesebb lett, s az egész idő alatt azt hajtogatta, hogy ez barátságtalan cselekedet a Szovjetunióval szemben. Követelte, hogy gyorsítsuk fel a dolgokat. Mikor elment, újra konzultáltam Radescuval és másokkal. De az megint nem volt elég, s Visinszkij újra megjelent. Ezúttal –

MADDEN: Eközben mennyi idő telt el?

I. MIHÁLY: Egy nap. Ezúttal rendkívül erőszakos volt. Újra azt akarta tudni, hogy történt-e valami kézzelfogható. Majd felpattant, ököllel az asztalra csapott és azt mondta, hogy ma este 6-ig várja az értesítést, hogy Radescu lemondott, és egyúttal annak az új embernek a nevét, akit a helyére kineveztem.

KERSTEN: Felsőged, ez mikor történt?

I. MIHÁLY: Délután kettő és három között.

KERSTEN: Szóval ez egy 3-4 órás ultimátum volt?

MCTIGUE: Ekkor történt, hogy Visinszkij lesöpört mindent az asztalról, s egy üveg tinta is leesett?

I. MIHÁLY: Lesöpörni nem söpörte le, csak olyan erősen rávágott az öklével, hogy minden a levegőbe ugrott.

MCTIGUE: Az is ekkor történt, hogy távoztában úgy bevágta az ajtót, hogy leszakadt a plafon?

I. MIHÁLY: Miután felugrott, az asztalra csapott, s nagy dörrel-dúrral bevágván az ajtót kirohant; később mondták nekem, hogy beszállt a kocsijába és a tolmácsával együtt tele szájjal hahotázott.

KERSTEN: Miután elhagyta Felsőged szobáját?

I. MIHÁLY: Igen.

MCTIGUE: Ott szakítottam félbe Felsőgedet, mikor Visinszkij utolsó látogatásáról kezdett mesélni.

I. MIHÁLY: Ezután nem volt mit tenni, s a politikai pártokkal folytatott konzultációk után – amelyek között mellesleg ott voltak a kommunisták is – beleegyeztünk abba, hogy kétségbeesett kísérletként megpróbáljuk kinevezni Stirbeyt, hogy ő alakítson koalíciós kormányt. Nagyon vonakodva állt rá, s persze néhány óra múlva avval jött vissza, hogy egyetlen dolgot sem tudott elintézni, mert a kommunisták kerek-perec elutasítanak mindent. Így hát a konzultációk folytatódtak, és ezért Visinszkij megint azt kérte, hogy találkozhasson velem. Ezúttal azonban tökéletesen más hangot ütött meg. Nagyon barátságos volt, nyugodt és halk szavú, az iránt érdeklődött, hogy milyen stádiumban van a politikai válság. Elmondtam neki. Egyáltalán nem lett mérges. Akkor félig-meddig suttogva – szemmel láthatóan attól félve, hogy lehallgatják – közölte velem, hogy az egyetlen személy, akiben ők megbíznának, és akinek a tanácsát úgy fogadnák, mint Románia jóakarójának a tanácsát, az Groza lenne. Természetesen én egyetlen hangot sem válaszolhattam erre, mivel abban a pillanatban csak mi ketten tudtunk róla. Ezután persze még egy csomó, a részleteket érintő nehézséget kellett leküzdenünk. De végül 1945. március 6-án megtapasztaltuk a közvetlen nyomás egy másik formáját is, mikor halottuk, hogy Malinovszkij Bukarestbe fog érkezni, s ebből az alkalomból felvonultatták a csapataikat, a tankjaikat meg az egyéb hadieszközöiket mintegy morális presszióként, ami hatott is. Úgyhogy 1945. március 6-án este e körülmények között kineveztem az új kormányt.

MCTIGUE: Igaz-e, Felsőg, hogy a Visinszkijvel folytatott megbeszélései során ön hivatkozott az éppen életbe lépő jaltai egyezményre?

I. MIHÁLY: Ez akkor történt, amikor olyan erőszakos hangot ütött meg. Egy ízben azt feleltem neki, hogy „ezeket a dolgokat a magunk módján intézzük, hazám érdekeinek megfelelően, arról már nem is beszélve, hogy a jaltai konferencia is kimondja, hogy minden ország szabadon választhatja meg a maga államformáját.” Mire Visinszkij azt válaszolta: „Ez esetben itt én vagyok Jalta, és én mondom meg önnek, mit kell tennie.”

KERSTEN: Úgy érte, hogy Visinszkij ekkor, 1945 márciusban vagy februárjában azt mondta, hogy „én vagyok Jalta”?

I. MIHÁLY: Igen.

MCTIGUE: Groza miniszterelnökké való kinevezése után, ami az ön által leírt kényszer hatására történt, beszámolna Felsőged röviden nekünk azokról a nehézségekről, amelyekkel önnek és Románia népének egyaránt szembe kellett néznie?

I. MIHÁLY: Miután a Groza-kormány hivatalba lépett, a kommunisták nagyobb sebességre kapcsolak, és igen gyorsan elbántak a törvényekkel, a reformokkal, s fokozták az erkölcsi nyomást, a fizikai nyomást, a kényszer minden elképzelhető formáját velem, a néppel

szemben, a kisemberekkel szemben, és a dolgok napról napra rosszabbra fordultak.

MCTIGUE: Mondana nekünk valamit az úgynevezett lemondásának a körülményeiről? [...]

I. MIHÁLY: 1947-ben a hegyek között töltöttük a karácsonyt. December 30-án sürgős telefonüzenetet kaptunk Bukarestből, hogy a miniszterelnök szeretne találkozni velem, és mivel családi ügyről van szó, ragaszkodik hozzá, hogy anyám is jelen legyen. Lementünk Bukarestbe.

KERSTEN: Ez Groza volt?

I. MIHÁLY: Igen. Lementünk Bukarestbe, s Groza Gheorghiu Dej társaságában felkeresett. Beállítottak, s elbűvölő mosollyal az arcán Groza azt mondta: „Eljött az ideje, hogy békésen elváljunk.” Természetesen mi nem tudtuk, mire gondol. Kérdeztük: mi ez az egész? Hogy rövidre fogjam, Groza gyártott egy lemondó nyilatkozatot, és közölte, hogy „ez az egyetlen dolog, amit tenni lehet, és ami az ország érdekét szolgálja”. Majd finom, gyengéd célzásokkal azt kezdte magyarázni, hogy vérontás lenne, hogy romba dőlne az ország, meg hogy az én személyes biztonságom, és hogy azoknak van egy tíz inch vastag kötelük számomra – s tett egy kézmozdulatot.

KERSTEN: Feltételezem, hogy a Felsőged antikommunista tevékenységéről beszámoló aktákról volt szó?*

I. MIHÁLY: A gyengéd célzás arra vonatkozott, hogy kivégezhetnek vagy valami ilyesmi. Próbáltam mindenáron tiltakozni, és kifejeztem az álláspontomat, de haszontalan. Ekkor fogtam a papírlapot és átmentem a másik szobába, hogy gondosan átolvashassam. Anyám ott maradt velük. Ekkor az udvarmester lépett be, avval a hírrel, hogy minden telefonvonalunkat elvágják, az épületet kommunista csapatok veszik körül, és később arról is értesültünk, hogy hárommérföldes körzetben az épület körül mindenre tűzérési ágyúk irányultak. Ilyen körülmények között nyilvánvalóan semmit nem lehetett tenni. Visszamentem hozzájuk, újra megpróbáltam némi változtatásokat kicsikarni a nyilatkozatban, de mindhiába, úgyhogy kénytelen voltam aláírni.

MCTIGUE: Nincs kétsége afelől Felsőgednek, hogy ha nem írta volna alá a lemondó nyilatkozatot, akkor valóban letartóztattak és kivégezték volna?

I. MIHÁLY: Abban nem vagyok egészen biztos, meddig mentek volna el, de azt hiszem, valami ilyesmi történt volna. [...]

MADDEN: Lemondását megelőzően Felsőgednek mint Románia uralkodójának kétségkívül tudomására jutottak a kommunisták tervei, hogy el akarják foglalni Romániát. Kérdésem tehát az, hogy lemondását megelőzően gondolták-e, hogy mi fog bekövetkezni?

I. MIHÁLY: Igen, valójában mi 1948 februárjáról hallottunk. Azt vártuk, hogy 1948. februárban vagy márciusban következik be valami efféle, nem pedig ilyen gyorsan.

MADDEN: A lemondását megelőző hónapokban vagy években csinált valamit Felsőged kormánya, hogy

* Kersten az *akta* jelentésű *file* szót érte félre, amit a király helytelenül *kötél* értelemben használt. – A fordító megjegyzése.

megakadályozza a kommunisták hatalmának növekedését Romániában?

I. MIHÁLY: Attól tartok, hogy az ég világon semmit nem lehetett volna csinálni, mert ott voltak a szovjet csapatok. [...]

MACHROWICZ: A románokat a nyugati hatalmak kényszerítették arra, hogy beleegyezzenek az orosz csapatok romániai bevonulásába. Mit tud erről mondani Felséged?

I. MIHÁLY: Ez régebbre nyúlik vissza, 1943 végére, 1944 elejére, a kairói tárgyalások idejére. Akkor mi közöltük a szövetségesekkel, hogy készen állunk arra, hogy megdöntsük az akkori román kormányt.

MACHROWICZ: A kommunista kormányt?

I. MIHÁLY: Nem, az Antonescu-kormányt. Hogy harcolhassunk a németek ellen. Ezt közöltük a szövetségesekkel, és ezért Maniu és Bratianu a pártjaikkal együtt a szövetségesek elé tárták ezt az ügyet. A szövetségesek azonban, attól tartok, nagyon kitérő magatartással reagáltak, s azt mondták, hogy addig nem tárgyalnak vagy számításba sem vehetik ezeket a véleményeket, amíg nincs mögöttük egy nagy politikai tömörülés. Mire Maniu és Bratianu létrehozta ezt a demokratikus politikai tömörülést, amely, merem mondani, az ország 95 százalékát jelentette. Mihelyt ez létrejött, – illegálisan –, a kérdést újra a szövetségesek elé tártuk, akkor meg volt a válasz: „Ez nem elég,

a kommunistákat és a szociáldemokratákat is be kell vonni a tömörülésbe.”

MACHROWICZ: Mikor Felséged választ említ, ez a válasz honnan jött?

I. MIHÁLY: Kairóból.

MACHROWICZ: Úgy gondolom, hogy ez Nagy-Britanniát, Amerikát, és feltételezem, Oroszországot jelenti, úgy hogy Nagy-Britannia, Amerika és Oroszország válaszolta azt, hogy önöknek együtt kell működniük a kommunistákkal?

I. MIHÁLY: Igen. Ezek után persze be kellett őket vennünk a tömörülésbe. [...]

FEIGHAN: A szovjet megszállás után mi volt a román hadsereg jogi helyzete és ki volt a vezetője?

I. MIHÁLY: Először is, 1944. augusztus 23-án este 10 óra tájban rádióban beszédet intéztem a román néphez, amiben közöltem, hogy mi történt, és egyúttal felszólítottam arra, hogy tegyék le a fegyvert a szövetségesek előtt, és hogy forduljanak vissza. Ugyanilyen értelmű parancsot küldött a vezérkar is az összes fronton lévő csapatunknak. Amikor megkapták a parancsokat, letették a fegyvert, és megkezdték a visszavonulást. Közben azonban bejöttek az oroszok, és elfogtak száz- vagy kétszázézer embert – úgynevezett hadifoglyokként –, akik egyetlen puskalövést sem adtak le, hogy védjék magukat, mert nem kaptak rá parancsot.

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

A szellemi ember és az értelmiségi

JAN PATOČKA

A szellemi ember és az értelmiségi körülbelül olyan viszonyban van egymással, mint valamely dolog és annak árnyéka, mint a valóság és annak torz tükörképe. Az értelmiségi olyan szellemi munkás vagy alkotó, aki rendelkezik bizonyos műveltséggel, bizonyos jártassággal, valamilyen bizonyítvánnyal, s ezek segítségével keresi a kenyerét.

A szellemi ember külsődleges jegyek alapján meghatározhatatlan. A szellemi ember többnyire ugyanolyan tevékenységet folytat, mint azok, akik a kenyerüket keresik a kultúra művelésével. Külsőleg szétválaszthatatlan a szellemi ember és az értelmiségi; az egyik is író, a másik is az, az egyik is tanár, a másik is az, így tehát a foglalkozás nem nyújt segítséget megkülönböztetésükben; ennek ellenére mély szakadék választja el őket egymástól.

Platón a szellemi ember és az értelmiségi közti különbséget Szókratész és Protagórasz példájával illusztrálta. Platón minden munkájában ezt a különbséget igyekezett meghatározni, más kérdés, hogy sikerült-e neki, sikerült-e világosan és egyértelműen definiálnia ezt a kétfajta embert. A dialógusban Szofisztész olyan szofista értelmiségi, kultúrember, aki a szellemi ember maszkját öltötte magára.

Korunkban a kultúrember mint jelenség egyértelmű és magától értetődő, míg a szellemi ember mibenlétének meghatározása továbbra is rendkívül nagy nehézségekbe ütközik. A filozófia bizonyos értelemben fordított világ. A filozófus általában különbözik a többi embertől, hogy számára a világ nem magától értetődő. Ugyanis mindannyian olyan világban élünk, amely valóságként adott számunkra, amelyet alapvetőnek fogunk föl, amelyben nehézség nélkül mozgunk.

Életünk magától értetődő. Ennek az életnek a törvényeit tanultuk meg, minden reakciónk rá irányul, nyelvünkben minden jelenségét meg tudjuk nevezni; gondolkodásunkat az iskola, nézeteinket a hagyomány alakította, ezáltal minden előre adott számunkra, és akkor is tartjuk magunkat valami világos és magától értetődőhöz, amikor azt hisszük, hogy cselekedetünk és gondolatunk egyéni.

Jobbára be is érzük ennyivel. Így értelmezett életünk akadálytalanul perog. Tapasztalataink azonban azt mutatják, hogy az élet ily kölcsönzött módja csalárd, s számos negatív következménnyel jár. Embertársaink, munkatársaink, mindennapi életünk szereplői következtelenek, széthúznak, viszálykodnak. Elárulják egymást. Életterveikben csalatkoznak, s ezért földadják, amiben hittek. Ráadásul ennél keserűbb megpróbáltatások is várnak ránk: az élet kihunyása, a halál, egész társadalmak

összeomlása. (Jó néhánynak voltam szemtanúja életem folyamán.) Mindez azt mutatja, hogy az élet problematikus, s egyáltalán nem magától értetődő. Eredeti beállítottságunk azt súgja, hogy minden rendben van, s a fölbukkanó apró nehézségekkel képesek vagyunk megbirkózni. A világ minden pillanatban üzenetet intéz hozzánk. A dolgok értelemmel bírnak. Felszólítanak, mi pedig válaszolunk rájuk. A negatív válasz azzal a következménnyel járhat, hogy a világ közlései megszűnnek, légüres térbe kerülünk, amelyben képtelenek vagyunk létezni. És mégis éppen ebben a magatartásmódban rejlik a szellemi élet csírája.

Platón Szókratész alakján mutatja be a szellemi élet keletkezését. Szókratész szellemi élete abból áll, hogy más emberekkel beszélgetve igyekszik megállapítani, kitapintani, hogy ezek az emberek (saját magát is beleértve) az élet legkülönfélébb kérdéseiben képesek-e megőrizni az önmagukkal való azonosságot, hogy ami számukra magától értetődő, az elegendő-e életük identitásához, hogy azok-e ezek az emberek, akiknek hiszik magukat, és hogy egyéniségük nem hullik-e szét már a pusztá beszélgetés során is.

Szókratész rendkívül furfangos, hiszen ezzel kerüli a problémamentes élet és gondolkodás látszatát is. Szókratész sehol nem lel olyan valóságos, szilárd egyéniségre, amely képes volna megőrizni identitását. Szókratész azonban kutatja ezt az identitást, úton van, törekszik felé. A szellemi ember hasonlóképpen van úton, tudatában van a negatív jelenségeknek, míg az átlagember csupán valamilyen ösztönszerű ráhagyatkozásban él, és negatív tapasztalatairól a „majd csak lesz valahogy” elve alapján megpróbál megfelelkezni.

A szellemi ember tehát szembenéz az élet kérdéses voltával, mert szellemi létének lényege éppen ebben áll. A nehézségek átérzéséből bizonyos szempontból teljesen új életet, sajátos értékrendet alkot, míg az átlagember csupán veszi az akadályokat, azaz az adottban él. Ebben az új szellemi létben minden más jelentőséget kap, mint az egyenesvonalú, töresektől mentes, naiv életben.

Komoly tapasztalataink, megpróbáltatásaink megmutatják létünk különösségét, csodálatos voltát, azt, hogy egyáltalán vagyunk és létezik a világ, hogy a dolgok megnyilvánulnak nekünk, és mi közöttük vagyunk. Ez csodálatos, és mi csodálkozunk. S a csodálatban mozdulatlanságba dermedünk, nem járjuk tovább az utat, megszűnünk működni. Olyan akadály előtt torpanunk meg, amelyet ha átlépünk, nem térhetünk vissza többé. Nincs szó semmiféle új tényező fölismeréséről, csupán annak újdonsága jelent

meg, hogy minden létező. Az élet új módja abban áll, hogy nem az életet, hanem az élet problematikuságát engedjük magunkhoz. Ettől a pillanattól kezdve semmit sem fogadhatunk el késznek, mert tudatában vagyunk, hogy minden tudásunk előítéleteken alapszik.

A negatív tapasztalatok ilyenfajta tudomásulvétele, a bennük való megtelepedés megteremti a nyitott élet lehetőségét, hogy ne a világ magától értetődőségének szilárd talaján, hanem szellemi mozgásban éljünk.

Minden téren nagy a különbség a kívülről leírható, tényként leszögezhető aktivitás és a szellemi ember által átélt dolgok között.

Homérosz költészete látszólag naiv és törekeztől mentes poézis, életszemlélete derűsnek látszik, a valóságban azonban Homérosz epikájában ölt testet a Mykéne utáni kor óriási élménye, a hősök korának alkonya. Homérosz költészete tehát a hősi kor összeomlásának reflexiója. Achilleusz és Priamosz nagy jelenetében az Iliász végén két olyan ember áll egymással szemben, akik megsemmisítették egymást. Az emberi talajtalanság pillanatában azonban, vagy talán éppen azért, amikor az élet csupán rövid fegyverszünet két harc között, mégis egymáshoz fordulnak, és fölismerik, kicsodák is ők, mi is az ember valójában. Az egyik oldalon Achilleusz áll, aki kurta, ám dicső életet választott magának, a másikon Priamosz, aki szembeszállt az átlagos emberi élet sodrával.

Dante is a „túlnani” életen keresztül látja az „ittenit”. Rilke is a túlnani és az itteni világ állandó váltakozásában él. Az itteni életben, amely minduntalan elillan valahová, és a túlnani életben, amelynek mindig elmondja, honnan érkezett és hová tart ismét.

A filozófia nem egyéb, mint e kérdés kifejtése a nagy gondolkodók által: harc a probléma meglátásáért és megragadásáért, majd a megragadott azonnali és újbóli kétségbevonásáért.

A görög filozófiában mindent a villámlás vezérel, amely megmutatja a fényt és a fény által a sötétséget: a világmindenség a villámlás következtében kiemelkedik a hozzá tartozó sötétségből, amelyet a villámlás meg-megszakít ugyan, de le nem győz.

Kizárólag a keresés, a kutatás lehet új létünk biztos kiindulópontja. Platón szemlélődése annak meglátására vezette, hogy a körülötte lévő világ ingatag és képlékeny. Így számára az igazi kiutat az jelenti, ha valaki a keresés során megkísérel talajt fogni, megpróbálja megragadni, amit fölfedezett.

A problémamentes valóságtól való elrugaszkodás, az új kiindulópont keresése, a megtalált kétségbevonása, majd az újbóli kutatás – mindez végül is elvezet valahová, de nem oda, ahova kellene, nem oda, amit az út elején a filozófia ígért. Amit a filozófia fölfedezett, az nem az új, szilárd kiindulópont, hanem inkább a régi újszerű értelmezése. Fölfedezését már nem filozófiának, hanem tudománynak hívjuk. A tudomány az az új bizonyosság, amely a filozófiai kutatás eredménye. A tudomány olyan tevékenység, amely nyújt ugyan valamilyen kapaszkodót, valami sajátos lehetőséget a körülöttünk lévő világ hatal-

munk alá hajtására, ám szellemi létünk kiindulópontjává sohasem válhat. A tudomány nem tartalmazza az élet kérdéses voltának semmiféle élményét, csupán az értelmétől megfosztott tapasztalatot. A tudomány (ahogyan az a 17. század óta létezik) a minden értelmétől megfosztott valóságot nyújtja számunkra. Ezért aztán azt tehetünk a tudománnyal, amit akarunk, kényünket-kedvünket szolgáló erőnek tekintjük.

A szellemi küzdelem azonban még akkor is folytatódik, ha eredménye hosszú idő óta egyre kétségesebb. A szellemi embernek mégis ezt az utat kell járnia. Olykor úgy tűnik, hogy a szellem nagy kalandja után az út ismét a kezdetnél ér véget, mintha zsákutcába torkollna. Ez a végső kétség a leggyötrelmesebb a szellemi ember számára: minden eddigi kísérlet, kutatás hiábavalónak látszik, s ezzel a ténnyel szembesülve megszűnik a a szellemi élet vonzereje. Semmiképpen sem tekinthető véletlennek, hogy évezredek erőfeszítései után a filozófiában ma mintha a nihilizmus kerekedett volna felül: az a meggyőződés, miszerint már minden szolgált a keresés kiindulópontjával, de hiába, mert erre a kérdésre nem adható válasz – a végeredmény a nihilizmus, az öntagadás.

Szókratész és Platón a lét nagy problematizálóinak tekinthetők, akik nem fogadták el adott-nak a valóságot, hanem észrevették képlékeny voltát. Ebből aztán arra a következtetésre jutottak, hogy lehetséges az élet más iránya is, egy új kiindulópont, s kizárólag ehhez mérhető a létező és a nemlétező. Erről olyannyira meg voltak győződve, hogy hadat üzentek a banális valóságnak. Platón az államról szóló művében a szellemi ember és a társadalom viszonyáról vallott nézeteit fejt ki. A szellemi ember három lehetséges magatartásmódját vázolja föl:

1. A szókratészi utat, amely során a szellemi ember megmutatja, milyenek is a dolgok valójában; a világ sötét, tele van nehézségekkel és megismerhetetlen. Ez a magatartásmód a társadalommal való konfliktushoz vezet, és következetes vállalása egyenlő a halállal.

2. A belső emigráció lehetőségét – ez a Platón által követett út –, amely a közéletből való félrehúzódotást jelenti abban a reményben, hogy a filozófiai keresés során létrehozható a szellemi emberek olyan közössége, amely mindenképpen biztosítja a szellemi ember életbenmaradásának lehetőségét.

3. A harmadik lehetőséget – a szofistává válás lehetőségét – mindmáig rendkívül időszerűnek tartjuk. Nem értve azonban egyet azokkal, akik a szkepszist az utolsó szónak tartják. Így hát inkább azokkal tartunk, akik a legradikálisabb utat választják, akik segítenek megszabadítani bennünket hamis illúzióinktól: hiszen ebben van a filozófusok, forradalmárok és lázadók fontos szerepe, akik ki sem akarnak lábolni a lét kérdéses voltából, hiszen éppen ez szellemi és filozófus voltuk záloga.

Hogyan fordulhat mégis elő, hogy ezek az emberek szólnak hozzánk, hogy egyáltalán lehetségesnek és elképzelhetőnek tartják a szólást? Ott, ahol semminek sincs értéke, nincs mégis értelme a beszédnek? Vajon nem nyilvánvaló-e a következetlenség azok magatartásában, akik

tagadnak a kétségbevonás helyett? Vajon az utolsó lehetőség-e a tagadás problematizálása, vagy a problematizálás a maga módján negatívabb-e, mint a tagadás, amely éppen ezért lehetővé tesz bizonyos életprogramot?

Létünk csodálatos voltában valójában semminemű újdonság sincs, ám mégis kimutatható valami. Valami, ami a dolgok szempontjából semmi. Nem akarjuk itt azt bizonygatni, hogy a valóság természetéhez, amennyiben egységes egészében szemléljük, hozzátartozik a problematikus, a kérdéses, a sötétség is. Nem arról a sötétségről van szó, amely egyéni tudatlanságunkból, ismereteink hiányából fakad, hanem inkább arról a sötétségről, amely előfeltétele, hogy a világban egyáltalán valami is megmutakozzék. Ez pedig a világ legalapvetőbb tapasztalati ténye, amelyben élünk, fenomén.

A kérdés – úgy látszik tehát – nem szubjektív szeszélyünk, nem önkényes, hanem létünk alapjaiból fakadó magatartásmód. Mintha éppen ekkor állnánk létünk szilárd alapján, éppen ebben rejlene annak lehetősége, hogy minden kutató, kereső ember, aki reméli, hogy talál, és örül a fölfedezettnek, egységre jusson a szellemi élet lényegi síkján. Mert a szellemi életben dogmák nélkül lehet megszabadulni a szkepszistól és a negatív nihilizmustól.

Helyzetünk ma kevés reménnyel kecsegtet, kevesebbel, mint valaha is a történelem folyamán. Mintha széthullana a szellemi élet és érvénytelenné válna annak minden vívmánya, mintha minden a szellemietlenség győzedelméről tanúskodna. Mindazonáltal néhány fény sugar némi reményre ad jogot, hiszen a nihilizmus maga is fejlődik.

Nietzsche óta a nihilizmus három szakasza különíthető el. Az eredeti, örömteli nihilizmus kora, az alkotó, pozitív nihilizmusé, amely abból a fölismerésből, hogy a valóság értelmetlen, optimista hozzáállást szűrt le. Hiszen ha értelmetlen a valóság, azt kényünk-kedvünk szerint formálhatjuk, és tetszőlegesen ítélni tudjuk meg. A valóság senki által sem közvetlenül formálhatóságának lehetősége, később aztán az objektív erőnek alárendelt nihilizmushoz vezetett. A második világháború után következett a nihilizmus harmadik szakasza, a megalapozatlan nihilizmus, a rezignáció nihilizmusa. Ez a fajta nihilizmus egyetlen határozott álláspontot sem fogad el, minden megoldási kísérletet, segítséget elvet.

A nihilizmus ezen legutóbbi verziója a szellemi benuhárhoz közelít, azt próbálja tudatosítani, hogy eddigi korszakaiban a nihilizmus nem volt elég radikális, hogy hiányzik belőle a szkepszis szkepszise, amely tulajdonképpen nem egyéb, mint a nihilizmus következő végiggondolása. A nihilizmusnak azonban nincs elegendő ereje, hogy felnőjön ehhez az állásponthoz, mert – a szkepszis szkepszisének végiggondolása – visszatérést jelentene a régi szokratizmushoz.

A tudomány, éppen a tudomány, amely legjobban elősegítette a nihilizmus fejlődését, kezdi fölfedezni a kételyt magában, a kételyt saját alapjában: a nihilizmusban. Még a legobjektívabb tudományágak is, mint például a fizika, tudatosítja az objektívizáció korlátait, amely például a strukturalista tendenciák előretörésében nyilvánul meg. Hiszen a struktúra jelentés! A kortárs strukturalizmus nincs tudatában, hogy közreműködésével a tudományban meghonosodik egy másik fontos fenomén: az emberi nyitott-

ság fölfedezése. Ez a fölfedezés, mint a szubjektum elleni támadás, betetőzi a lét és a létezés értelmét, amely lehetővé tette a természettudományok és a matematika fejlődését. Ez támadás a szubjektum és objektum karteziánus dualizmusa ellen. Harc a valóság mint egész új szemléletmódjáért.

A körülöttünk lévő szörnyű világ, a legutóbbi háborúk és forradalmak kegyetlensége fölfoghatatlan, ha nem tudatosítjuk, hogy a szörnyűségeket és katasztrófákat elszenvedő emberek nem passzívan szenvedték el ezeket a szörnyűségeket, hanem önként, sőt boldogan menettek Moloch torkába, talán abban a tudatban, hogy a pusztító élet és világ nem a véget jelenti, hogy mindez fölláldozható. Ebben talán megpillanthatjuk a villanást a sötétségben: ez sejlik föl korunk szörnyűségei mögött.

Ö

sszefoglalásképpen tehát elmondhatjuk, hogy a szellemi embernek nincs oka a rezignációra. Ma is, és éppen ma is láthat bizonyos lehetőséget, kiutat. Csak előbb meg kell szabadulnia a félelemtől, és a megaláztól bátorságot meríteni. A szellemi ember, aki látja az áldozat jelentőségét és értelmét, s képes erre az áldozatra, nem félhet. A szellemi ember nem politikus a szó hétköznapi értelmében, ezért egyetlen politikai nézet sem kerül ellentétbe. Nem lehet azonban apolitikus sem, mert a valóság nem-magától-értetődősége nyilvánvaló. Éppent ezt a szokratészi fenomént képtelenek elviselni a hatalmasok. Az élet ilyen formája a valóság hatalmai számára elviselhetetlen.

A szellemi embernek ki kell állnia véleménye mellett. Ez nem azt jelenti, hogy propagandát kell kifejtenie, hanem egyszerűen azt, hogy vagy a szellemi élet programja mellett vall hitet vagy nem; és ez utóbbi esetben szofistává válik, aki csupán megbújik a szellemi élet színpala mögött, miként a hétköznapi kultúra és irodalom napszamosai, akik fogyasztásra készítik műveiket. Úgy tenni azonban, mintha a szellemi ember számára a politika méltóságán alul állna, az elképzelhető lehető legrosszabb szofizmus. Mert erről az oldalról nézve a kultúra csupán külsődleges tény, amely csak szociológiai érdeklődésre tarthat számot.

A görög szofisták csak azért léteztek, mert voltak már előttük filozófusok. A szofisták, szemügyre véve a filozófiát, egész jó megélhetési forrást fedeztek föl benne, s kisajátításával beszűkítették és provincializálták a szellemi élet működési területét.

A szellemi ember tudatában van a világ és az élet kérdéses voltának, s ebből a tényből alkotja meg létének kiindulópontját. Megélhetése persze esetleges, ám ha föl hagy a szellemi étellel, végérvényesen szofistává lett, a szellemi élet parazitájává vált.

A szellemi élet ugyanis a valóság formálhatóságának tudatos fölismeréséből fakadó cselekvés, nem pedig annak passzív észlelése. Egyesek, például Eduard Beneš 1938-ban, nem vették észre, hogy egyedüli esélyük saját kiúttalanságukban rejlik.

Az élet reakciókból áll, olyan alkalmakból, amikor lehetséges a cselekvés, észre lehet venni az egyedi lehetőséget. Az ilyen alkalmak persze rendkívüli értékűek.

A kereszténység tudatában van az élet kérdéses voltának, kilépést jelent a problémátlan életből, s belépést ennek ellenkezőjébe; a kereszténység föl akarja rázni az embert a problémátlan élet állapotából, memento mori, a valóság árnyoldala, mindazonáltal bizonyos menekülésformát is azonnal fölkinál: mert amire az emberi erő képtelen, Isten számára véghezvihető, ezért hinnünk kell benne. Minden valódi metafizika a csodálkozásból és a keresésből fakad. Platón írásai is az örökös keresésről tanúskodnak. Semmilyen tant nem alkotott, mégis a hit volt a lényege. A metafizika olyan keresés, amely valahol rendre megszakad, mert ebben áll lényege. A fordulat, amelynek a katasztrófákkal szembesülő metafizikában végbe kell mennie az, hogy nemcsak arra kell fölhívni a figyelmét, amit a villám fényében lát, hanem magára a villámra is, amely szétszakítja a problémás és a sötétség sötétségét, ami ahhoz szükséges, hogy bármi megmutatkozzék.

Gyakran veszítjük el a reményt, szívesen lélegeznénk föl és élnénk az életünk, de ha csak egy pillantást is vetünk a történelemre, világossá válik, hogy a szellemi élet mindig nehéz volt, támadták és akadályozták. A szellemi emberek folyamatosan Szókratészhoz hasonló helyzetbe kerültek. A történelem a kérdésesség tudatosulásával, a szellemi élet keletkezésével kezdődött. Azodáig a valóság az ember számára lehetett titokzatos, de problematikus sohasem. Így hát lehetséges, hogy éppen mai sanyarú helyzetünk az egyetlen lehetőségünk a valóságos életre. A valóság azonban ellenáll nekünk, s mi is útjában állunk. Életünk enélkül a feszülés nélkül, még ha lehetségesnek bizonyulna is, értéktelen, s oly tűnékeny volna, mint a tovafolyó víz.

FORDÍTOTTA KISS SZEMÁN RÓBERT

Tíz tézis az észkritikához

GERD BERGFLETH

1 Onnan indulunk ki, ahol az akadémikus filozófia véget ér: megállapítjuk, hogy az ész uralma csödbe jutott, s ezt a megújulás lehetőségének tekintjük. Elegünk van a liberális vagy baloldali siránkozásból, s nem vagyunk hajlandók belesüppedni az afölötti panaszkodásba, hogy az ész esztelenséggé változott, az esztelenség pedig észnek tettei magát. Nemcsak „a felvilágosodás dialektikájának”, hanem ideológiakritikai származékainak a köréből is ki akarunk lépni. Az ideológiakritika ugyanis nem észkritika, hanem csupán az észuralom eszköze.

2 A felvilágosodás is megöregedhet, s ezért úgy tűnik, hogy a megújulás érdekében a felvilágosodás talaját is el kell hagynunk. A felvilágosodásnak, kiváltképpen pedig a Habermas által megkövetelt „kérelhetetlen felvilágosodásnak” a megöregedése elsősorban nem az egyre fokozódó kiürülésben s az emancipatorikus ész által létrehozott elmélet-retorikában mutatkozik meg, hanem mindenekelőtt abban, hogy hosszú ideje már csak a reagálásra képes. Humanitás, jog, szabadság, haladás stb.: a felvilágosodásnak e jelszavai fikciókká váltak, pótlékká, amelyeknek többé semmi valóságátartalma sincsen. Abban a pillanatban, hogy a kornak pl. az emancipáció lesz az uralkodó ideológiája, amelyről immár a legsötétebb reakció sem tud lemondani, kiderül, hogy néhány udvariassági frázistól eltekintve alapjában véve teljesen hatástalan maradt. Elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás minden téren győzedelmeskedett, *de mint fikció* – mint olyan fikció, amelynek sem az élet valóságához nincsen köze, sem a mi igazi érdekeinkhez, amennyiben rendelkezünk ilyenekkel.

3 A felvilágosodás fölött ma a technokrácia őrködik, ő kezeli és irányítja, s a technikai elnyomás elvévé változtatta. Pontosán ebben nyilvánul meg a megöregedése. A felvilágosodás ugyanis észrevétlenül technokrata racionalizálással fejlődött s merevedett, s tudományos-

Gerd Bergfleth tübingeni filozófus tézisei (*Zehn Thesen zur Vernunftkritik*, 1984) széles körű vitát váltottak ki a nyugatnémet sajtóban. Az 1968-as nemzedék, amelynek jelentékeny része akkorra már elfoglalta a német szellemi élet korábban megvetett bársonyszékeit, sértve érezte magát, s a támadásra ideológiai ösztözzel felelt. Emögött nem volt nehéz felfedezni a kivívott hatalom elvesztésétől való félelmet; a válaszok hangneme pedig, ahelyett, hogy cáfolta volna a téziseket, újabb adalékként alámasztotta őket. Bergfleth írása az általa szerkesztett *A szószátyár felvilágosodás kritikája* c. kötetben jelent meg (München, Matthes & Seitz, 1984.); az antológia a többi közt G. Bataille, Simone Weil, M. Tournier és J. Brodsky szövegeit is tartalmazza.

technikai világunkat teljes egészében ez határozza meg. Más szavakkal: kialakult az érdekszférák felosztása. A valóságot az a technokrácia uralja, amelyért még Marx is oly lelkes volt, a felvilágosodás pedig a fikciók, az illúziók és az ideológiák birodalma fölött uralkodik. Vegyük észre: mindkettő uralkodik, s a racionalitásnak e két változatát pontosan ez köti össze. Sőt a hegemonia érdekében még „harcolnak” is egymással, legalábbis a szószátyár felvilágosodás azzal áztatja magát, hogy van még miért harcolni, miközben pedig csendben kezét ráz hatalmas és félelmetes utódával. A racionalizálásnak nem létezik olyan válfaja, amelyre felvilágosult éjjeliőreink végül is ne adták volna áldásukat! De áldás ide vagy oda – a felvilágosodás és technokrácia alternatívája csupán látszólagos, mivel mindkettő egyformán bolondul a hataloméért. Ahhoz, hogy a kultusznak ezt a két formáját megkülönböztessük, egyszerűsre azonban azonosságukat is érzékeltessük, a felvilágosult, klasszikus típust *észuralomnak* neveztem el, a célirányos technokrata típust pedig, amely az uralmat már öncélúan gyakorolja, *uralmi észnek*. Az észkritikának mindkettőre irányulnia kell, de elsősorban az uralmi észre, korunknak erre a terrorisztikus főhatalmára.

4 Gondolatmenetünkkel idáig alighanem mindenki egyetért. Ezen a ponton azonban felvetődik a kérdés, hogy tulajdonképpen hol maradt maga az ész, a metafizikai igazságnak ez az ősi, tiszteletreméltó, a hatalomvágytól érintetlen és romlatlan eszköze. A történelem tanúsága szerint legalábbis csírájában kellett ilyesminek léteznie: egy olyan észnek, amely nem akart mást, mint a világot értelmezni, amelyet ezért *világésznek* nevezhetünk. A felvilágosodás számára azonban, amelyben mindig is volt valami kicsinyes és közönséges, ez a világész túlságosan tágnak és félelmetesnek bizonyult, s ezért gyanúsnak találta. A 18. század óta a felvilágosodás egészét a teljes világra kiterjedő rettegés és a felfoghatatlan mélységétől való visszariadás jellemzi, s hivatkozott kisszerűségében, amelynek később hatalomvágy lesz a neve, nem képes megnyugodni, amíg a világot végsőkig le nem csupaszította. A felvilágosodás a világész történetét így alakítja át a világ leigázásának a történetévé, amelyben az ész többé nem odafigyel és meghallgat, hanem a világ rendőrségeként foglyul ejt és kihallgat. E folyamat eredményeként a nagy ész kimúlik és észuralomban végződik, amely pedig a maga részéről a technokrata uralmi észbe torkollik. Az ész pedig csak akkor menthető meg, ha újra kitalálják.

5 Egyelőre azonban nem az ész megmentése a cél, hanem hogy mi magunk meneküljünk meg a mindent bekebelező uralmi észről. Ehhez szükséges a kezdetben említett lépés, mert csak akkor menekülhetünk meg, ha elszakadunk a technokráciától. És csakis a legtávolabbi messzeségben és a legbelsőbb közelségben bukkanhatunk olyasmire, ami ellent tud állni mindent átfogó szorításának. Lépés helyett transzgressziót is mondhatunk: az uralmi ész horizontjának az átlépését.

6 Számos lehetőség kínálkozik itt, de a legfontosabb az, hogy az emberi természetet mindenestül újra felfedezzük. Álom, örület, erotika, szenvedély, s általában az emberi természet lázadása: ezek azok a jelenségek, amelyek fölött az észnek nincs uralma, mivel ez az újkorban éppen azáltal valósította meg magát, hogy elnyomta és kiiktatta őket. Döntő jelentősége van tehát annak, hogy az emberi természet fellázzadjon az észuralom és az uralmi ész ellen, és felfogassa őket.

7 De hogyhogy – éppen az emberi természet vészelt volna át érintetlenül a gyilkosságot? Nem azért fedezték fel a pszichoanalízist, hogy ezt az utolsó gyarmatosítatlan területet is leigázzák? Még tovább kell tehát lépnünk. Bizonyos vagyok benne, hogy csakis akkor válunk tökéletesen sebezhetetlenné, ha *saját halálunkba* és önnön szakadékszerűségünknek az élményébe lépünk át. A halál feneketlen mélységében gyökerezik az emberi természet lázadása (amely természetet a megszelídített második természethez képest elsőnek nevezhetjük). Aki nem hajlandó az életnek erre a kockázatára, azt ilyen vagy olyan módon mindig utoléri a technokrácia uralmi gondolkodása.

8 Ahhoz, hogy megszabadulhassunk a technokráciától, nem elegendő tehát az egyszerű élet kultusza, valamiféle új egzisztencializmus vagy új bensőségeség. Mindez régóta üres fecsegéssé vált, hiszen a tudatipar már ezerszer és ezerszer átrágtá és megemésztette őket. Egyedül a halál és a halálos lázadás az, amit nem lehet kisajátítani, mert ha a rendszer ezt is be akarná kebelezni, akkor saját hanyatlására is igent kellene mondania. Márpe-

dig minden erőnk a rendszernek erre a hanyatlására kell összpontosítanunk. Mert vagy a rendszer pusztul el, vagy mi pusztulunk el a rendszer alatt.

9 Az emberi természet anarchisztikus teljességének az újrafelfedezése az uralommentes ész újrafelfedezését is lehetővé teszi. Hiszen az a szenvedély, amely az emberi természetet lázadásra ösztönzi, a tág horizontokkal rendelkező észben is ott forr, s belső robbanások sorozata révén ezt arra készíti, hogy leveesse magáról a hatalmi abroncsokat. A tiszta gondolkodásban is jelen vannak az olyan tiszta és szeplőtlen természeti meghatározottságok, mint a szenvedély, a lelkesültség vagy a vágy, s itt is ugyanazt a hatalom elleni lázadást segítik, amely az emberi természetből is előtör. Ez nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy a kettőt azonosítani lehetne, vagy hogy az észnek az uralommal kötött szövetsége helyére immár a természettel kötött szövetsége léphetne – az élet és a gondolkodás között ehhez túlságosan nagy a szakadék. De nem is kívánatos egy ilyen szövetség, mivel nekünk a tiszta gondolkodásra van szükségünk, a maga teljes függetlenségében. Az élet nem azonos a gondolkodással, ám ha újra rá akarunk bukkanni a szenvedélyes életre, akkor a gondolkodás szenvedélyes tisztaságára is szükségünk van. És megszabadulhatna-e az élet a maga illúzióitól, kiváltképpen pedig felszabadulásának az illúzióitól, ha nem hordozná magában a tiszta gondolkodás tövisét?

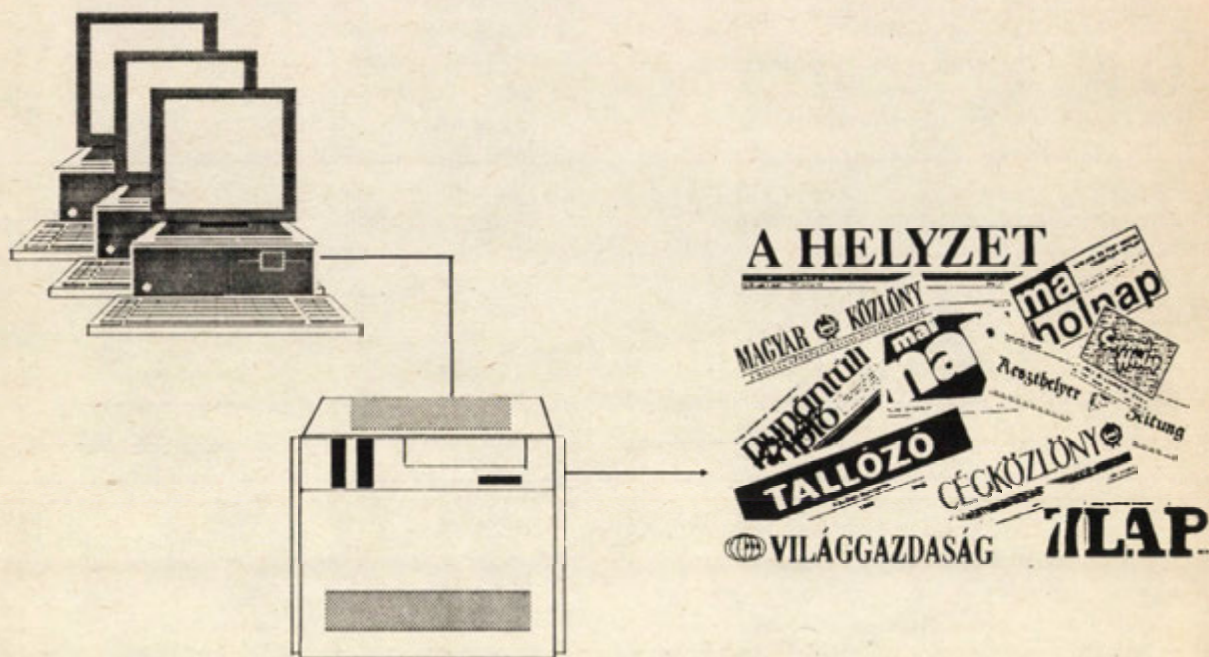
10 Ha visszatekintünk az eddigiekre, akkor rendkívül paradox eredményre jutottunk: az ész csakis egy olyan észkritika állíthatja helyre, amely az emberi természet lázadásaként nyilvánul meg. Ahhoz, hogy az ész újra magára találhasson, *kettős útra* van szükség: az uralmi észről az emberi természet szenvedélye felé irányuló útra, illetve e szenvedélytől a szenvedélyes gondolkodásként megnyilvánuló észhez vezető visszaútra. A kettős út *kettős lázadásnak* felel meg, amely az emberi természetből indul ki, s innen azután, egyfajta belső fertőzés gyanánt, az észre is átterjed. Az újjászületés előfeltétele azonban a hanyatlás: az észkritika a technokrata uralmi észnek minden szinten való megsemmisítését jelenti.

FORDÍTOTTA FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ

200

300

500

A PROFIZMUS IS FOKOZHATÓ...

A világhírű Linotype lézerlevilágítói jelentik a PROGRESS elektronikus lapszerkesztőségi rendszerrel végrehajtott nyomdai előkészítés végállomását. A számítógépekkel megszerkesztett, formába öntött újságdalakat a Linotronic levilágító berendezésen leképezve megkapjuk az egyes oldalak filmjét, amelyről a nyomda nyomólemezt készít és elvégzi a sokszorosítást. A Linotype levilágító (Linotronic 200, Linotronic 300, Linotronic 500) 600-2540 dpi

felbontással precízen, kiváló minőségben állítják elő a Xerox Ventura Publisher kiadványszerkesztő programmal betördelt anyagok nyomdai eredetijét. A nagy felbontás széles felhasználási lehetőségeket biztosít a képfeldolgozásban is, színre bontott oldalak formájában. A Linotype levilágító csatlakoztathatók IBM PC vagy kompatibilis és Apple Macintosh számítógépekhez, PostScript elvű rendszerekhez. A Linotronic levilágítók nem igényelnek különleges üzemeltetési körülményeket

(pl. sötétkamrát). A felhasználás jellegétől függően a fotóanyag lehet film, fotópapír, vagy közvetlen nyomófólia. A nyomtatás lehet pozitív vagy negatív, oldalhelyes (szitanyomáshoz), és oldalfordított (offset-nyomáshoz). A fotóanyag közvetlenül is továbbítható az előhívó berendezéshez, ha ún. „online” processzort csatlakoztatunk a levilágítóhoz. A Linotype termékeket rendszerben forgalmazza: COMPUTER MEDIA Rt. 1011 Budapest, Iskola u. 8. Telefon: 115-3204

Linotype

**COMPUTER
MEDIA**

Nappali ház

MŰVÉSZETI ÉS IRODALMI SZEMLE
Megjelenik negyedévenként

2

1990

Bruno Schulz
Witold Gombrowicz
Roger Scruton
Kornis Mihály
Perneczky Géza
Kelényi Béla
Láng Zsolt
Salamon János
Szilágyi Eszter Anna

Misima Jukió: Onnagata
Jurij Galperin: Estefelé, tea közben
Beck András: Magány,
mítosz, maskarádé

HUNGAROTON

Georges Bizet

CARMEN

Tatiana Troyanos (mezzoszoprán)
Plácido Domingo (tenor)
Kiri Te Kanawa (szoprán)
José van Dam (bariton)
John Alldis Choir
London Philharmonic Orchestra
Vezényel: Solti György
EMI felvétel
SLPXL 31317-19

Franz Schubert

D-MOLL VONÓSNÉGYES
(A HALÁL ÉS A LÁNYKA)
C-MOLL VONÓSNÉGYES-TÉTEL

Keller Vonósnégyes
SLPD, MK, HCD 31195

„TRADITION”

Itzhak Perlman

népszerű zsidó melódiákat játszik
EMI felvétel
SLPDL, MKL, HCDL 31347

Johann Sebastian Bach

JÁNOS PASSIÓ

Anthony Rolfe Johnson (tenor)
Stephen Varcoe, Cornelius Hauptmann (basszus)
Nancy Argenta (szoprán)
Michael Chance (kontratenor)
Monteverdi Kórus
English Baroque Soloists
Vezényel: John Eliot Gardiner
DG (Archiv Production) felvétel
SLPDL 31338-39

BENEVENTÁN LITURGIKUS ÉNEKEK

Schola Hungarica

Vezényel
Dobszay László, Szendrei Janka
SLPD, MK, HCD 31168

Várady Szabolcs

VÉCÉRTARTÁLY-VILLANELLA

*Felébredek úgy negyed négy körül.
Meghúzza nincs, de mégis jön belőle:
a vécéartály magától ürül.*

*Az ilyesminek ugyan ki örül?
Az ember este kifacsarva dől le,
s arra ébred úgy negyed négy körül,*

*hogy kísértet jár, vagy pláne leül.
Na nem, ez aligha telik ki tőle!
A vécéartály magától ürül.*

*De hát jobb-e kísértetelenül?
Mintha egy halottalan temetőre
ébrednék fel úgy negyed négy körül.*

*Visszaaludni mikor sikerül?
A világ veszélyekkel teleszőve.
A vécéartály magától ürül.*

*Hogy is ne félnék éjjel egyedül!
Mit tudhatom, mi jön még? Mért, mi jönne?
Felébredek úgy negyed négy körül,
a vécéartály magától ürül.*

A bukott Isten

ARTHUR KOESTLER

Egy hitre senkit nem lehet rábeszélni. Logikus érvelés nem készíthet senkit, hogy egy asszonyba szeressen, vagy hogy megtérjen egy egyház kebelébe. Az értelem védelmébe vehet egy hit inspirálta cselekedetet – de csakis annak elkövetése után, miután már elköteleztük magunkat a tett mellett. Érvelés játszhat szerepet egy ember megtérésében; de ez csak tudatos kiteljesedése, tetőzése egy folyamatnak, ami addig érvektől hozzáférhetetlen régiókban érlelődött. Egy hit nem olyasvalami, amit elsajátítunk; faként növekszik. Koronája az ég felé mutat; gyökerei lefelé, a múltba nyúlnak és ősi humusz nedveiből táplálkoznak.

Lélektani szempontból kevés a különbség egy forradalmi és egy hagyományos hit között. Minden valódi hit megalkuvást nem ismerő, radikális és purista; egy igazi tradicionalista ezért mindig buzgó forradalmár is, aki állandó harcban áll a farizeus társadalommal és a hit langymeleg megrontóival. És megfordítva: a forradalmár utópiája, mely végérvényesen szakítani látszik a múlttal, mindig az Elveszett Paradicsom, a legendás Aranykor valamely képzetét mintázza. Marx és Engels szerint az osztály nélküli kommunista társadalom egy dialektikus spirál végén annak a primitív kommunista társadalomnak újjáélesztése lenne, mely a spirál kezdetén állt. Így minden igaz hit lázadás a hívő szociális környezete ellen, és a jövőbeli kivetítése egy, a távoli múltból származó ideálnak. Minden utópia mitológiai forrásokból táplálkozik; a társadalom mérnökének tervrajzai csupán ősi szövegek új kiadásai.

Ragaszkodás a tiszta utópiához és lázadás egy züllött társadalom ellen – ez a két pólus, amely minden harcos krédó feszültségét adja. Hogy melyik készíti az áramot folytani – az ideálhoz való vonzódás vagy a szociális környezet taszítása –, az a tyúk és a tojás szakállas problémája. Egy pszichiáternek az utópiához vonzódás csakúgy mint a *status quo* elleni lázadás a rossz társadalmi beilleszkedés szimptomája. A társadalom reformerjének pedig mindkettő az egészséges racionalitás szimptomája. Míg a pszichiáter hajlamos elfelejteni, hogy a zökkenőmentes beilleszkedés egy deformált társadalomban deformált egyéneket hoz létre, addig a reformer arról feledkezik meg, hogy egy mégoly gyűlöletre méltó társadalom gyűlölete sem teremti meg azt a környékességet és méltányosságot, amire egy utópikus társadalom alapozható lenne.

Ezért mindkét attitűd, a szociológusé csakúgy mint a pszichológusé, féligazságot tükröz. Az ugyan igaz, hogy a legtöbb forradalmár és reformer esetrajza családdal vagy társadalommal történt neurotikus összeütközésről árulkodik. De ez csak azt bizonyítja, hogy, Marx után szabadon, egy halálraítélt társadalom megteremti a maga morbid sírásóit. Az is igaz, hogy lázító igazságtalansággal szemben az egyetlen tiszteletreméltó magatartás – minden önvizsgálatot jobb időkre hagyva – a lázadás. De ha a történelmet végigvizsgálva összehasonlítjuk a magasztos célokat, melyek nevében a forradalmak elkezdődtek, a siralmas eredményekkel, ismét csak azt látjuk, hogy egy züllött civilizáció a saját forradalmi szülőit is bemocskolja.

A két féligazságot – a szociológusét s a pszichológusét – összeillesztve arra a következtetésre juthatunk, hogy egyfelől ugyan a túlzott társadalmi igazságérzet és rögeszmés utópiavágy a rossz beilleszkedés jelei, másfelől viszont a társadalom elérheti a bomlásnak olyan fokát ahol a neurotikus lázadót inkább ünneplik az égiek, mint a józan üzletembert, aki disznókat ölet vízbe éhező emberek szeme láttára. Civilizációnk éppen ilyen állapotban volt, amikor 1931 decemberében, huszonöt éves fejjel, beléptem a Német Kommunista Pártba.

Azért tértem át, mert érett voltam rá, és mert egy széthulló társadalomban élve szomjaztam a hitet. De az a nap, amikor a párttagkönyvemem kezembe kaptam, csupán egy fejlődés betetőzése

---

Arthur Koestler írása a *The God That Failed* (Hamish Hamilton, London, 1950) című könyvben jelent meg. E tanulmánykötet a többi között André Gide, Louis Fischer és Stephen Spender esszéit közli a kommunizmusról.

volt, ami jóval azelőtt elkezdődött, hogy vízbefojtott disznókról hallottam, vagy Marx és Lenin nevét olvastam. Gyökerei egészen gyermekkoromig nyúlnak vissza; és bár mindegyikünknek, a Rózsaszín Évtized elvtársainak, egyéni gyökerei voltak előtű csavarodásokkal, azért többé-kevésbé ugyanannak a generációnak és kulturális klímának a gyermekei voltunk. Ez az egység a különbözőségben, amiért remélem, hogy történetemet érdemes elmondani.

1905-ben születtem Budapesten, ahol 1919-ig laktunk, amikor is Bécsbe költöztünk. Az első világháborúig jó módomban éltünk, mint egy tipikus európai középosztálybeli család: apám néhány régi, szolid angol és német textilgyárnak volt a magyarországi képviselője. 1914 szeptemberében ez az életforma, mint annyi más, hirtelen véget ért; apám azután soha többé nem állt lábra. Belefogott ugyan néhány vállalkozásba, melyek úgy váltak egyre fantasztikusabbá, ahogy az önbizalma fogyott a megváltozott világban. Gyárat nyitott radioaktív szappan gyártására; jó néhány örült találmányt támogatott (örökégő villanykörte, önfűtő ágymelegítő téglák és hasonlók); végül a húszas évek elején tőkéje maradékát is elveszítette az osztrák inflációban. Huszonegy éves koromtól, mikor a szülői otthon elhagytam, én voltam szüleim egyetlen anyagi támasza.

Kilencéves voltam, mikor ez a mi középosztály-idillünk összeomlott, és hirtelen tudatára ébredtem a Gazdasági Élet Dolgainak. Mint egyetlen gyermeket, szüleim továbbra is kényeztettek; de, a családi krízisnek nagyon is tudatában lévén, és apám iránti szánalomtól gyötörve, aki kissé gyerekes és nagylelkűségre hajló volt, furdalt a lelkiismeret valahányszor könyvet vagy ajándékot vettem nekem. Ez később is folytatódott, mikor minden magamnak vásárolt öltöny megrövidítette, amit hazaküldhettem. Ezzel párhuzamosan alakult ki bennem a feltűnően gazdagok iránti ellenszenv; nem azért, mert ők megengedhettek maguknak dolgokat (az irigység jóval kisebb szerepet játszik a társadalmi konfliktusokban, mint feltételezik), hanem mert ezt minden lelkiismeret-furdalás nélkül tehették. Személyes balsorsom így vetítettem ki az egész társadalomra.

Ez nyilvánvalóan nyakatekert módja volt a társadalmi érzékenység kialakításának. De éppen a konfliktus intim természeté miatt vált a belőle kisarjadó hit a legbelsőbb magánügyemmé. Politikai hitvallássá azonban még évekig nem kristályosodott; kezdetben émélyítően szentimentális formát öltött. Minden kapcsolatot a nálam szegényebbekkel elviselhetetlennek találtam – a kesztyűtlen fiú az iskolában vörösre fagyott ujjakkal, apám volt utazó ügynöke, aki időnként ételkunyaerálásig süllyedt – mind-mind súlyosan nehezedett lelkiismeretemre. A lélekelemzőnek nem volna nehéz kimutatni, hogy büntudatom gyökerei mélyebbre nyúlnak, mint a családi költségvetés válsága; de ha mélyebbre ásna, keresztülfúrva magát az eset különböző rétegein, egyforma östípusra bukkanna, amely egyedi változatok millióit szülte ugyanarra a témára. „Oh jaj, ők hárfadatra vigadnak és magokat magasztalják, de nem gondolnak a nép nyomorúságával.”

Egy személyes konfliktustól imígyen érzékennyé válva, kész voltam befogadni a válságévek megrázó tanulságát, hogy búzáat égetnek, gyümölcsöt hagynak megrohadni, és hogy disznókat fojtanak vízbe, csak hogy az árakat magasan tartsák, és az elhízott kapitalisták hárfadatra vigadhassanak, míg Európa az éhség-menetelők szakadt csizmái alatt remegett, és apám az asztal alá dugdosta foszló mandzsettáit. A foszló mandzsetták és vízbe fulladt disznók egyetlen érzelmi robbanásba keveredtek, mikor az östípus gyutacsa tüzet fogott. Az Internacionálét énekeltük, de a szavak akár a régié is lehettek volna: „Jaj a pásztoroknak, akik túlkekeznek de a nyájokat éhezni hagyják.”

A történet más oldalról is tipikusabb a látszatonál. A közép-európai középosztály jó részét, mint minket is, tönkretette a húszas évek inflációja. Ez volt Európa hanyatlásának kezdete. A társadalom középrétegeinek széthullása indította el azt a végzetes polarizációs folyamatot, ami máig tart. A jobboldali és baloldali lázadók az elszegényedett burzsoáziából jöttek; Schickelgruber és Dzsugasvili körülbelül egyformán élvezték ennek a szociális népvándorlásnak gyümölcsseit. Azok, akik tagadták, hogy *déclassé* lettek, és konokul ragaszkodtak az előkelő finomság üres mázához, a nácihoz csatlakoztak, és sorsukért Versailles és a zsidók vádolásában találtak vigasztalást. Sokaknak még ez a vigasz sem jutott; céltalanul éltek, mint egy nagy, fáradtan nyüzsgő őszilég raj, mely Európa sötét ablakain feketéllik, egy osztály képviselői, akiket a történelem hontalanságra ítelt.

A másik részük balfelé fordult, mintegy igazolva a Kommunista Kiáltvány proféciaját:

„Az uralkodó osztályok egész rétegei ... süllyednek le a proletariátus szintjére, vagy legalábbis fenyegeti őket a létbizonytalanság. Ezek ... töltik fel a proletariátust a felvilágosodás és haladás új elemeivel.”

Elragadtatással fedeztem fel, hogy a „felvilágosodás új eleme” én vagyok. Amíg majdhogynem éheztem, addig úgy tekintettem magamat, mint a burzsoázia ideiglenesen kiteszített gyermekét. Mikor 1931-ben végre megfelelő jövedelemhez jutottam, úgy találtam, hogy eljött az ideje annak, hogy a proletariátushoz csatlakozzak. De a sorrend ironiája csak visszatekintve tűnt fel nekem.

„A burzsoá család a Tőke eltűnésével természetszerűen elhal ... Az üres burzsoá beszéd családról és oktatásról, a szent kapcsolatról szülő és gyermek között úgy válik egyre visszataszítóbbá, ahogy a proletárok minden családi köteléke, a modern iparosodás hatására, egyre inkább szétszakad.”

Így a Kommunista Kiáltvány. Marxnál (s méginkább Engelsnél) minden oldal új kinyilatkoztatást kínál, és olyan intellektuális gyönyört, amit azelőtt csak egy alkalommal éreztem, mikor Freudot először kezembe vettem. Kontextusából kiszakítva a fenti idézet nevetségesen hangzik; mégis, a társadalomfilozófiát világos és átfogó formába öntő, az intézmények és ideálok – család, osztály, hazafiasság, burzsoá erkölcs, szexuális tabuk – történelmi relativitását bizonyító zárt rendszer részeként részegítő erővel hatott, mert megszabadított azoktól a rozsdás láncoktól, amelyek 1914 előtt gyermekkorom értelmét megbilincseltek. Ma, mikor a marxista filozófia bizáncias kultusszá korcsosult, és a marxista program majd minden tantétele az ellenkezőjébe facsarodott, nehéz a hangulat érzelmi hőfokát és az intellektuális üdvözülést felidézni.

Egyéni esztrajzom eredményeképpen érett voltam az áttérésre; de ezek álltak készen az én generációm értelmiségéből és középosztályából, akik hasonló egyéni esztrajzban osztoztak; ám eseteik bármennyire is különböztek, volt egy közös nevezőjük: a morális értékek és az 1914 előtti életforma széthullása a háború utáni Európában, és ezzel párhuzamosan a Keletről jövő új kinyilatkoztatás csábítása.

A Pártba (mely máig „a” Párt maradt mindannyiunknak, akik valaha hozzá tartoztunk) 1931-ben léptem be, annak a tisztavirágéletű optimista periódusnak, annak az elvetélt szellemi reneszánsznak a kezdetén, amit később a Rózsaszín Évtizedként emlegettek. E csalóka hajnal csillagai Barbusse, Romain Rolland, Gide és Malraux voltak Franciaországban; Piscator, Becher, Renn, Brecht, Eisler, Seghers Németországban; Auden, Isherwood, Spender Angliában; Dos Passos, Upton Sinclair, Steinbeck az Egyesült Államokban. (Természetesen nem mindegyikük volt tagja a Kommunista Pártnak.) A kulturális légkört a haladó írókongresszusok, kísérleti színházak, a szovjet kulturális kapcsolatok társaságai, az orosz filmek és folyóiratok határozták meg. Úgy tűnt, hogy a nyugati világ, megrázkódtatva a háború következményeitől, hajtva az inflációtól, gazdasági válságtól, munkanélküliségtől és az életkedv hiányától, végül is Auden sorait fogja követni:

Tisztuljon a fejből a sok súlyos szemét;
Buzogjanak fel az elveszett akarat remegő erői,
Gyűjtsd egybe és engedd szabadjára őket a Földön,
Míg végre egy emberi igazságot építenek.

Bethlehem új csillaga felkelt Keleten; és egy szerény összegért az Inturiszt felkészülten várta, hogy egy rövid de jól összeállított pillantást engedjen az Ígért Földjére.

Ebben az időben Berlinben éltem. Öt éve az Ullstein újsághálózatnak dolgoztam – először Palesztinában, mint tudósító, később Párizsban. Végül 30-ban a berlini „Ház” szerkesztői gárdájához csatlakoztam. A továbbiak jobb megértése érdekében néhány szót kell ejtenem az Ullstein házról, a Weimari Köztársaság szimbólumáról.

Az Ullstein ház afféle szupertrösztnek számított; a legnagyobb ilyen jellegű szervezet volt Európában, de talán az egész világon. Egyedül Berlinben négy napilapot adott ki, köztük még a tizennyolcadik században alapított, tiszteletre méltó *Vossische Zeitung*ot, és a mind hírgyorságban mind példányszámban rekordot tartó esti újságot, a *B. Z. am Mittag*ot. Ezekon kívül Ullsteinék még vagy egy tucat heti és havilapot adtak ki, saját hírszolgálatlaltal és utazási irodával stb. rendelkeztek, és a könyvkiadásban is a vezetők között voltak. A cég az Ullstein testvéreké volt – öten voltak, mint az egykori Rothschild testvérek, és mint azok, ugyancsak zsidók. Politikában liberálisok és demokraták, kulturális ügyekben az avantgardságig progresszívek. Antimilitaristák, antisovinizisták, és nagyban az ő közvéleményt befolyásoló hatásuknak volt köszönhető, hogy a Briand-Stresemann éra francia–német közeledési politikája divattá vált a német lakosság haladó köreiben. Németországban az Ullstein cég nemcsak politikai hatalom volt, hanem mindannak a megtestesítője, ami a Weimari Köztársaságban haladó és kozmopolita volt. A kochstrassei „Ház” levegője inkább hasonlított egy minisztériuméra, mint egy kiadóhivatalára.

Athelyezésemet a párizsi irodából a berlini házba egy cikkemnek köszönhettem, amit de Broglie hercegről írtam fizikai Nobel-díja alkalmából. A főnökeim úgy látták, hogy van érzékem

a tudomány népszerűsítéséhez (Bécsben, mint diák, az egyetemen természettudományokat hallgattam) és felajánlották a *Vossische* tudományos szerkesztői székét, továbbá a tudományos tanácsadói szerepet a többi Ullstein kiadványnál. A sorsdöntő 1930. szeptember 14-i napon érkeztem Berlinbe – a Reichstag-választások napján, mikor a Nemzeti Szocialista Párt, egyetlen hatalmas ugrással, 4-ről 107-re növelte képviselőinek számát. A kommunisták ugyancsak komoly gyarapodást könyvelhettek el; a centrum pártjai romokban heverték. Ez volt a Weimari Köztársaság végének kezdete; a helyzetet talán Knickerbocker egyik bestsellerének címe foglalta össze: *Németország – fasiszta vagy szovjet?* Nyilvánvalóvá vált, hogy nincs „harmadik alternatíva”.

A munkámmal törődtem, írtam az elektronokról, a kromoszómákról, szárnyashajókról, neandervölgyi ősemberről, a spirálkódokról és a világegyetemről; de az események nyomása rohamosan nőtt. A kenyérkeresők egyharmada Németországban munkanélküli volt, és az ország a lappangó polgárháború állapotába került, és ha valaki nem akarta, hogy a közelgő hurrikán félresöpörje, állást kellett foglalnia. Stresemann pártja kidőlt a sorból. A szocialista párt az opportunisták megalkuvásának útját járta. Márcsak kizárásos alapon is úgy tűnt, hogy a kommunisták, a hatalmas Szovjetunióval a hátuk mögött, képviselik az egyetlen erőt, amely ellen tud állni a horogkeresztes hordák rohamának. De belőlem nem egy kizárásos folyamat csinált kommunistát. Belefáradva az elektronokba és a hullámmozgásba, első ízben kezdtem Marxot, Engelst és Lenint komolyan olvasni. Mire a *Feuerbach*hal és az *Állam és forradalommal* végeztem, valami kattant az agyamban, ami úgy megrázott, mint egy agyrobbanás. „Megpillantani a fényt” igencsak szegényes kifejezés arra a szellemi elragadtatásra, amit csak a megtért érez (függetlenül attól, hogy miféle hitre tért meg). Úgy tűnt, az új fény mindenünnen az agyba ömlik; az egész univerzum hirtelen formát ölt, mint egy összerakós játék elkóborolt darabjai, amiket valami varázslat egy csapásra összeilleszt. Hirtelen minden kérdésre van válasz, a kétségek és konfliktusok, már a tekervényes múltéi, ami máris távoli, ahol eddig nyomorult tudatlanságban tengtük azok színtelen-szagtalan életét, akik „nem tudnak”. Ezután már semmi sem zavarhatja a megtért belső békéjét és nyugalomát – kivétel a vissza-visszatérő félelem a hitvesztéstől, hogy elveszhet az, amiért egyedül élni érdemes, és visszahullhatunk a külső sötétségbe, ahol jajgatás és fogcsikorgatás uralkodik. Ez talán megmagyarázza, hogy kommunisták, látó szemmel és gondolkodó aggyal, szubjektíve még mindig *bona fide* tudnak cselekedni, anno Domini 1949. Mindenkor, bármely hitvallás esetében csak egy kisebb-képes vállalni a kitagadást és érzelmi harakirit elkövetni egy absztrakt igazság nevében.

Könnyű emlékezni a napra, amikor a tagsági kérelmemet a Német Kommunista Pártba benyújtottam: 1931. december harmincegyedikére volt. Az új évvel új életnek is kellett kezdődnie. Folyamodásom módja egy levél volt a Német Kommunista Párt (NKP) Központi Bizottságának címezve, a levél egy rövid életrajzot tartalmazott, és kifejezte hajlandóságomat, hogy a Pártot szolgáljam, bármilyen szerepet szánjon is az nekem.

A Központi Bizottságnak írni nem számított a tagsági kérelem szokatlan módjának; nekem egy barátom javasolta ezt a módot, aki közeli kapcsolatban állt a Párttal. A megszokott eljárás a csatlakozás volt egy pártsejthez, a Párt szervezeti hálózatának alapegységéhez. A sejtek két fajtája volt: „munkahelyi sejt” (Betriebs-Zellen), amely az egy gyárban, üzembn, irodában vagy bármely vállalatnál dolgozó párttagokból állt; és az „utcasejt” (Strassen-Zellen), amit a lakóhely szerint szerveztek. A legtöbb kenyérkereső a munkahelyi és a lakhely szerinti utcasejthez egyaránt tartozott. Ezt a rendszert egységesen használták minden országban, ahol a párt legálisan működhetett. A vasszabály kimondta, hogy minden párttag, bármely magasan is álljon a hierarchiában, legalább egy sejthez kell hogy tartozzék. Még a Kremlben is, ahogy nekünk elmondták, van egy „munkahelyi sejt”, ahol a Politikai Bizottság tagjai, az örök és a takarítónők baráti demokráciában vitatják a Párt politikáját a szokásos heti összejöveteleken, és még Sztalint is lehordják, ha a tagsági díjat elfelejti befizetni.

N. barátom azonban, aki döntő szerepet játszott megtérésemben, határozottan lebeszélte arról, hogy a szokásos módon csatlakozzak egy sejthez (csak N.-ként említtem, mert a Pártból évekkkel ezelőtt kilépett, és most egy olyan országban él, ahol még egy eltemett és megtagadott kommunista múlt is bajt hozhat egy külföldire). N., a volt vízvezeték-szerelő segéd, esti iskolákon és kitartó éjjeli olvasásokon át elérte a csúcst, és jól ismert politikai íróvá lett. Marxot és Lenint tudta odavissza, és rendelkezett azzal a fajta abszolút és higgadt hittel, amely hipnotikus erővel hat az emberekre. „Ne légy ostoba” – magyarázta –, „amint egy sejthez csatlakozol, azonnal tudni fogják, hogy párttag vagy, és elveszíted az állásodat Ullsteinéknél. Pedig ez az állás egy vagyont ér a Pártnak.”

Hozzá kell tennem, hogy időközben, megtartva tudományos szerkesztői munkámat a *Vossischénél*, kineveztek a *B. Z. am Mittag* külügyi szerkesztőjévé: ez a pozíció némi politikai befolyással járt, és bejárást biztosított belső politikai információk tömegéhez.

Ezért azután, N. tanácsára, egyenesen a Központi Bizottságnak írtam.

Körülbelül egy hétre rá megjött a válasz, egy meglehetősen rejtélyes levél formájában. A fejléc nélküli, üres papírra gépelt szöveg valahogy így hangzott:

Tisztelt Uram!

December 31-i levelére utalva, örömmel vennénk, ha találkozna cégünk képviselőjével, Schneller úrral, a Schneidemühl papírgyár irodájában az ..... utcában, a következő hétfőn du. 3-kor.

Őszinte tisztelettel
(olvashatatlan aláírás)

Soha nem jutott volna eszembe, hogy a Németországban jól ismert Schneidemühl papírgyárnak bármi köze lenne az NKP-hez. Hogy miben állt ez a kapcsolat, ma sem tudom; az viszont tény, hogy berlini irodáit gyakran használták, mint kevésbé feltűnő helyet, bizalmas beszélgetésekre. A konspirációs titkolódzás okát nem értettem; de izgatott voltam, és tele a várakozás gyönyörével. Amikor a kijelölt időpontban a Schneidemühl gyárhoz érkeztem és „Schneller úr” iránt érdeklődtem, a lány a portán, ahogy mondani szokták, kutató pillantással végigmért, de közelebb állna az igazsághoz, ha azt mondanánk, hogy kigúvadó szemekkel bámult rám.

Azóta sokszor találkoztam ezzel a nézéssel hasonló helyzetekben; valahányszor a felebaráti bűnrészességet a félelem és a bizalmatlanság igazgatja, az emberek pillantása nem „átható” sem pedig „kutató”;ompán meresztik egymásra szemeiket, mint a halak.

„Ernsttel van találkozója?” – kérdezte a lány.

„Nem – Schneller úrral.”

Úgy tűnt, hogy ezzel az ostobasággal valamiképpen meggyőződött *bona fide* voltomról. Elmondta, hogy Ernst Schneller úr még nem érkezett meg, és megkért, hogy üljek le és várjak. Vártam – több mint fél órát. Ez volt az első élményem arról a pontatlanságról, ami a Párt felső rétegeiben *de rigueur*nek számított. Az oroszok, mint félig keletiek, született pontatlanok; és mivel, tudatosan vagy sem, minden pártbürokrata az orosz stílushoz méltóan próbált viselkedni, a szokás fokozatosan leszűrődött a Komintern fő bürokratáitól Európa minden nemzeti KP-jába.

Végre megérkezett. Bemutatkozásként, amúgy európaiasan, „Schneller”-t vakkantott; én „Koestler”-t vakkantottam; kezét ráztunk és némi mentegetődés után a „kis késésért” a szemközti kávéházba invitált. Vékony, csontos, harmincöt körüli ember volt, keskeny arcán feszes bőr és félszeg mosoly. A viselkedése hasonlóan félszeg volt; feszélyezettsége egy pillanatra sem látszott felengedni. A pártbürokrácia jelentéktelen alárendeltjének néztem, csak később tudtam meg, hogy a neve valóban Ernst Schneller – és, hogy ő „a” Schneller, a Német Központi Bizottság tagja és az agit-prop feje. Még sokkal később azt is megtudtam, hogy ugyanó volt a feje az „*Apparat N*”-nek – a négy vagy öt párhuzamos hírszerző szervezet egyikének, melyek közül néhányat a Német Párt, néhányat közvetlenül a OGPU működtetett. Hogy Schneller *Apparatja* pontosan mivel foglalkozott, katonai hírszerzéssel vagy ártatlan ipari kémkedéssel, máig nem tudom. Schneller magát a náci hat év kényszermunkára ítélték, és a börtönben halt meg, vagy megölték.

Minderről természetesen mit sem tudtam, mikor ezzel a jelentéktelen, meglehetősen kopottan kinéző, sovány emberrel találkoztam a Schneidemühl gyár ócska irodájában; az első kapcsolatam a Párttal. Beszélgetésünkben a kis kávéházban arra emlékszem, hogy vegetáriánusságát említette, és hogy főleg nyers zöldségen és gyümölcsön él; ez megmagyarázni látszott a csontos, kiszáradt arcot. Arra is emlékszem, hogy egy bizonyos újságcikkről kérdeztem, amire ő azt válaszolta, hogy nem olvas burzsoá újságokat; az egyetlen újság amit olvas, a Párt hivatalos újságja, a *Rote Fahne*. Ez igazolta véleményemet, hogy a KB valami szűk látókörű, szektás kisbürokratát küldött nekem; annak abszurditása, hogy egy propagandafőnök kizárólag a saját újságját olvassa, csak később derengett fel bennem. Nem sokat kérdezett, de részletekbe menően érdeklődött az Ullstein cégnél betöltött pozícióm felől. Elmondtam neki tervemet, hogy feladom a munkámat, és kizárólag a Pártnak fogok dolgozni mint propagandista, vagy még inkább, mint traktorvezető a Szovjetunióban. (Ez volt az erőszakos téveszesítés időszaka, és a szovjet sajtó elkeseredetten kiabált traktorvezetőkért.) N. barátom már kioktatott az ötletemről, „tipikus kispolgári romantikának” titulálta, és figyelmeztetett, hogy ha bármelyik párthivatalnoknak ezt említeném, csak hülyét csinálnék magamból. De én, nagyon is cinikusnak

ítélvén őt, nem értettem, hogy mi rossz van egy vagy két év traktorvezetős-ködében, ha a Szocialista Újjáépítés Frontján éppen erre van a legnagyobb szükség. Schneller azonban türelmesen elmagyarázta, hogy minden kommunista első feladata a Forradalomért való munkálkodás a saját országában; a bebocsátás a Szovjetunióba, ahol a Forradalom már győzedelmeskedett, ritka privilégium, a mozgalom veteránjainak fenntartva. A munkámat feladni ugyancsak helytelen volna; sokkal hasznosabb lenne a Pártnak, ha folytatnám, miközben a politikai meggyőződésemről hallgatnék. Mi módon hasznos? – kérdeztem. A B. Z.-ből mégsem csinálhatok kommunista lapot, nem változtathatom meg az Ullstein ház politikáját. Schneller kifejtette, hogy a „kérdést mechanikusan teszem fel”; nagyon sok módja van annak, ahogyan az újság irányvonalát befolyásolhatom kisebb beavatkozásokkal; például úgy, hogy a világképét veszélyeztető japán agressziót Kína ellen prominensebb helyen hozom le (ebben az időben Oroszország leginkább egy japán támadástól félt). Ha óhajtom, találkozhatunk minden héten, hogy megvitattuk ezeket a dolgokat, vagy ami még jobb, kijelölhet valakit, aki nála kevésbé elfoglalt, és aki szinte bármikor rendelkezésemre áll politikai tanácsokkal. Emellett, ezen a közös baráton keresztül, átadhatnék a Pártnak minden különösebben érdekes politikai információt, ami az utamba kerül. A Párt valószínűleg hamarosan föld alá kényszerül, és ha ez bekövetkezne, akkor a magamfajta, tiszteletre méltó pozícióban lévő, gyanútól nem árnyékolt ember, még értékesebb lenne a Pártnak a fasizmus és az imperialista agresszió elleni élethalálharcban. Mindez meglehetősen elfogadhatóan hangzott, és a kezdeti ellenérzésem Schneller irányában, egyszerű és okos érvelése hatására, hamarosan tiszteletté változott. Megegyeztünk, hogy egy hét múlva találkozunk, amikor is bemutat jövőbeli politikai tanácsadómat. „Ki lesz az?” – kérdeztem. „Egy Edgar nevű elvtárs” – mondta.

Miután elváltunk, hirtelen felütlött bennem, hogy formális párttaggá válásomról egy szót sem ejtettünk. Az egész a levegőben maradt; mostantól fogva valódi kommunista vagyok vagy sem? Schneller után futottam, és feltettem neki a kérdést. Elmosolyodott a maga félszeg módján, és azt mondta: „Ha ragaszkodik hozzá, párttagot csinálhatunk önből, de csak azzal a kikötéssel, hogy a tagsága titokban marad. Pártsejthez nem csatlakozik, és a Pártban más néven fogják ismerni.” Elszontyolodva egyeztem bele, mivel a kirekesztettség bármiféle alapszervezből lehetetlenné tette, hogy a Párt életébe, atmoszférájába és testvéri szövetségébe léphessek. „Mondja meg, milyen fedőnevet választ – mondta Schneller –, legközelebb elhozom a párttagkönyvét.” Egy szokásos süket pillanat után eszembe ötlött a név: „Iván Steinberg”. „Iván”, nyilván mert olyan oroszosan hangzott. Steinberg egy barátom neve volt, pszichiáter Tel-Avivban, akit már évek óta nem láttam. Mindig megpróbált rábeszélni, hogy fejezzem be tanulmányaimat, amiket még a bécsi egyetemen megszakítottam. „Ha nem diplomázol le – mondta egyszer –, mindig csavargó maradsz. Bármilyen pozíciót érsz is el, az emberek megérik majd benned a csavargót.”

Schnellerrel egy héttel később újra találkoztunk, ugyanazon a helyen. Edgar helyett egy lányt hozott magával, akit mint Paula elvtársnőt, Edgar munkatársát, mutatott be. Sötét, rendetlen, kissé bandzsító, huszonöt év körüli lány volt. Ismét a kis kávéházba mentünk, ahol Schneller elmagyarázta, hogy Paula összekötőként fog működni Edgar és köztem; Edgart „nehéz elérni”, de Paulát bármikor megkaphatom telefonon, ő pedig tudja, hogyan kell Edgart utolérni. Más szóval, Edgar kilétét és címét nem bízhatják rám.

Megjegyzem, ebben az időben – 1932 januárjában – a Kommunista Párt még legálisan működött Németországban; küldöttei, mint Schneller, a Reichstagban ültek; újságjai minden reggel nyíltan sztrájkra és forradalomra buzdítottak; tömeggyűlései a szokásos rendőri védelmet élvezték; rohamcsapatuk, az RFB (Roter Frontkämpfer Bund, „Vörös Frontkatonák Szövetsége”), egyike volt a négy hivatalosan elismert privát hadseregnek az országban (a másik három a náci SA, a nacionalista Stahlhelm és a szociáldemokrata Reichsbanner).

Ugyanekkor a Párt már készülődött arra, hogy illegálisba vonuljon; és, ettől az eshetőségtől függetlenül, a tevékenysége jórésztben illegális, földalatti természetű volt. A Párt újonca egy furcsa világba taszítva érezte magát, mintha egy mélytengeri akváriumba lépne, foszforeszkáló fényeivel és múló, csalóka formáival. Ezt a világot csak keresztnévvel rendelkező emberek lakták – Edgarok, Paulák és Ivánok – vezetéknev és cím nélkül. Ez állt nemcsak a különböző apparatszikokra – a párttagok többségének volt némi közvetett kapcsolata az egyik vagy másik vezetőséggel, de az alapszervek köznépe is. A paradox légkörben a baráti elvtársiasság kölcsönös bizalmatlansággal keveredett. A mottója ez lehetett volna: szeresd elvtársadat, de egy szemernyit se bízzál benne – a saját érdekedben, mert lehet, hogy elárul; és az övében, mert minél kisebb az árulás kísértése, annál jobb neki. Ez, természetesen, igaz minden földalatti mozgalomra; ezt annyira természetesnek tekintették, hogy a jellem és az emberi kapcsolatok fokozatos átalakulását, amit egy hosszú pártkarrier mindenképpen produkál, senki sem vette észre.

A második találkozásom Schnellerrel egyben az utolsó is volt. Megint a kávéházba mentünk, ahol felírtam Paula telefonszámát, és megegyeztünk, hogy két nap múlva a lakásomon találkozunk. Ezután Schneller előhúzza a párttagkönyvem, Ivan Steinberg névre kiállítva, és félszegen kezét ráztunk. Paula ugyanolyan kigúvadt szemekkel bámult rám, mint a lány az irodában. Úgy éreztem, hosszú időnek kell eltelni, míg az ilyenfajta lányok megbíznak bennem. Mind rendetlenül öltözött, elhanyagolt arcú volt; mintha minden csinosítási kísérletet lenéznének, mint burzsoá konvenciót; és mindegyik egyfajta kihívó tekintettel bámult, ami azt hirdette, hogy őket nem lehet átrázni.

Mielőtt elváltunk, Schneller kínosan mosolyogva kijelentette: „Most, hogy párttag lettél, a ,te'-t kell használnod velem és Paulával, az ,ön' helyett.” Úgy éreztem magam, mint akit éppen most ütöttek lovaggá.

A kijelölt órában Paula és Edgar megjelentek Neu Westend-i lakásomon. Taxival jöttek, és Paula az írógépét is elhozta. Edgar harminc körüli, sima és mosolygós, szöke férfi volt. Politikáról beszélgettünk. Fenntartásaim voltak a Párt vonalával szemben – most, hogy Hitler *ante portas*, miért nem tudunk egyetértésre jutni a szocialistákkal? Miért hívjuk őket csökönyösen „szociálfasisztáknak”, amitől falra másznak, és ami minden együttműködést lehetetlenné tesz? Edgar elmagyarázta, nagy türelemmel, hogy a Párt mit sem kíván inkább, mint egy egyesített proletár frontot a szociáldemokrata tömegekkel, de az egységnek az alpnál, nem a fejnél kell kezdődnie. A szociáldemokrata vezetők árulók, akik elárulnák, bármilyen egyezséget is kötne velük a Párt. Az egyetlen mód egy egyesült front kialakítására a szocialista vezetők leleplezése és a tagság megnyerése.

Ragyogóan érvelt, és öt percen belül meggyőződött, hogy csak egy komplett idióta támogatná a munkásmozgalom két ága közötti együttműködést a náci ellen. Edgar érdeklődött, hogy szükségem van-e tanácsra más kérdésben is; amikor nemet mondtam, észrevehető megkönnyebbüléssel javasolta, hogy mondjak el neki minden kis politikai információt vagy bizalmas pletykát, amit az Ullstein házban szedtem fel. Egy vagy két perc múlva megkérdezte, van-e kifogásom az ellen, hogy Paula legépelje mindazt, amit mondok; „munkát takarítana meg”. Nem volt kifogásom ellene.

Az elkövetkező pár héten pártmunkám kizárólag diktálásból állt, hetente egy vagy két alkalommal, Paulának. Néha Edgar is benézett, figyelt az ő sima, és enyhén ironikus mosolyával, míg fel s alá járkált a szobában. Mivel nekem is szokásom a szönyeget taposni diktálás közben, néha derékszögben masíroztunk a nappaliban, ami a baráti együttműködés légkörét keltette. Ez körülbelül az összes melegség, amit a Párttól kaptam e téren.

Ami Paulát illeti, ő ritkán billent ki mogorva hallgatagságából. Egyszer vagy kétszer telefonon beszélt elvtársaival – mindig félszavakban és fél célzásokban – és akkor hirtelen mintha kicserélték volna; tele vitalitással, vidám, vihogós. Semmi fizikai vonzalom nem létezett köztünk, és tudtam, hogy lelkileg sem fogadna be a maga világába. Kívülálló voltam – hasznos a Pártnak, talán megbízható, talán nem, de mindenképpen kívülálló, a burzsoá korrupció világának lakója. Soha nem fogadott el italt vagy frissítőt: amikor kávéházban találkoztunk, ragaszkodott hozzá, hogy a saját részét ő fizesse; mikor először mutattam meg a mosdót, elkaptam rosszalló, mogorva pillantását hálóköntösöm láttán.

Edgar simábban és tapintatosabban viselkedett; de bármikor is ajánlottam, hogy az autómon elviszem, ragaszkodott hozzá, hogy kitegyem, de nem a megadott címen, hanem egy utcasarcon. Amikor kávéházban találkoztunk, hagynom kellett, hogy ő távozzon előbb, utána legalább öt percet kellett várnom, mielőtt én is távozhattam, ezzel azt sugallva, hogy különben még esetleg követem a lakásáig. Mindez, mondta mosolyogva, pusztán formalitás és pártrutin; hamarosan én is beleszokom, és automatikusan ugyanígy cselekszem magamtól is.

De, az igazat megvallva, bár elfogadtam a konspirációs éberség szükségességét, egyre frusztráltabbnak éreztem magam. Futottam a Párt után, szomjazva, hogy teljes mivoltomban karjaiba vessem magam, és minél inkább lélekszakadva küzdöttem, hogy birtokolhassam és birtokoltassam általa, annál megragadhatatlanabbá és elérhetlenebbé vált. Így, mint minden elutasított udvarló, ajándékon törtem a fejem, ami majd mosolyra készíti és meglágyítja kőszívét. Felajánlottam, hogy feláldozom a munkámat és szerény életet élek, traktort vezetve az orosz sztyeppéken; ez kispolgári romantikának bizonyult. Edgart sürgettem, hogy hagyjon belépni egy alapszervbe, ahol legfeljebb ha álnevemen ismernek; erre azt válaszolta, hogy felfedhetnek, és akkor minden hasznom elvész a Párt számára. Megkérdeztem, mi mást tudnék csinálni. Mire azt mondta, hogy majd gondolkodik rajta. De múltak a hetek, és semmi nem történt.

Körülbelül ebben az időben, egy fiatalember került a kezem alá a *B. Z. am Mittag*-nál. Von E. egy magasrangú diplomata gyermeke volt. 21 évesen újságíró-karriert akart csinálni. Néhány hónap inaskodás várt rá, névleges fizetésért, a gyámkodásom alatt a *B. Z.* külügyi osztályán. A helye az enyémmel szemben volt:

amint az újságnál végeztünk, elmentünk bokszolni vagy medicin labdákkal edzeni a tornaterembe, amit Ullsteinék a személyzet jó közérzetéért rendeztek be. A csupán öt év korkülönbség hamarosan közel hozott incidenst. Zavarba jött, és megígérte, hogy utána néz Fräuleiszakmai gyámja is voltam, további súlyt kölcsönzött érveimnek. Úgy két hét múlva már megfelelőnek éreztem előmenetelét arra, hogy megpróbáljam megnyerni az ügynek. Azt, hogy párttag vagyok, természetesen nem mondtam meg neki; de azt elárultam, hogy vannak barátaim a Pártban, akiknek néha továbbadom az utamba kerülő politikai pletykákat. Az eszembe sem jutott, hogy ez némileg eufemisztikus leírása az Edgarral és Paulával folytatott munkámnak; máris kezdtem learatni beszélgetéseink gyümölcsét, egy áldottan tiszta lelkiismeretet.

Von E.-ék társasági életet éltek, és házukban megfordult jó néhány német tiszt és diplomata; így azután megkértem az ifjú E.-t, hogy tartsa nyitva a fülét, és jelentsen mindent, a közös ügy érdekében, ami fontos lehet – különösen ami Németország vagy más hatalmak Szovjetunió elleni agresszív háborúra való készülődésével kapcsolatos. A fiatalember, bizalmamra meglehetősen büszkén, megígérte, hogy mindent megtesz.

Így történt, hogy a Paulának diktált jelentések egy időre élőbbé váltak; tele diplomáciai pletykákkal, katonai morzsákkal újralfegyverkezésről, és információkkal a bonyolult és öngyilkos intrikákról a német pártok között a Weimari Köztársaságnak ebben az utolsó évében. Egy jelentéktelen incidens különösen él az emlékezetemben. A Kommunisták Párt sajtója hetek óta fitymálóan írt a „szociálfasiszta” (munkáspárti) porosz kormány vonakodásáról, hogy drasztikusan lépjen fel a barnaingesek ellen, akik többé-kevésbé nyíltan puccsra készülődtek. Egyik nap úgy értesültem, nem hivatalosan, Reinertől, a *Vossische Zeitung* diplomáciai tudósítójától, hogy a porosz rendőrség rajtaütést tervez az SA vezérkarnál másnap reggel 6-kor, lefoglalja fegyvereiket és archívumukat, és betiltja a náci egyenruha viselését. Sietve továbbadtam a hírt Paulának és Edgarnak. Az akció a tervek szerint zajlott le; de míg Berlin lázasan vitatta egy polgárháború esélyeit a nácik és a szocialisták között, a mi *Rote Fahne*nk a szokásos fejcímmel jelent meg, fitymálva a szocialisták toleranciáját a nácikkal szemben, és totál hülyét csinált magából. Érdeklődtem Edgarnál, hogy miért hagyták figyelmeztetésemet figyelmen kívül; elmagyarázta, hogy a Párt álláspontja a szociáldemokratákkal szemben megállapodott, hosszú távra szóló politika, amit nem lehet egy kis incidens kedvéért az ellenkezőjére fordítani. „De a címoldal minden szava ellentmondott a tényeknek” tiltakoztam. Edgar türelmes mosollyal ajándékozott meg: „Te még mindig mechanikusan nézed a dolgokat”, mondta, és áttért a tények dialektikus interpretációjára. A rendőrség akciója csak színlelés, hogy bűnrészességüket takargassák; még ha a szocialista vezetők *szubjektíve* antifasiszták is, *objektíve* a Szocialista Párt a fő ellenség, mert megosztja a munkásosztályt. Már meggyőzve, mégis ellenvettem – tekintélyemet megőrzendő –, hogy a KP szakított 1919-ben a szocialistákkal. „Ez megint csak a mechanikus szemléletmód – mondta Edgar. – Formálisan mi voltunk ugyan kisebbségben, de mi vagyunk, akik a proletariátus forradalmi küldetését megtestesítjük; azzal, hogy nem voltak hajlandók minket követni, a szocialista vezetők megosztották a munkásosztályt, és a reakció lakájaivá lettek.”

Fokozatosan megtanultam bizalmatlanul kezelni mechanikus elfogultságomat a tényekkel, és a világot a dialektikus interpretáció fényében nézni. Ez kielégítő, mi több, áldásos állapot; amint az ember elsajátította a technikát, a tények már nemigen zavarják többé; automatikusan a megfelelő színben tűnnek fel és elfoglalják az őket megillető helyet. Morálisan és logikusan is, a Párt csalhatatlan, mert céljai helyesek, azaz összhangban állnak a Történelem Dialektikájával, és ezek a célok minden eszközt igazolnak; logikusan, mert a Párt a proletariátus élcsapata, és a Proletariátus a Történelemben a cselekvő alapelv megtestesítője.

A Párt ellenfelei, a kifejezetten reakciósoktól a szociálfasisztákig, a környezetük termékei; eszmék a burzsoá társadalom torzításait tükrözik. A Párt renegátjai az eltévelyedett lelkek, akik kegyvesztettek lettek; vitatkozni velük vagy akár meghallgatni őket, a Gonosz Hatalmakkal való üzletelést jelentette.

A Weimari Köztársaság napjai meg voltak számlálva, és mindannyiunknak, a Német KP tagjainak Dachaut vagy Oranienburgot, vagy valami hasonlóan díszes jövót szántak. De mi boldogan haladtunk a dialektikus délibábok ama kódén át, ami a realitások világát borította. A fasiszta bestiák fasiszta bestiák voltak, de mi főleg a trockista eretnekekkel és szakadárokkal voltunk elfoglalva. Az 1931-es népszavazáson a kommunisták és a nácik összefogtak a porosz szocialista kormány ellen; 1932 őszén ismét csak együttműködtek a berlini közlekedési dolgozók sztrájkjában; Heinz Neumann, a briliáns KP vezető, aki az eléggé ortodoxnak hangzó jelszót: „Üsd a fasisztát, bárhol is látod” kiötlötte, éppen kegyvesztett volt likvidálását megelőzően; a pártvonal szédítően kanyargott, úgy, ahogy azt a Molotov–Ribbentrop paktum előtt is tette. De a Párt határozatba

foglalta, hogy 1932 lesz a Proletár Forradalom győzelmének esztendeje Németországban; volt hitünk – az igaz hit, mely az isteni ígéretekért nem veszi egészen komolyan – és, mint az egyedüli igaz emberek gtelenül és árulóként viselkedtünk. Számára k Egy nap Edgar mellékesen megkérdezte, voltam-e valahais Japánban. Mondtam, hogy nem. Szeretnék-e Japánba menni? Miért is ne, szeretek utazni. Rá tudnám-e venni Ullsteinéket, hogy mint tudósítójukat Japánba küldjenek? Nem – ott már megvan a személyzet, és én semmit sem tudok Japánról. De a Pártnak, mondta Edgar szelíden, hasznosabb lennél Japánban, mint itt. Talán egy másik újsággal kiküldethetnéd magad? Mondtam, hogy ez meglehetősen nehéz; különben is, mi lenne a dolgom, ha már ott lennék? Edgart mintha egy kissé meglepte volna a kérdésem. Hát, végezném a dolgomat az újságnál és jól keresnék, mint most, és ismét csak továbbadnám az Űgy számára fontos információkat a barátoknak, akikkel kapcsolatba hoznának. Szeretném-e átgondolni a dolgot? Mondtam, hogy nincs semmi, amit átgondolhatnék; ha a Párt úgy kívánja, hogy menjek, akár azonnal indulhatok, de gyakorlatilag nulla az esélye annak, hogy egy komoly újsággal kiküldessem magam. Edgar egy pillanatra eltűnődött, majd azt mondta: „Ha megszereznék ezt a kiküldetést neked a kapcsolatainkon keresztül, hajlandó lennél elvállalni?” És ismét arra kért, hogy ne siessem el, gondoljam át a dolgot. De ekkorra már nagyon izgatott lettem. Megismételtem, hogy nincs semmi, amit átgondolhatnék; ha a Párt azt akarja, hogy menjek, akkor megyek. Soha többé nem említette a dolgot, én pedig a pártetikettel ekkorra már teljesen átítatva, soha nem kérdeztem utána.

Valamivel később egy másik furcsa eset történt. Egy nap az irodában egy bizonyos Fräulein Meyer kívánt beszélni velem; a belépőcédulára, amit minden látogatónak ki kellett tölteni, azt firkantotta, mint „a látogatás célját”, hogy régi barát. Vézna, egyszerű lány volt, akit azelőtt sohasem láttam; de a szándékolatlan lompos öltözködés és a provokatív arckifejezés, mindjárt beléptekor, elárulta, hogy elvtársnővel van dolgom. Azért jött, hogy „felelős szerkesztői” állást ajánljon nekem egy újonnan alapított sajtóügynökségen. A német törvények szerint minden kiadvány köteles volt felelős szerkesztőt alkalmazni, aki mint a francia *gérant*, törvényesen felelős az írásokért. Kis magazinoknál és fel- és letűnő kiadványoknál, a „felelős” szerkesztőnek gyakran semmi köze nem volt a kiadvány szerkesztéséhez; valaki, aki rendelkezett némi társadalmi státussal és bankbizalommal, egyszerűen kölcsönadta a nevét e célra. Megkértem Fräulein Meyert, hogy magyarázza el a célját, hátterét stb. ennek a sajtóügynökségnek, ami felől még soha nem hallottam. Türelmetlenül vállat vont: „De hát nem érti – engem közös barátaink küldtek, és az aláírása pusztán formalitás.” „Miféle közös barátaink?” – kérdeztem belefáradva a konspirációba. Ettől még türelmetlenebb lett, majdnem goromba. A neurotikus hamupipőke típusa volt – a frusztrált burzsoából önkéntes proletárrá lett lány – ilyenektől hemzsegett a német Párt. Megkértem, hogy említsen néhány nevet a barátok közül, akik küldték. „Hát, Georg, természetesen” – mondta habozva, az irodámat vizsgálgatva, mintha rejtett mikrofont keresne. Minden pártkapcsolatom ekkor Ernst, Edgar és Paula volt; semmiféle Georgot nem ismertem, és ezt meg is mondtam neki. Fräulein Meyer dúlt-fült. „Hogy merészeli az időmet pazarolni ilyen alakokkal, mint maga” – sziszegte, és kicsörtetett.

Legközelebb mikor Paulával találkoztam, megemlítettem neki az incidenst. Zavarba jött, és megígérte, hogy utána néz Fräulein Meyernek. De amikor ismét találkoztunk, azt mondta, hogy még nem volt ideje érdeklődni; a legközelebbi alkalommal is rosszkedvűen elhessentette kérdésemet, mondván, hogy nyilván valami tévedés volt, és jobb elfelejteni az egészet. Még több hasonló furcsa incidens volt, és mind értelmetlenül, sehogyan sem végződött. Edgar tokiói javaslata talán pusztán pszichológiai teszt akart lenni; talán valóban Tokióba akart küldeni, de felettesei nem bíztak bennem. Lehet, hogy Fräulein Meyer valójában Edgar megbízásából jött, akit ő Georg néven ismert (ilyen hiperkonspirációs ütközések előfordultak); az is lehet, hogy egy rivális pártszervezettől vagy a vezetőségből jött, amelyik Edgar vadászterületére próbált bejutni. Ezúttal is, és sok más alkalommal is, Németországban és Oroszországban úgy találtam, hogy a kommunista apparatcsikok munkája sokkal kisebb határfokú, mint azt a rémült ellenfelek feltételezik; és a rendelkezésükre álló eszközök sokkal korlátozottabbak. Ugyanakkor három lélektani természetű tényezőt általában alábecsülnek: az önként segítők légióinak idealizmusát, naivitását és gátlástalanságát; azaz a CsSzs-t – a Csendes Szovjet Szolgálatot.

Kapcsolatom Ernst Schneller *Apparatjával* csak két vagy három hónapig tartott. Felsőszínes kapcsolat volt; de az, hogy itt véget ért, s nem húzott be az örvény és nem lettem igazi apparatcsik (ez a kedélyes eufemizmus a Párt ügynökeire és kémeire vonatkozik), az nem az én érdemem. Ami engem illet, fel voltam készülve rá, hogy azzá váljak, egyike voltam a Forradalom félszüzeinek, akiket a CsSzsz bepalizhatott, testben és lélekben, csak kérnie kellett volna. Ezt nem gyónási ingerből említtem, hanem mert mint egy átlagos közép-európai háttérrel rendelkező fiatalember, átlagos idealizmussal és több mint

átlagos tapasztalattal ellátva, esetemet eléggé tipikusnak tartom. A Komintern és az OGPU fehér rabszolgakereskedelmet folytatott, s ennek áldozatai az erőszakkal kacérkodó ifjú idealisták voltak.

Az *Apparat* karmaiból, megismétlem, nem a magam éleselméjűsége mentett meg, hanem von E. ártatlansága. Említettem, hogy csak huszonegy éves volt és úgy ragaszkodott hozzám, ahogyan ebben a korban csak olyanvalakihez ragaszkodnak, aki szakmai gyám és marxista guru is egyben. Egy pár hétig minden rendben ment; ezután némi elhidegülést vettem észre von E. viselkedésében, de nem sokat törődtem vele. Egyszer vagy kétszer említette, félénken, hogy szeretne „hosszan, alaposan elbeszélgetni” velem; de engem ebben az időben lefoglalt a munka, és boldogtalanul szerelmes is voltam; különben is kezdtem unni a guruságot. Így azután állandóan halogattam a „hosszú, alapos beszélgetést”. Ez azután olyan hibának bizonyult, amit az isteni gondviselés rendezett el, mint egy később lezuhanó repülőgép lekésését.

Egyik nap, miközben levelet diktáltam a gépírónőnek, az ifjú von E. rontott be az irodába, és kérte, hogy azonnal beszélhessen velem négyszemközt. Borotvátalanul, vörös, feldagadt szemmel olyan drámai jelenség volt, hogy a gépírónő enyhe pánikban kimenekült. „Mi a baj?” – kérdeztem, és kellemetlen előérzet fogott el. „Arra a következtetésre jutottam – mondta von E. –, hogy vagy agyon kell löjtem magam, vagy le kell lepleznem tevékenységünket. A döntés tőled függ.” „Miféle tevékenységről beszélsz?” – kérdeztem. „Arról a tevékenységről, amit hazaárulásnak hívnak” – jelentette ki von E. drámaian. Ezután kitört belőle a történet. Egy hete hirtelen kétségek kezdtek gyötörni, becsületes dolog-e az, amire rávettem. A megelőző álmatlan éjszakán ezek a kétségek bizonyossággá váltak: áruló volt és kém. Az egyetlen választása az, ismételte, hogy agyonlővi magát vagy pedig mindent bevall, és viseli a következményeket. Mondtam neki, hogy értelmetlenségeket beszél; kém az, aki katonai iratokat lop vagy államtitkokat árul idegen hatalmaknak; ő nem tett mást mint néhány szalonpletykát továbbadott egy barátjának.

„És te mit csináltál az információkkal, amit átadtam neked?” – kérdezte von E., eddig nem tapasztalt heves agresszivitással.

„Elmondtam a barátaimnak, nem tulajdonítva nekik túl nagy fontosságot”.

„A barátaidnak! Talán külföldi ügynököknek!”

Elmagyaráztam neki, hogy az NKP a német munkásosztály pártja, pontosan annyira német, mint a náciik vagy a Katolikus Centrum. Nem, mondta von E. hevesen. Mindenki tudja, hogy ők az oroszok eszközei.

Azon töprengtem, mi ütött belé. Nácivá lett egy éjszaka alatt? De kiderült, hogy politikai szimpátiái mit sem változtak. Csupán felfedezte, hogy szocialistának vagy marxistának lenni, és információt átadni idegen hatalomnak két különböző dolog. Egy vállrándítással annyit elismert, hogy technikai értelemben valószínűleg nem vagyunk kémek; de ez, mondta, nem változtat azon a tényen, hogy tisztességtelenül és árulóként viselkedtünk. Számára képtelenség tovább élni, hacsak nem vall be mindent. Tulajdonképpen már az előző éjjel mindent leírt. De csak az én beleegyezésemmel küldi el...

És ezzel egy hosszú, kézzel írott levelet tett az asztalomra. Nyolc oldalnyit. A címzés a *Verlagsdirektornak*, az ügyvezető igazgatónak szólt. Megkért, hogy olvassam el.

Eloolvastam az első két vagy három sort – „Én, alulírott, kötelességemnek tartom a következő tényeket a tudomására hozni stb.” – azután olyan idegenkedést éreztem a továbbolvasástól, hogy abbahagytam. A fiú, ahogy az asztalom előtt állt – nem volt hajlandó leülni – feketéllő borostával krétaszínű arcán, feldagadt, véres szemmel, kísérteties látványt nyújtott. Nem volt semmi kétség, öntudatlanul túldramatizálja a helyzetet, és ez valami kamaszos élvezetet nyújt neki; de hát kevés öngyilkosságot motiválnak felnőtt okok, és ki tudja, esetleg képes a drámát odáig vinni, hogy tényleg agyonlővi magát.

A helyzetet félig komikusnak, félig visszataszítónak találtam. Komikusnak, mert nekem úgy tűnt, von E. messze eltúlozza saját fontosságát és tettünk súlyát; továbbra is úgy éreztem, hogy ez csak amolyan félkomoly politikai fontoskodás. És mégis képtelennek éreztem, hogy vitatkozzak vele vagy akár a levelet elolvassam, ami pedig mégiscsak kihatással volt a jövőmre. Később, mikor jelentettem az ügyet Edgarnak, képtelen voltam megmagyarázni, miért nem olvastam tovább a levelet. Valószínűleg ezért ejtett engem az *Apparat*, mint reménytelen esetet. Ma már persze könnyen megfejtethető a dolog: képtelen voltam szembesíteni magam, fehérén és feketén, azoknak a cselekedeteknek tényleges alakjával, amiket addig csak dialektikus eufemizmusok ködén át voltam hajlandó vizsgálni. Amellett, noha meg voltam győződve arról, hogy az ifjú von E. egy ködevő marha, én viszont az Ügy becsületes munkása vagyok, büntudatot éreztem a fiú iránt, és meg voltam rémülve a nagy gesztustól, ami egy durranással végződhet a tükör előtt. Így azután visszagyömöszöltem a levelet a zsebembe, és mondtam, hogy elküldheti, áldásom rá, és hogy menjen a fenébe.

„Úgy érted, hogy egyetértés a lépéssel?” kérdezte. Meg volt lepve, és olyan készséggel ragadta meg az alkalmat, hogy egy pillanatra úgy éreztem, ostobán jártam el; talán egy kis vitatkozással és dialektikával kibillenthetném a dilemmájából. De képtelen voltam rá; *guru* önbizalmam elpárolgott. Az ifjú von E. az ajtóból visszafordulva ünnepélyesen megrázta a kezem. Azután kiment, és máris kevésbé tűnt borotvátlan-nak.

Ez volt a karrierem vége Ullsteinéknél, és a hét szűk esztendő kezdete. Arra fel voltam készülve, hogy a Pártért feladjam a munkámat; de arra nem, hogy ilyen idióta módon vessek véget neki.

Ugyanakkor ez a kapcsolatomból is jelentette az *Apparattal*. Elveszítvén hasznosságomat – úgy, hogy egyben nyilvánvalóvá vált alkalmatlanságom a hírszerzői munkára – minden ceremónia nélkül ejtettek. Edgart és Paulát soha többé nem láttam. Paulát, mint később megtudtam, a náciak ölték meg Ravensbrückben; Edgar kilétére máig sem derült fény számomra.

A módot, ahogy Ullsteinék kirúgtak, lehet igen decensnek nevezni, de lehet a burzsoá képmutatás példájának is tekinteni; nézőpont kérdése az egész. Von E. eltávozása továbbá nyolcoldalal levélnek elküldése után bármelyik pillanatban várhattam, hogy Müller *Verlagsdirektor* magához hívat. Kész voltam a védekezéssel: igen, valóban megkértem a fiút, hogy minden fülébe jutó politikai pletykát adjon tovább nekem; igen, néha ezeket továbbadtam a barátaimnak az NKP-ben; mi rossz van ebben? Mindenki politikáról vitatkozik és pletykákat cserél a barátaival; és az én politikai szimpátiámhoz a cégnek semmi köze, amíg az nem ütközik a hivatali munkámmal – stb., stb. Edgar javasolta ezt a vonalat; olyan valószínűen hangzott, hogy a von E. jelenet kezdeti megrázkódtatásának elmúltával, türelmetlenül vártam a leszámolást, tele morális felháborodással és egy boszorkányüldözés ártatlan áldozatának tekintve magam. Ha valaki egy mélytengeri akvárium kétértelműségében él, nehéz a lényeket az árnyéktól megkülönböztetni.

De teltek a napok, és semmi sem történt. Azután, egy héttel vagy tíz nappal a von E. jelenetet követően, egy levelet találtam az íróasztalomon. Ez különleges udvariassággal azt közölte, hogy tekintettel az általános létszámcsökkentésre, amit a gazdasági válság tett elkerülhetlenné stb., kénytelenek lemondani további szerkesztői szolgálataimról. Az tőlem függ, hogy szabadúszóként továbbra is firok az Ullstein újságokba egy garantált havi minimumért, vagy elfogadok egy összeget a szerződésben hátralévő öt év ellenértékéért. Egy szó sem von E.-ről, a Kommunista Párttól, a bizalommal való visszaélésről. Ullsteinék nyilvánvalóan minden áron el akarták kerülni a botrányt. Szintúgy a Párt. Edgar ugyanis utasított, hogy fogadjam el a végkielégítést, és hagyjam a dolgot ennyiben. Mint már említettem, soha többé nem láttam.

Munkám elvesztésével végre a burzsoá világ minden koloncától megszabadultam. A végkielégítést, amit Ullsteinék kifizettek, elküldtem a szüleimnek; ez elég volt két vagy három évre, így a Forradalom győzelméig és az Új Korszak hajnaláig felszabadultam kötelezettségemtől. Kétszáz márkát (kb. tíz font vagy ötven dollár) azért visszatartottam, hogy ki tudjam fizetni az útiköltséget Szovjet–Oroszországba, ha és amikor a Párt engedélyezi az emigrációt. Feladtam a lakásomat a drága Neu Westend kerületben, és egy Bonner Platz-i bérlakásba költöztem; ezt főleg pénztelen művészek lakták radikális nézetekkel, és „Vörös Ház-tömb” néven ismerték. A három hónap, amit ott töltöttem, hét éves párttagságom legboldogabb időszaka volt.

Most, hogy a Párt nem vette hasznomat többé, nem merült fel kifogás az ellen, hogy egy alapszervhez csatlakozzam és egy közönséges párttag életét folytassam. Valójában Edgar, már mielőtt Ullsteinéktől kitétek volna, engedélyt adott arra, hogy Ivan Steinberg álnéven a Vörös Ház-tömb sejtéhez csatlakozzak. Ez egyfajta jutalom volt azért, mert jó kisfiú voltam, továbbá a hosszú jelentésekért, amiket Paulának diktáltam. Akkor még a Neu Westenden laktam, mérföldekre a Bonner Platztól; így feltételezték, hogy a vörös háztömbi sejtéhez csatlakozásom esetén Ivan Steinberg elvtárs kilétét nem fogja sejtteni senki. Ez egyike volt az *Apparat* durva baklövéseinek; mikor először mutatkoztam a sejtben, és túlestem a lakonikus bemutatáson, mint „az új tag – Steinberg elvtárs”, üdvözlésként egy fél tucat ismerős arc vigyorgott rám.

Ullsteinékat elhagyva semmi okom nem volt többé, hogy párttagságomat titokban tartsam. Testestül, lelkestül bedobtam magam a Vörös Ház-tömb alapszervének testvéri életébe. A mintegy húsz tag rendszerentalálkozott hetente egy vagy két alkalommal. Mint minden pártsejtet, ezt is egy „háromszög” vezette: a *Pol.-Leiter*, *Org.-Leiter* és *Agit.-Prop.* „felelős”. A mi *Pol.-Leiter*ünk Anton Kantorowitz volt, aki ma egy szovjet támogatású folyóirat szerkesztője Berlinben. Akkoriban harminc körül lehetett, magas, sovány, bandzsa, szabadúszó kritikus és esszéista és a soha el nem készülő Korunk Nagy Regényének szerzői várományosa.

De kivételesen melegszívű elvtárs és önfeláldozó barát, akinek egyaránt volt tartása és jó humorérzéke; s egyetlen hibája a morális bátorság hiánya volt. Barátok maradtunk végig a párizsi emigrációban is; mikor a Párttal szakítottam, ő volt az egyetlen, aki nem köpött le. Most irodalmi nagykutya lett a szovjetek alatt

– óvja öt ártatlansága és engedékenysége az ellenforradalmi formalizmus csapdáitól, burzsoá kozmopolitizmustól, neokantiánus banditizmustól, vagy az egyszerű liberális romlottságtól.

*Org.-Leiter*ünk Max Schröder volt, szintén irodalmár, aki néhány – még tizenkilenc éves korában, azaz tizenöt éve – közreadott figyelemre méltó vers reputációjából élt. De ő is a jobbak közé tartozott, a müncheni bohém szeretetre méltó típusa volt, aki a Párthoz ragaszkodásban találta meg irodalmi, szexuális, anyagi és egyéb frusztrációinak kompenzációját. Az *Agit.-prop.* munka rám szakadt, nem sokkal csatlakozásom után; még mindig úgy érzem, hogy röplapjaim némelyikének igazi jakobinus pátosza volt. A többiek közül a sejtől emlékszem még Dr. Wilhelm Reichre, a *Sex-Pol* (Szexuálpolitikai Intézet) alapítójára és igazgatójára. Egy freudianus, Malinowski inspirálta marxista, aki éppen akkor publikálta *Az orgazmus szerepe* című könyvét, amiben kifejtette elméletét, miszerint a szexuális frusztráció aláasta a proletariátus politikai öntudatát, s csakis a szexuális vágy teljes, korlátok nélküli felszabadításától várhatjuk a munkásosztály lehetőségeinek és történelmi küldetésének megvalósítását; az egész persze kevésbé humoros mint ahogy így hangzik. Hitler győzelme után Reich kiadott egy briliáns tanulmányt a náci mentalitásról, amit a Párt elítélt; ekkor szakított a kommunizmussal, és ma egy amerikai kutatóintézet igazgatója. Közénk tartozott még *Az egérfogó* nevű avantgarde színház két színésze; néhány lány bizonytalan intellektuális ambíciókkal; egy biztosítási ügynök; egy Ernst nevű ifjú, a helyi gyümölcskereskedő fia, és jó néhány munkás.

A sejt tevékenységének fele legális, a másik fele törvénybe ütköző volt. Minden összeövetel egy politikai előadással kezdődött, amit vagy a *Pol.-Leiter* tartott, miután a kerületi pártbizottságon megkapta az instrukciókat, vagy egy oktató a kerületi pártbizottságról. Az előadás mindig a napi problémák politikai irányát szándékozott kijelölni. Az 1932-es év sorsdöntő tavaszán és nyarán egy sor választás rázta meg földrengésszerűen az országot – az elnökválasztás, a két Reichstag-választás, és a porosz parlamenti választások; összességében négy indulatokkal terhes választási hadjárat nyolc hónap alatt egy mindig a polgárháború szélén álló országban. Háztól-házig korteskedéssel, a pártirodalom és saját készítésű röplapok osztogatásával mi is kivettük a részünket a választási kampányban. A korteskedés kemény munkának bizonyult; erre főleg a vasárnap reggeleket használtuk, amikor az emberek otthon voltak; csöngöttünk, becsúsztattuk lábunkat az ajtó és a küszöb közé, és felajánlottuk pamfletjeinket és röplapjainkat helyben politikai vitára szólítva az illetőt. Röviden: a Világforradalmat úgy árultuk, mint a porszívókat. Az emberek általában barátságtalanul, ritkábban agresszíven reagáltak. Sokszor az orromra csapták az ajtót, de verekedésbe soha nem keveredtem. A náci ajtaját azonban mindig elkerültük. Nagyjából ismertük a környék és a háztömb náciáját, mint ahogy ők is ismertek minket rivális sejtálózatokon és *Blockwart*okon keresztül. Egész Németországot, városokat és vidéket, lefedte ez a két jól kidolgozott, finomra font háló. Még mindig hiszem, hogy ha Moszkvából nem jönnek a durva rángatások, amik csak összebogozták és ki-ki tépték kezünkből a hálót, komoly esélyünk lett volna a győzelemre. Az eszme, az áldozatkészség, a tömegek támogatása mind-mind megvolt.

A csatát elvesztettük, mert nem halászok voltunk, amint azt hittük, hanem horogra akasztott csalétek. Ezt képtelenek voltunk felismerni, mert agyomosva, minden felülről elrendelt abszurd irányvonalat úgy tekintettünk, mint saját legbensőbb vágyunkat és meggyőződésünket. Hallani sem akartunk a szocialistákkal közös jelölről, és amikor a szocialisták Hindenburgot jelölték, mint kisebbik rosszat Hitlerrel szemben, mi Thälmann-t jelöltük, akinek semmi esélye nem volt – hacsak annyi nem, hogy elég proletár szavazatot hasítson le Hitler azonnali hatalomra jutásához. Oktatóink arról tartottak előadást, hogy „kisebbik rossz” nem létezik, hogy ez egy filozófiai, stratégiai és taktikai csapda; egy trockista, diverzionista, likvidációs és ellenforradalmi koncepció. Ettől fogva csak sajnáltuk és lenéztük azokat, akik akár csak említették is az ominózus kifejezést; mi több, biztosak voltunk benne, hogy mindig is meggyőződésünk volt ezt az ördög művének tekinteni. Hogyan is lehet nem látni, hogy mindkét lábat levágni jobb, mint egyet megmenteni, és hogy a helyes forradalmi eljárás a köztársaság mankóit elrúgni? A hit csodálatos dolog; nemcsak hegyeket tud mozdítani, de el tudja hitetni azt is, hogy egy hering nem más mint versenyló.

Nem csak gondolkodásunkat, de egész szókincsünket újraformálták. Bizonyos szavak tabuk voltak – például a „kisebbik rossz” vagy a spontán; ez utóbbi azért, mert a forradalmi öntudat „spontán” manifesztációja része volt Trockij permanens forradalom elméletének. Más szavak és kifejezések a készlet kedvenceivé váltak. Ezen nem csak a nyilvánvalóan kommunista zsargon szavait értem, mint a „dolgozó tömegek”, hanem olyan szavakat, mint a „konkrét” és „szektás” („Konkrétabb formában kell a kérdést feltenni, elvtárs”, „Az elvtárs baloldali-szektás attitűdöt tett magáévá”); sőt, még olyan obskurus értelmű szavak is, mint

„herosztratikus”. Lenin említette egyik munkájában Herosztratoszt, a görögöt, aki felgyújtott egy templomot, mert nem tudott egyéb módot kieszelni, hogy híressé tegye magát. Ennek megfelelően, gyakran lehetett hallani vagy olvasni olyan kifejezéseket, mint „az ellenforradalmárok kriminálisan herosztratikus örgöngése, hogy a proletariátus hazájában az ötéves tervet négy év alatt befejezni óhajtó dolgozó tömegek hősiességét zátonyra futtassa”.

Kedvenc szavaik és kliséik alapján ki lehetett szagolni a trockista, reformista, brandlerista, blanquista és más elhajlások követőit. És megfordítva, a kommunistákat elárulta szókészletük a rendőrségnek és később a Gestapónak. Tudok egy lányról, akit a Gestapo majdhogynem véletlenül szedett fel, bármiféle bizonyíték nélkül, és akit az egyetlen szó, „konkrét” árult el. A Gestapo komisszár unottan hallgatta, félig meddig meggyőződve, hogy letartóztatásával baklövést követtek el – míg a végzetes szó másodszor is elhangzott. A komisszár hegyezni kezdte a fülét. „Hol szedte fel ezt a kifejezést?” – kérdezte. A lány, aki addig elég jól uralkodott magán, zavarba jött, és ez lett a veszte.

Irodalmi, művészi és zenei ízlésünket hasonlóan átformálták. Lenin írta valahol, hogy Balzactól többet tanult Franciaországról, mint az összes történelemkönyvből együttvéve. Ennek megfelelően Balzac lett minden idők legnagyobb írója, míg más régi írók csak „annak a bomló társadalomnak torz értékeit tükrözték, amelynek termékei voltak”. A művészetek terén az időszak irányelve a Forradalmi Dinamizmus volt. Egy kép füstölő gyárképmények vagy egy traktor nélkül csak „menekült a realitásoktól”; másrészt a „dinamizmus” jelszó elegendő teret hagyott kubista, expresszionista és más kísérleti stílusoknak. Ez néhány évvel később megváltozott, amikor a Forradalmi Dinamizmust felváltotta a Szocialista Realizmus; ettől fogva minden modern és kísérleti „burzsoá formalizmusnak” lett bélyegezve, ami a „kapitalista bomlás rothadó korrupcióját” fejezi ki. Zenében és színházban a kórust tekintették a legmagasabb kifejezési formának, mivel ez kollektív, szemben a burzsoá individualisztikus megközelítéssel. Mivel az egyes alakokat nem tudták száműzni a színpadról, stilizáláshoz, tipizáláshoz és elszemélytelenítéshez folyamodtak (Meyerhold, Piscator, Brecht, Auden–Isherwood–Spender), s a pszichológia nagyban leegyszerűsödött; csak két elismert érzelmi motiváció létezett: osztályszolidaritás és szexuális vágy. A többi csak „burzsoá metafizika”; vagy, mint az ambíció és hatalomvágy, „a versenykapitalista gazdaság terméke”.

Ami a „szexuális vágyat” illeti, habár létét hivatalosan elismerték, mi mégis bizonytalanok voltunk felőle. A monogámia és a család intézménye, a gazdasági rendszer termékei; individualizmusra és képmutatásra nevelnek, az osztályharctól eltávolító magatartásra, amit teljes egészében el kell utasítani; a burzsoá házasság csak a prostitúciónak egy társadalmilag elismert formája. De a promiszkuitás ugyanígy a Rossz Dolgok közé tartozott. A Pártban virágzott egyaránt Oroszországban és külföldön, amíg csak Lenin meg nem tette a híres kijelentését a Pohár Víz Elmélete ellen (azaz a népszerű maxima ellen, miszerint a nemi aktus nem nagyobb jelentőségű, mint a szomjúság oltása egy pohár vízzel). Tehát a burzsoá erkölcs Rossz Dolog. De a promiszkuitás is Rossz Dolog, és az egyetlen helyes, konkrét viselkedés a szexuális vágygal szemben a Proletár Erkölcs. Ez annyiból áll, hogy az ember megházasodik, hű marad a párjához, és proletár gyerekeket csinál. De hát ez nem ugyanaz, mint a burzsoá erkölcs? – A kérdés, elvtársam, mutatja, hogy te mechanikus és nem dialektikus fogalmakban gondolkodsz. Mi a különbség egy rendőr kezében lévő fegyver és egy olyan fegyver között, amit a forradalmi munkásosztály tagja tart a kezében? A különbség egy rendőr kezében lévő fegyver és egy olyan fegyver között, amit a forradalmi munkásosztály tagja tart a kezében, az, hogy a rendőr az uralkodó osztály lakója, és fegyvere az elnyomás eszköze, míg ugyanez a fegyver a forradalmi munkásosztály tagja kezében az elnyomott tömegek felszabadításának eszköze. Namármost ugyanez áll az úgynevezett burzsoá „erkölcs” és a Proletár Erkölcs közötti különbségre. A házasság intézménye, ami a kapitalista társadalomban a burzsoá bomlás része, az egészséges proletár társadalomban dialektikusan szerepet vált. Megértette az elvtárs, vagy ismétlem el a választ még konkrétan?

Repetitív előadásmód, katekizmuszerű retorikai kérdésfeltevés és a kérdés teljes elismertlése a válaszban; sztereotíp jelzők használata és egy viselkedés vagy egy tény elutasítása egyszerű macskakörmökbe foglalással és ironikus hangsúlyozással (Trockij „forradalmi” múltja, a „liberális” sajtó „humanisztikus” nyafogása stb.); mindez lényeges része a stílusnak, melynek utolérhetetlen mestere Dzsugasvili volt, és amely éppen unalmasságával keltett tompító, hipnotikus hatást. Két óra dialektikus tam-tam után az ember azt sem tudta, fiú-e vagy lány, és amint az alternatíva feltűnt a macskakörmök között, kész volt bármit elfogadni. Kész volt elhinni, hogy a szocialisták: (a) a fő ellenség, (b) a természetes szövetség;

hogya a szocialista és a kapitalista országok: (a) békésen tudnak egymás mellett élni, (b) nem tudnak békésen egymás mellett élni; és mikor Engels azt írta, hogy a szocializmus egy országban lehetetlenség, éppen az ellenkezőjét értette. Továbbá megtanultuk bebizonyítani a sorozatos dedukciók módszerével, hogy bárki, aki nem ért egyet velünk, az a fasizmus ügynöke, mert: (a) egyet nem értésével a Párt egységét veszélyezteti; (b) a Párt egységének veszélyeztetésével a fasizmus hatalomra jutásának esélyeit növeli; ezért (c) objektíve a fasizmus ügynökeként cselekszik még akkor is, ha szubjektíve a fasiszták kásával verik a veséjét Dachauban. Általában olyan szavak mint „ügynök”, „demokrácia”, „szabadság” stb. egészen mást jelentettek a párthasználatban, mint a közönséges használatban; és mivelhogy a Párton belüli jelentésük együtt mozgott a Párt vonalváltásaival, vitamódszerünk olyanná vált, mint a krokettjáték a Szív Királynőnél, ahol a kapuk mozogtak a játéktéren és a labdák sündisznóként viselkedtek. Azzal a különbséggel, hogy amikor egy játékos elvettette a sorát, s a dáma „le a fejével”-t kiáltott, a parancsot tényleg végrehajtották. Ebben az elvarázsolt kastélybeli krokettben mindegyikünknek virtuózzá kellett válnunk a túléléshez.

Ebben az időben a pártélet egyik különlegessége volt a proletárkultusz és az értelmiséggyalázás. Ez volt minden középosztálybeli kommunista értelmiségi rögeszméje, bűnhődés komplexusa. Minket csak eltűrték a mozgalomban, jogunk nem volt ott lenni; ezt éjjel-nappal az orrunk alá dörgölték. Eltűrték minket, mert Lenin így nyilatkozott, és mert Oroszország nem tudott megenni a Forradalom előtti világ mérnökei, tudósai és a gyűlölt külföldi szakértők nélkül. De csak annyi bizalmat és tiszteletet kaphattunk, mint a „hasznos zsidók” a Harmadik Birodalomban, akik életben maradhettek, és megkülönböztető karszalag gondoskodott arról, nehogy tévedésből a gázkamrában kössenek ki, mielőtt teljesen kinyernek belőlük minden hasznot. A Párt „árjai” a proletárok voltak, és a szülők és nagyszülők származása ugyanolyan súlyos tényező volt a tagfelvételnél vagy a rutinszerű, kétévenkénti tisztogatásoknál, mint az árja származás a náciáknál. Az ideális Proletárok az orosz gyári munkások voltak, de közülük is kiemelkedtek a leningrádi Putyilov Művekben és a bakui olajmezőkön dolgozók. A könyvekben amiket olvastunk vagy írtunk, az ideális proletár mindig szélesvállú, nyílt arcú volt, egyszerű jellemvonásokkal, aki teljes mértékben osztályöntudatos, szexuális vágyait jól kontrollálja; könyörtelen ha kell, nagyok a lábai, kérges a tenyere, és a hangja mély bariton a forradalmi dalok éneklésére. A nem kommunista proletárok nem voltak igazi proletárok – a lumpenproletárokhoz vagy a munkásarisztokráciához tartoztak. Egyetlen mozgalom sem létezhet heroikus östípus nélkül; Ivan Ivanovics elvtárs a Putyilov Művektől volt a mi Buffalo Billünk.

Egy értelmiségiből sohasem lehet igazi proletár, de a feladata az volt, hogy azzá váljon, amennyire csak tud. Néhányan ezt a nyakkendő elhagyásával, szvetter viselésével és fekete körmökkel próbálták elérni. Ezt azonban nem nézték jó szemmel: csalásnak és sznobságnak minősült. A helyes módszer: semmi olyat nem írni, mondani és mindenekelőtt gondolni, amit a szemetes nem képes megérteni. Úgy hánytuk el intellektuális csomagjainkat, mint egy pániksújtotta hajó utasai, míg végül beszédünk a legszükségesebb szakkifejezésekre, dialektikus klisékre és Marx-idézetekre redukálódott; ezek pedig a dzsugasvilizmusok nemzetközi zsargonját alkotják. A burzsoá iskolázottság kétes privilégiuma, vagy a képesség, hogy az ember nemcsak egy, hanem több oldalról is láthat egy problémát, ezek állandó önvádra adtak okot. Az intellektuális önkasztrálás nem nagy árnak tűnt, hogy Ivan Ivanovics-hoz hasonlókká válhassunk.

De térjünk vissza az alapszervi élethez. Az összejövetelek, amint ezt már említettem, egy, néha két politikai előadással kezdődtek, amelyek kijelölték a követendő vonalat. Ezt vita követte, különleges fajtájú vita. A kommunista fegyelem alapszabálya az, hogy amint a Párt egy adott problémáról elfogadott egy vonalat, a döntés minden további kritikája elhajlás, szabotázs. Vita csak a döntés előtt megengedett, akkor is legfeljebb elvben. De miután minden döntés felülről, az égből jön váratlanul, a tagság bármiféle reprezentatív testületének megkérdése nélkül, ez utóbbi semmiféle befolyással nincs az irányvonalra, és még esélye sincs arra, hogy akár véleményét kifejtse; ugyanakkor a vezetőség számára elvész a lehetőség, hogy a tömegek hangulatát felmérje. A Német Párt egyik jelszava ez volt: „A frontvonalon nincs helye vitának.” Egy másik: „Bárhon is legyen egy kommunista, ott vonul a front.”

Így azután vitáink mindig teljes egyetértést mutattak, és olyanformán zajlottak, hogy az alapszerv tagjai, egyik a másik után felálltak, és dzsugasvilizmusokban előadták egyetértésük különböző változatait az előadó témájára. De az „előadták” valószínűleg nem a helyénvaló kifejezés. Fájdalmasan turkáltunk agyunk mélyén, nemcsak azért, hogy a kijelölt vonalat igazoljuk, hanem, hogy korábbi gondolatok nyomát is felfedezzük, melyek bizonyítják saját magunknak: mi mindig is a kívánt véleményen voltunk. Ez a művelet nagyjából mindig sikerült. Lehet, hogy zavarban voltam, mikor instruktorunk bejelentette a Párt jelszavát a közelgő

porosz parlamenti választásokra, amely nem a hétmillió német munkanélkülit vagy a barnainges fenyegetést célozta, hanem „a kínai proletariátus védelmét a japán kalózok agressziója ellen”. De ha zavarban voltam is, már nem emlékszem rá. Ellenben emlékszem arra az őszinte és ékesszóló választási röplapra, amit én írtam és ami bebizonyította hogy a német munkásosztálynak a sanghaji események fontosabbak a berliniekénél; a vállveregetés pedig, amit a kerületi pártbizottságtól kaptam, még mindig jól esik – nem tehetek róla.

A sejt proletár tagjai általában álmos képpel ülték végig az előadásokat; hallgatták, bizalmatlanul összehúzott szemmel az értelmiségieket, amint az ő egyetértésük okait fejtegetik; majd, néhány oldalbabökés után, az egyikük felállt és elismételte, szándékoltan félszeg modorban és némi daccal, az instruktor fő jelszavait anélkül, hogy egy szót is változtatna rajta. A többiek ünnepélyes csöndben hallgatják, majd egyetértő morgástól körülvéve leül, és az instruktor mintegy összefoglalásként rámutat, hogy az összes felszólaló közül X elvtárs fogalmazta meg a problémát a legszívderítőbb és legkonkrétabb formában.

Mint már említettem, 1932 nyara átmeneti időszak volt; a Párt készült a föld alá vonulni, és ennek megfelelően átcsoportosította kádereit. Máról holnapra törvényen kívül helyezhetnek; mindennek készen kell állni erre az eshetőségre. Az illegalitás pillanatában a pártsejtek beszüntetik működésüket, és szerepüket átveszi egy új, az egész országra érvényes struktúra, az „ötös csoport”. A sejtek, melyek taglétszáma tíz és harminc elvtárs között mozgott, túl nagyok voltak földalatti munkára, és alkalmat adhattak volna *agent provocateur*ök és besúgók befurakodására. A káderek „ötös csoportokra” bontása felső decentralizációt és a megfelelő kockázat csökkentését jelentette. Csak a csoportvezető tudhatta a többi négy kilétét; és egyedül ő állt kapcsolatban a párhierarchia eggyel magasabb szintjével. Ha lebukott, legfeljebb a csoport négy tagját és felső kapcsolatát árulhatta el.

Igy, míg a sejtek továbbra is működtek, minden tagot titokban egy ötös csoportba osztottak, azon elvnek megfelelően, miszerint egyik csoport sem ismerheti a másik összetételét. Valójában, miután a háztömbben mindannyian szomszédok voltunk, mindegyikünk tudta, hogy melyik csoport kinek a lakásán találkozik titokban; és a Reichstag égésének éjszakáján, amikor Göring halálos csapását mérte a Kommunista Pártra, a csoportok szétszóródtak az egész Birodalomban, és a gondosan kidolgozott struktúra összeomlott. Korábban csodáltuk vezetőink konspirációs leleményességét, és, bár mindegyikünk olvasott munkákat a felkelés és polgárháború technikájáról, kritikai képességünk annyira megbénult, hogy a szkéma katasztrofális következményeit egyikünk sem ismerte fel. A földalatti életre kicsi, decentralizált csoportokban való felkészülés azt jelentette, hogy vezetőink a náci győzelmét elkerülhetetlennek fogadták el. És a tagság felosztása kis egységekre azt jelezte, hogy a Párt nem szándékozik nyíltan és fegyveres ellenállással megakadályozni Hitler hatalomra jutását, hanem inkább elszórt, kis hatású akciókra készül.

De mi, a köznép, erről mitsem tudtunk. Ennek a hosszú, bénító 1932-es nyárnak a folyamán a náccikkal hadakoztunk váltakozó szerencsével. Alig múlt el nap Berlinben egy vagy két halott nélkül. A fő csatamezők a *Bierstubek* voltak, a munkásnegyedek füstös kis kocsmái. Néhány ezek közül a nácioknak szolgált gyülekezőhelyül, néhány a mi gyülekezőhelyünk volt (*Verkehrslokale*). A nem megfelelő kocsmába bemenni annyit jelentett, mint ellenséges vonalba kerülni. Időnként a náci belövéldöztek az egyik vagy másik *Verkehrslokale*-ba. Ebben a klasszikus chicagói gengsztertradíciókat követték: SA legények egy csoportja lassan elhajt a kocsmá előtt, egy sorozatot enged az üvegbe, és nyaktörő sebességgel továbbhajt. Nekünk kevesebb autónk volt mint a nácioknak, és a megtorlásokat rendszerint lopott vagy szimpatizánsoktól kölcsönvett autókkal hajtottuk végre. Ezt a munkát az RFB, a Kommunista Háborús Veteránok Szövetsége tagjai csinálták. Néha az én kocsimat is kölcsönvette egy elvtárs, akit azelőtt sohasem láttam, és néhány órával később hozta vissza, én nem faggattam, ő nem magyarázkodott. Az apró, vörös, nyitott Fiat 509-es ilyesmire tulajdonképpen alkalmatlan volt; de senki másnak nem volt autója a háztömbben. Ez volt burzsoá életem utolsó relikviája; most a Proletár Forradalom eszközeként szolgált. Az idóm felét benne töltöttem különböző küldetésekkel: pamfleteket és röplapokat szállítottunk, bizonyos náci kocsimat, melyekre felhívták a figyelmünket, követtünk, és biztonsági kíséretet adtunk. Egyszer egy teljes kézinyomdát kellett szállítanom benne egy vasútállomásra egy zöldes pincéjébe.

Az RFB legények, akik a kocsiért jöttek gerilla expedíciójukhoz, nemritkán a berlini alvilág igen baljós figurái voltak. Megjelentek, miután telefon vagy egy szóbeli üzenet előre jelezte érkezésüket, de ugyanazok ritkán mutatkoztak kétszer. Időnként, kevésbé veszélyes küldetéseknél engem rendeltek a volán mögé. Néhány náci kocsmá előtt kellett lassan elhúzni, vagy a mi kocsmáink egyikét kellett figyelni, ha egy náci táborbeli informátorunk készülő támadásra figyelmeztetett. Ez utóbbi kellemetlen feladat volt; a kocsmá környékén kellett parkolni, leoltott lámpákkal és járó motorral; és ha egy kocsi közeledett hallhattam az utasom pisztolyán a biztonsági zár kattánását, és a halk figyelmeztetést „húzd le a kobakod”. De magam soha nem voltam jelen, amikor valóban lövéldözésre került sor.

Egyszer, amikor az RFB emberek a kocsiórt jöttek, előbb a lakásban álrühát öltöttek. Szakállt ragasztottak, szemüveget, sötét zakót és keménykalapot vettek fel. Nézem őket az ablakból, amint elhajtottak – négy tekintélyes, keménykalapos úriember a nevetségesen kicsi, piros kocsiban; mint egy temetési menet. Négy óra múlva tértek vissza, ruhát cseréltek, és néma kézfogás után eltűntek. Arra az esetre, ha a kocsó rendszámát leolvasná a rendőrség, úgy utasítottak, hogy azt mondjam: a kocsit ellopták, és egy elhagyott utcában találtam meg.

Időnként elterjedt, hogy a nácók a Vörös Háztömb megtámadására készülnek, mint ahogy ezt már megtették más ismert kommunista gyülekezetekkel is. Riasztottak minket, majd megjelent néhány RFB ember örködni. A kritikus éjszakán úgy harmincan virrasztottunk kis lakásban, puskákkal, ólomcsövekkel és bőrös botokkal felfegyverkezve. Ez éppen azon az éjszakán történt, amikor Ernst, egy barátom, megérkezett Bécsből pár napra. Félénk, halkszavú, fiatal természettudós volt, az agya, mint a borotva. A szobát homályba borította a cigarettafüst; emberek ültek vagy aludtak mindenütt – az ágyban, a padlón, a konyhában a mosogató alatt, ólomcsövek, sörös poharak és botok között. Amikor rám került a sor az utcán őráratot tartani, magammal vittem Ernstet. „Miféle romantikus útonállás ez?” – kérdezte. Megmagyaráztam. „Tudom, tudom – mondta –, de mi a fenét csinálsz te itt az életeddel?” „Segítem a Forradalmat előkészíteni – mondtam vidáman. „Nem úgy néz ki” – mondta. „Miért?” „Nem is tudom” mondta kételkedve. „Én természetesen mit sem tudok arról, hogy miként csinálják a forradalmat. De az egész jelenet ott az emeleten nekem olyan, mint egy megvert hadseregből elszökött banda.”

Igaza volt; a Forradalom élcsapatának hittük magunkat, pedig a széthulló munkásmozgalom háttvédjei voltunk. Néhány héttel később jött von Papen puccsa: egy hadnagy nyolc emberével elkergette az egész porosz szocialista kormányt. A Szocialista Párt, nyolcmillió követőjével, semmit sem tett. A szocialisták irányította szakszervezetek még egy tiltakozó sztrájkra sem buzdítottak. Csak mi, a kommunisták, akik egy évvel azelőtt a nácikkal együttműködve ugyanezen porosz kormány ellen azt hangoztattuk, hogy a szocialisták a munkásosztály fő ellenségei – mi most azonnal általános sztrájkért kiáltottunk. A kiáltás egész Németországban süket fülekre talált. Mint inflálódtott pénz, szóáradatunk minden valódi jelentése elveszett a tömegek számára. És így a csatát Hitler ellen elvesztettük, mielőtt elkezdtük volna. 1932. július 20. után rajtunk kívül mindenki számára, nyilvánvaló volt, hogy az NKP, Európa legerősebb kommunista pártja, csak egy kiherélt óriás, aki kételkedésével és nagyszájúságával csak férfiasságának elvesztését takargatja.

A sikertelen általános sztrájk utáni napon a Párt sajtója kijelentette, hogy az messzemenően sikeres volt: a szocialista tétlenséggel szembeni sztrájkra szólításával, Pártunk határozottan lerántotta a leplet a szociális-fasiszta vezetők árulásáról.

Néhány hónappal később mindennek vége volt. Hosszú évek készülődése és konspirációs tapasztalata órákon belül teljesen hasznavehetetlennek bizonyult. Az óriást leütötték a lábáról, és összerogyott, mint egy karneváli szörny. Thälmann, a Párt vezetőjét, és helyetteseinek többségét néhány napon belül megtalálták gondosan előkészített rejtékhelyükön. A Központi Bizottság emigrált. Hosszú éjszaka borult Németországra; tizenhét évvel később még mindig nem ért véget.

Hitler hatalmon, Thälmann a börtönben, tízezrek koncentrációs táborokban – a Komintern végre felelősége tudatára ébredt. Külföldön a Párt ítélőszékei, a Szovjetunióban a GPU könyörtelenül ítélni kezdett a „belső ellenség” fölött – a fasizmus banditái és ügynökei fölött, akik a hivatalos vonal ellen sutyorognak, ami szerint a német munkásmozgalomnak a Szocialista Párt az első számú ellensége, és a Kommunista Párt nem szenvedett vereséget, csupán stratégiai visszavonulást hajtott végre.

Adolgozok rendje szerint az emlékezet a múltat romantikus fénybe borítja. De egy hit megtagadása vagy egy barát árulása éppen az ellenkező mechanizmust indítja el. A már megszerzett tudás fényében az eredeti tapasztalat elveszíti ártatlanságát, a visszaidézés megavasítja és megrontja. Ezeken az oldalakon megpróbáltam visszaidézni az élmények igazi hangulatát – és tudom, hogy nem sikerült. Irónia, düh és szégyenkezés avatkozott közbe; szenvedélye mintha perverzióvá változna, belső bizonyossága a kábítószert-élvező zárt univerzumává; a szöges drót árnyéka húzódik végig az emlékezet kárhozatra ítélt színpadán. Azok, akiket megfogott a kor nagy illúziója, és átéltek morális és intellektuális dorbézolásait,

vagy átadták magukat egy ellentábor hasonló szenvedélyének, vagy élethossziglan másnaposságra ítéltettek. „Meggyilkolt barátaiak kétlábon járó temetői ők; szemfedőiket mint zászlókat hordozzák.” (Manes Sperber: *Et le buisson devint cendre*, Paris, 1949.)

Innen származik a politikai kábítószeres mély, ösztönös ellenállása bármilyen kúrának.

1932 késő nyarán a Forradalmi Írók Nemzetközi Szervezete meghívására végre megkaptam a szovjet vízumot, hogy az országot bejárva könyvet írjak róla. A könyv címe *A szovjet föld burzsoá szemmel* lett volna. Az alapötlet szerint a könyv egy burzsoá riporter, az eleinte szovjetellenes előítéletekkel teli Mr. K., fokozatos áttérését írja le az Ötéves Terv Szocialista Rekonstrukcióját látván, és aki végül mint K. elvtárs tér haza.

Hitler hatalomra jutása előtt hat hónappal hagytam el Németországot, a Szovjetunióba indulva, egy Gopner elvtárhoz szóló ajánlással felfegyverkezve, aki ez idő tájt Moszkvában az *Agit.-prop.*, EKKI (a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága) feje volt. Az EKKI pedig ellátott egy ún. „erős” levéllel, amely felszólít minden szovjet illetékest, hogy küldetésemben támogassanak „mint a Német Forradalmi Proletár Írók küldöttét”.

A Szovjetunióban az ilyenfajta levél egy határozat súlyával ért fel. Ez lehetővé tette, hogy akadálytalanul és kísérelő nélkül utazzam az országban, sorbanállás nélkül juthassak vonatjegyhez, megszállhassak a kormány vendégházaiban, és a vendéglőkben az állami tisztviselők számára fenntartott menüt ehessem. Még az utazási költségeim fedezését is segítette olyannyira, hogy a végére több ezer rubelem maradt. Az eljárás a következő volt:

Mikor egy terület fővárosába, mondjuk Tbiliszibe érkeztem, felkerestem a helyi Írószövetséget, ahol felmutattam a Komintern levelét. A szövetség titkára erre megrendezi a szokásos banketteket és találkozót a politikai vezetőkkel és a város értelmiségének képviselőivel, kirendel valakit ellátásomra, összehoz a helyi irodalmi folyóirat szerkesztőjével és az Állami Kiadó, ez esetben a Grúz Szovjet Köztársaság Kiadója igazgatójával. A folyóirat szerkesztője kijelenti, hogy évek óta leghőbb vágya egy novella közlése tőlem. Erre én átnyújtok neki egy kis történetet, amit valamikor még Németországban publikáltam; még ugyanazon a napon két vagy három ezer rubeles csekket juttatnak el a szállásomra. Az Állami Kiadó igazgatója azt a megtszíteltetést kéri tőlem, hogy a megírandó könyvet grúz fordításban kiadhassa; én aláírok egy formanyomtatott szerződést és kapok egy másik csekket két vagy három ezer rubelről. (Az átlagos fizetés ebben az időben 130 rubel volt.) Így azután ugyanazt a történetet eladtam nyolc vagy tíz különböző folyóiratnak Leningrádtól Taskentig, és eladtam a még megíratlan könyvem orosz, német, ukrán, grúz és örmény kiadási jogát, kisebb vagyont kitevő előlegekért. És miután mindezt hivatalos buzdításra mettem, mint ahogy más írók is hasonlóan tettek, teljes szívemből kijelenthettem, hogy Szovjet–Oroszország az írók paradicsoma, és sehol másutt a világon nem fizetik vagy becsülik meg jobban az alkotó művészt. Az emberi természet olyan lévén amilyen, az soha nem ötlött fel bennem, hogy a szerződéseket és előlegeket nem az irodalmi hírnevemnek köszönhettem, hanem valami egészen más természetű dolognak.

Ekkor még egyetlen kiadott könyvem sem volt; azok, akik készpénzzel fizettek egy olvasatlan történetért, és egy megíratlan könyvért, soha nem hallottak felőlem. Utasításokat végrehajtó állami tisztviselők voltak. Egy országban, ahol minden kiadvány állami tulajdon, a szerkesztők, kiadók és irodalmi kritikusok *ipso facto* állami tisztviselők, akik egy író utasítás szerint emelnek fel vagy tesznek tönkre: a kiadók azzal, hogy hatalmas példányszámban adják ki új könyvét vagy küldik zúdába a korábban kiadottakat; a kritikusok azzal, hogy új Tolsztojnak kiáltják ki vagy züllött patkánynak, vagy mindkettőnek néhány hónapon belül.

Az átlagos külföldi látogató minderről keveset tud, és azt a keveset, amire intuíciója rávezeti, hiúsága elfeledteti. Akikkel banketteken és összejöveteleken találkozik, úgy tűnik, kívülről ismerik a műveit; igazán kis üldözési mániával mazochistának kellene lennie, ha azt hinné, hogy külön erre az alkalomra tájékoztatták őket. A Központi Állami Kiadó szerződést és 150 000 példány szerzői jogdíjának megfelelő előleget ajánl a következő könyvére. Ha nagyon becsületes, a becses vendég pirulva megjegyzi, hogy ez körülbelül tizenöt-szöröse annak a példányszámnak, amire a legismertebb európai írók jogdíját előlegzik. Az, mutat rá az igazgató, a kapitalista kiadók gyakorlata. A Szovjetunióban minden kiadói tevékenység a Nép tulajdona, és az átlagos szovjet polgár 231,57 százalékkal több könyvet vásárol, mint az átlagos amerikai; a Második Ötéves Terv végére ez a hányados eléri és túlszárnyalja a 365 százalékot. Így azután természetes, hogy a megbecsült írók a Szovjetunióban ahelyett, hogy padlásszobákban tengődnének, mint a kapitalista országokban, kétszobás lakás tulajdonosai teljesen különálló klozettel, a személyautót és *dácsát* nem is említve. Látogatónk kissé felingerlődik a gyanúsítástól, hogy ő padlásszobában lakik; de ez, biztatja magát, csak burzsoá hiúság. Aláírja a szerződést, és néhány nap múlva hazamegy, ahol kijelenti, hogy sehol másutt a világon

nem becsülik jobban az alkotó művészt stb., stb. Habár a rubeleket nem viheti magával, mivel az más pénzegységekre nem váltható át, vásárolhat magának néhány rendes Bokhara szőnyeget, a többit meg a Szovjet Állami Banknál hagyhatja; kellemes érzés egy kis félretett pénzecske a föld szocialista hatodában. Különleges esetekben az Állami Kiadónak még azt is engedélyezik, hogy az összeg egy részét átváltsa a szerző hazai pénzegységére, és havi részletekben elküldje neki. Ismerek két, franciaországi száműzetésben élő híres német szerzőt, akik éveig kaptak ilyen csekket, noha egyiküktől sem jelent meg semmi Oroszországban. Mindkettő szenvedélyes és tisztafejű kritikusa a demokratikus korrupciónak; egyikük sem írt soha egy kritikus szót a szovjet rezsim ellen. Ezt nem úgy értem, hogy megvesztegették őket; minket itt nem az ilyen durva machinációk érdekelnek, hanem a tudatalatti dialektikája – az a finom kis belső hang, amely azt súgja, hogy a kapitalista világban a kiadók kapzsik, akiket nem érdekel, mit írsz, csak eladható legyen, míg szovjet kiadód, a Szovjet Nép maga, teljes joggal zokon veszi, ha szabad országot kritizálsz.

Oroszország valóban a művészek Paradicsoma – de sajna az a Paradicsom, amit hegyes sipkás, lángpallosú angyalok őriznek.

Egy évig maradtam a Szovjetunióban, ebből fél évet utazással töltöttem, a másik felet a könyv írásával Harkovban és Moszkvában. Egy német kiadása valóban megjelent, megváltozott cím alatt. *Von Weissen Nächten und Roten Tagen, UKRDESHNAZMENWYDÄW, Harkov, 1934.* – (A rövidítés feloldása: „Az Ukrajnai Nemzeti Kisebbségek Állami Kiadója.”) Az orosz, grúz, örmény stb. kiadások, amennyire tudom, soha nem láttak napvilágot.

Utazásaim a Volga-menti ipari központokon át vezettek; azután délre fordulva Ukrajnán és a Kaukázuson túli köztársaságokon – Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán – keresztül Bakuba; át a Kaspi tavon és a közép-ázsiai köztársaságokon – Türkmenisztán, Üzbegisztán – le az afgán határig; azután Taskent érintésével Kazahsztánon át, vissza Moszkvába. Amit láttam és tapasztaltam, letaglózott – de a sokkhatás késleltetett volt. Párttanulmányaim olyan gondosan kidolgozott lökhárítókkal és rugalmas védőkkel szerelték fel gondolkodásomat, hogy minden, amit láttam és hallottam, automatikusan átalakult és beilleszkedett az előítélet sémájába.

Elég folyékonyan beszéltem oroszul, de, noha egyedül utaztam, nyelvtudásomat hivatalos ismeretségeken kívül alig volt alkalmam másokkal gyakorolni; a közönséges szovjet polgár tudja, hogy egy külföldivel beszélni olyan ártalmas az egészségre, mint leprához nyúlni. Akikkel végül is beszéltem, vendéglőkben és vonatfülkékben, a *Pravda*-vezércikkek sztereotíp kliséit használták; az ember azt hihette, hogy jeleneteket adnak elő egy frázisgyűjteményből. Mindezt egyetértően nyugtáztam: ezek az egészséges forradalmi fegyelem és a bolsevik éberség jelei. Láttam az 1932–33-as éhínség pusztítását Ukrajnában: a rongyokba burkolt családok hordáit a vasútállomásokon, az asszonyokat amint a фулке ablakához emelik éhező porontyaikat, akik – pálcska lábaikkal, nagy, sápadt fejükkel, felpuffadt hasukkal – úgy néztek ki, mint spirituszos üvegből kiemelt embriók; az öregeket rongyos papucsokból kikandikáló, elfagyott lábujjakkal. Azt mondták, hogy ezek mind kulákok, akik ellenálltak a kollektivizálásnak, és én elfogadtam a magyarázatot; ezek a nép ellenségei, akik inkább koldulnak, mint dolgoznak. Harkovban a Hotel Regina szobalánya elájult az éhségtől, miközben a szobámat tette rendbe: az igazgató elmagyarázta, hogy most jött fel vidékről, és egy adminisztrációs hiba miatt még nem kapta meg az élelmiszerjegyét; elfogadtam az adminisztrációs hibát.

Képtelen voltam nem észrevenni az élet ázsiai elmaradottságát; az emberek apátiáját az utcákon, villamoson és vasútállomásokon; a hihetetlen lakásviszonyokat, amelyek minden iparvárost egyetlen hatalmas nyomor-teleppé változtattak (két vagy három házaspár osztozott egy szobán, amit madzagon lógó lepedőkkel választottak el); a szövetkezetek által szétosztott ínséges fejadagokat; vagy azt, hogy egy kiló vaj a szabadpiacon egy átlagos munkás havi bérébe, egy pár cipő pedig kéthavi bérébe került. De korábban megtanultam, hogy a tényeket dinamikájukban, nem pedig névértékükön, statikusan kell nézni. Az életszínvonal alacsony, de a cári rendszerben még alacsonyabb volt. A munkásosztály a kapitalista országokban jobban él, mint a Szovjetunióban, de ez egy statikus összehasonlítás: itt ugyanis a szint állandóan emelkedik, ott állandóan süllyed. A Második Ötéves Terv végére a kétfoldos kiegyenlítődik; addig is minden összehasonlítás félrevezető, és árt a szovjet ember közhangulatának. Ennek megfelelően nemcsak az éhínséget fogadtam el elkerülhetetlennek, de a külföldi utazások, újságok és könyvek tilalmának, és a kapitalista világ groteszkül eltorzított ábrázolásának szükségességét is. Eleinte megdöbbenett, amikor egy előadásom után olyan kérdéseket tettek fel mint: „Amikor otthagytá a burzsoá sajtót, megvonták öntől az élelmiszerjegyeket, és azonnal kirúgták a lakószobájából?” „Átlagosan hány nap alatt hal éhen egy francia munkáscsalád (a) vidéken, (b) a városok-

ban?” „Mi módon sikerült nyugati elvtársainknak ideiglenesen elhárítani az intervenciós háborút, amire a finánciókészek készülődnek a munkásosztály szociálfasiszta árulóinak segítségével?” A kérdéseket mindig különleges pontossággal formálták neo-orosz dzsugasvilizmusokban. Egy idő után egészen természetesnek találtam őket. Az igazság egy morzsája mindig megvolt bennük – amit persze a propaganda elfogadott technikája szerint eltúloztak és leegyszerűsítettek; de e propaganda elengedhetetlen volt az ellenséges világgal körülvevett Szovjetunió életbenmaradásához.

A szükséges hazugság, a szükséges rágalom; a tömegek szükséges megfélemlítése, hogy a rövidlátó hibáktól megóvjuk őket; az ellenzéki csoportok és ellenséges osztályok kötelező megsemmisítése; egy egész generáció szükséges feláldozása a következőért – talán rettenetesen hangzanak, és mégis, a hit egyvágányos pályáján gördülve milyen egyszerű volt elfogadni őket. Mindez már megtörtént korábban is, a középkori egyházak történetében, Bizáncban, a misztikus szekták melegházaiban; mégis a kábítószeres szellemi világát nehéz megmagyarázni a kívülálló számára, aki a mágikus körbe soha nem lépett be, és soha nem játszott elvarázsolt kastélyi krokettet önmagával.

1933 őszén elhagytam a Szovjetuniót; de a Párttal csak négy és fél múlva szakítottam, 1938 kora tavaszán. Hítem komoly megrázkódtatást szenvedett, de hála a rugalmas lökhárítóknak, csak később ébredtem tudatára a pusztításnak. Egy sor külső esemény és belső meggyőző érvelés segített a folytatásban, a végső összeomlás elhalasztásában.

Ezek közül a legfontosabb a Komintern 1934-es kongresszusa volt, amely új irányvonalat avatott, az előző gyökeres ellentétjét – végrehajtásával, mint mindig, változatlanul ugyanazt a vezetőséget bízta meg. Az osztályharcra vagy proletárdiktatúrára vonatkozó minden forradalmi jelszót utalást, egyetlen mozdulattal a lomtárba söpörtek. Ezeket egy teljesen új homlokzat váltotta fel, muskátlis cserepekkel az ablakban „Népfront a Békéért és A Fasizmus ellen” felirattal. Ajtaja tárva nyitva állt minden jószándékú embernek – szocialistáknak, katolikusoknak, konzervatívoknak és nacionalistáknak. Az, hogy mi valamikor forradalmat és erőszakot pártoltunk, mint nevetséges rémképet kellett cáfolni, amit a reakciós háborús bujtogatók rágalomként terjesztenek. Többé nem hívtuk magunkat „bolsevikoknak”, még csak kommunistának sem – a szó nyilvános használatát rossz szemmel kezdték nézni a Pártban – mi csak egyszerű, becsületes, békeszerető antifasiszták voltunk, a demokrácia védelmezői. Az 1935-ös Bastille-napon, a párizsi Salle Bullier-ben, megrészegetett ezrek helyeslése közepette, a Kommunista Párt veterán vezetője, Marcel Cadvin átölelte Léon Blumöt, a szociálfasiszta hullót, és kétfelől arconcsókolta. A közönség fele sírt, a másik fele a *Marseillaise*-t énekelte, amit az *Internacionálé* követett. Végre, végre a munkásosztály újra egyesült. Az 1936-os spanyol és francia választásokon a Népfront hatalmas győzelmet könyvelhetett el.

Mindez természetesen a szovjet külpolitikai változások közvetlen következménye volt: Oroszország belépése a Népszövetségbe, a Litvinov-vonal győzelme, a szövetségi tárgyalások Franciaországgal és Csehszlovákiával eredményezték. Megint csak, így visszatekintve, a Népfront napok emlékét bemocskolja a színpalak mögötti cinikus kétszínűség és a keserű következmények tudata. De amíg tartott, a Népfrontnak komoly vonzereje, és mint tömegmozgalomnak, túlfűtött misztikája volt. Számomra ezt volt a második nászút a Párttal.

Míg Oroszországban voltam, Hitler hatalomra jutott Németországban; így azután, 1933 őszén, Párizsban csatlakoztam száműzött pártbelijeimhez. Az egész Vörös Háztömb, azok kivételével, akiket a Gestapo elfogott, itt gyűlt össze, a Balpart kis hoteljeiben. Az elkövetkező öt év alatt jóformán éheztem, amit persze nyüzsgő politikai aktivitással kompenzáltam. Ennek központja és motorja Willi Münzenberg volt, Nyugat-Európa és Németország Agit-prop feje. Alacsony, köpcös, proletár származású ember volt; hatalmas energiájú, mágnesvonzású személyiség, tele ígésző bájjal. 1938-ban hat hónappal utánam, szakított a Kominternnel, majd 1940 nyarán a szokásos baljós és titokzatos körülmények között meggyilkolták; mint más ilyen eseteknél, a gyilkos kiléte ismeretlen maradt, és; noha csak közvetett nyomok vannak, mind egy irányba mutatnak, mint iránytűk mutatói a sarkok felé.

Willi volt a nemzetközi antifasiszta mozgalom Vörös Eminenciása. Ő szervezte a Reichstag Ellenpárt – a párizsi és londoni nyilvános tárgyalásokat 1933-ban, melyek először hívták fel a világ figyelmét a Harmadik Birodalomban folyó borzalmakra. Azután jöttek a Barna Könyvek a náci atrocitásokról, pamflettek és emigráns újságok áradata, amiket ő finanszírozott és irányított, habár a neve sehol nem volt olvasható. Úgy termelte a Nemzetközi Bizottságokat, Kongresszusokat és Mozgalmakat, ahogy egy bűvész a nyulakat húzza elő a kalapból: A Fasizmus Áldozatait Segítő Bizottság; Éberség és Demokratikus Ellenőrzés Bizottsága; Nemzet-

közi Ifjúsági Konferenciák, és így tovább. Minden ilyen fedőszervezetnek volt egy csupa tiszteletre méltó emberből álló elnöksége, angol hercegnőktől amerikai újságírókig és francia tudósokig, legtöbbjük soha nem hallotta Münzenberg nevét, és úgy vélte, hogy a Komintern csak egy mumus, amit Göbbels agyalt ki.

A Hetedik Kongresszus határozatába foglalt általános irányváltás és a Népfront megalakulása után Willi vállalkozása szédítő méreteket öltött. Megszervezte a Bizottságot A Békéért És A Fasizmus Ellen (az ún. Amsterdam-Pleyel mozgalmat) Barbusse igazgatása alatt; az Írók Szervezetét A Kultúra Védelmére; a Spanyolországi Benemavatók Egyezmény Állítólagos Megszegését Kivizsgáló Bizottságot; és egy sor más nemzetközi burjánzatot. A szervezés zsenije volt, ihletett propagandista, és módszereiben nem lelkiismeretlenebb, mint az feltétlen szükséges volt, ha valaki a pozícióját meg akarta tartani a Komintern elmérgesedett intrikái közepette. Willi Münzenberg életrajza, ha valaha megírják, egyike lenne a két világháború közti korszak leginkább leleplező dokumentumainak.

Willivel párizsi száműzetésem legelején, a Reichstag per és a Barna Könyv időszakban dolgoztam együtt, majd a spanyol polgárháború alatt, és végül 1938-ban miután a Komminternnel szakítottam, amikor is együtt adtunk ki egy nem sztalinista, náciellenes újságot, a *Die Zukunft*-t. Közben mint szabadúszó újságíró dolgoztam, szerkesztettem a Párt egy vicclapját a saarvidéki népszavazási kampány alatt (amit a Párt az első szám után beszüntetett, mert túl frivolnak találta); dolgoztam egy intézetben, amit a Németországban földalatti munkát végző kommunisták gyermekeinek tartottak fenn; azután egy hírügynökségben, amit Radó Sándor vezetett (a szovjet katonai hírszerzés későbbi kulcsembere Svájcban, akit a II. Világháború után Oroszországban likvidáltak); és egy lázas, éhes és boldog esztendeig egyfajta ügyvezető igazgatója voltam egy INFA (*Institut pour l'Etude du Fascisme*) nevű intézménynek. Ez egy párttagok által működtetett antifasiszta archívum és kutatóintézet volt, amit a Komintern irányított, de nem finanszírozott. Az alapötlet az volt, hogy létesíteni kell egy központot, ahol a fasiszta rendszernek komoly, tömegpropagandától és Münzenberg vállalkozásaitól független tanulmányozása folyhat. A központot a francia szakszervezetek, értelmiségiek és akadémiai körök adományából tartottuk fenn. Tíz, tizenkét órát dolgoztunk naponta, fizetés nélkül; szerencsére a helyiségünkben, a Rue Buffon 25-ben konyha is volt, ahol minden nap hatalmas kondér sűrű borsólevest főztek a személyzetnek. Hetekig ez volt az egyetlen táplálékom. Ebben az időben egy szabad levegőn élő excentrikus kolónia, Raymond Duncan és Mendon-Val Fleuri tanítványai csúriében laktam. Habár ez naponta több mérföld gyaloglást jelentett az irodába és vissza, ez volt az egyetlen hely, ahol lakbér fizetése nélkül alhattam.

A munka erős kábítószert; azt érezni, hogy az ember névtelenül és teljes odaadással hasznos munkát végez, valóban a leghatásosabb módja a lelkiismeret megvesztegetésének. A Dzsugavili-rezsim gyalázatai és a Komintern gépezet a háttérbe süllyedt; az egyetlen, ami számított, a náciizmus és a háborús fenyegetés elleni harc volt. Azt nem tudtam, hogy ez olyan árnyékbokszolás, amelyben mi voltunk az árnyékok.

Egy másik lélektani tényező is továbbsegített azután, hogy Oroszországból visszatértem. Egy meggyőződés, amelyben osztoztam barátaim legjobbjával, akik mára vagy szakítottak a Párttal vagy likvidálták őket. Noha szemellenzőt viseltünk, vakok nem voltunk, és még a legfanatikusabbak közülünk sem tudták nem észrevenni, hogy nincs minden rendben a mozgalomban. De fáradhatatlanul mondogattuk egymásnak – és magunknak –, hogy a Pártot csak belülről lehet megváltoztatni, kívülről nem. Egy klubból vagy egy közönséges fajta pártból ki lehet lépni, ha az irányvonaluk már nem megfelelő; de a Kommunista Párt valami egészen más dolog: a Proletariátus élcsapata, maga a Történelmi Akarat megtestesülése. Amint ebből kiléptél, már *extra muros* vagy, és bármit mondasz vagy teszel, az már a legkevésbé sem befolyásolhatja a párt útját. Az egyetlen dialektikusan helyes magatartás bent maradni, nem járni a szád, nyelni a nyálad, és várni a napra, amikor az ellenség veresége és a Világforradalom győzelme után, Oroszország és a Komintern demokratikus intézményekké válhatnak. Akkor és csak akkor kérhetjük majd számon a vezetőktől tetteiket; az elkerülhető vereségeket, az indokolatlan áldozatokat, a rágalmak és denunciaciók sártengerét, amelyben elvtársaink java elpusztult. De addig is a játszmat nem adhatod fel – egyetérts és tagadj, feljelsz és visszavonj, harapj a nyelvedbe és nyeld az okádékod, ez az az ár, amit azért fizetsz, hogy továbbra is hasznosnak érezhesd magad és elferdült önbecsülésed ezáltal megtarthatod.

Francó tábornok 1936. július 18-án hajtotta végre puccsát. Elmentem Willihez, és megkértem, segítsen csatlakoznom a Spanyol Köztársasági Hadsereghez; ez még a Nemzetközi Brigádok megalakulása előtt volt. Magammal vittem az útlevelemet is; magyar útlevél volt. Willi szórakozottan nézgette; mint megrögzött propagandista nem volt elragadtatva a gondolattól, hogy egy író lövészárkására

pazarolja az idejét. Az útlevelemben mint a *Pester Lloyd* párizsi tudósítójának, ott volt az igazolványom. Soha egy sort nem írtam a *Pester Lloyd*-nak, de minden magát valamire becsülő magyar emigráns fel volt szerelve egyik vagy másik budapesti újság tudósítói igazolványával, hogy időnként ingyen színház vagy mozijegyhez jusson. Willi szeme hirtelen felragyogott; támadt egy ötlete.

„Miért nem látogatsz el Franco főhadiszállására, mint a *Pester Lloyd* munkatársa?” javasolta. „Magyarország egy félfasiszta ország; tárt karokkal fogadnának.”

Én is remek ötletnek tartottam, de volt néhány akadály. Először is, a *Pester Lloyd* soha nem egyezne bele, hogy engem kiküldjön; na de, miért is kéne őket az utamról értesíteni? Egy polgárháború közepette nem valószínű, hogy bárki is venné a fáradságot, és ellenőrizné megbízatásomat. Másodsor, a többi külföldi tudósító még úgy találhatná, hogy az, hogy egy szegény magyar újságtól különtudósítót küldenek Spanyolországba, az egekig büzlik. Ezt a nehézséget is legyőztük. Volt egy barátom a londoni *News Chronicle*-nál; erős Franco ellenessége miatt a *News Chronicle*-nak nem volt esélye, hogy saját tudósítóját a lázadók területére beengedjék; így azután a külügyi szerkesztő örömmel belement, hogy különtudósítóként én képviseljem, feltéve, hogy egyáltalán bejutok Franco Spanyolországába.

Eljutottam Lisszabonon keresztül Sevilleba, de ott-tartózkodásom rövidre sikerült. A második napon Sevilleban, ami akkor Franco főhadiszállása volt, felismertek, és feljelentettek, mint kommunistát; de hála a hihetetlen spanyol zűrzavarnak, még időben sikerült kicsúsznom Gibraltáron keresztül. Ez a a rövid idő is elegendő volt arra, hogy lássam a német pilótákat és német repülőgépeket Franco hadseregében; ezeket a tényeket leírtam a *News Chronicle*-ban és egy pamfletben, amivel kihívtam a Franco-rezsim különleges gyűlöletét. Így történt, hogy amikor hat hónappal később Franco csapatai elfogtak, mint a Köztársasági Hadsereg egy tudósítóját, bizonyos voltam benne, hogy a minden kellemetlen előzmény nélküli föbelövés a legjobb, amit remélhetek.

Négy hónapot töltöttem spanyol börtönökben, Malagán és Sevilleban, főleg magánzárkában, és annak a biztos tudatában, hogy föbelőnek. Amikor 1937 júniusában, hála az angol kormány közbenjárásának, váratlanul szabadon engedtek, a hajam nem őszült meg, s a vonásaim sem változtak, és vallási örült sem lettem; de megismerkedtem egy másik fajta valósággal, ami átformálta szemléletemet és értékrendemet, mégpedig olyan alaposan és észrevétlenül, hogy a szabadság első napjaiban még csak tudatában sem voltam. A változást a félelem, a szájalom és egy olyan harmadik élmény okozták, amit nehezebb leírni. Félelem nem a haláltól, hanem kínzástól és megaláztatástól – Garcia Atadellt, akivel együtt tornáztunk a börtönudvaron, lassan fojtották meg, röviddel szabadulásom után. Szájalom az anadalúziai és katalán parasztockák iránt, akiket hallottam sírni és *madrét* kiáltani, amikor éjszaka a kivégzőosztag elé vezették őket; és végül egy váratlan pillanatban rám törő lelkiállapot, melyet általában a miszticizmus szótárából kölcsönzött kifejezéssel illetnek, s ami egy számomra addig ismeretlen belső békét hozott, amit azóta sem éreztem.

Az ilyenfajta élmény tanulsága, ha szavakba foglalják, mindig az örök közhelyek elnyűtt ruhájában jelenik meg: hogy az ember valóság, az emberiség absztrakció; hogy az embereket nem lehet a politikai számtan egységeiként kezelni, mert úgy viselkednek, mint a nulla és a végtelen jelei, melyek minden matematikai műveletet felborítanak; hogy a cél csak nagyon szűk korlátok között szentesíti az eszközt; hogy az erkölcs nem a társadalmi hasznosság függvénye, és a könyörületeség nem kispolgári érzelem, hanem az a nehézségi erő, ami a civilizációt pályáján tartja. Semmi nem hangzik laposabban, mint egy szavakba nem foglalható tudás verbalizálása; és mégis, e közhelyszerű tételek egyike sem volt összegeeztethető azzal a kommunista hittel, amit vallottam.

Ha regényt írnék, a történet itt véget érne; a főhős, miután szellemi átalakuláson ment át, elhagyja tegnapi elvtársait, és derült mosollyal megy útjára. De kiszabadulásomkor még nem tudtam, hogy megszűntem kommunistának lenni. Azután, hogy a Gardia Civil áttett a határon Gibraltárnál, az első dolgom volt, hogy táviratozzak a Pártnak. Egy Schiller idézettel kezdődött, „Seid umschlungen Millionen” – „Átölellek, ti milliók”. És ami még furcsább, hozzátettem e szavakat: „hasfájásból kikúrálva” – „hasfájás” volt az argó kifejezésünk a Párt iránti kételyekről.

Ez az eufória rövid életű volt. Három csendes hónapot töltöttem barátoknál Angliában, könyvet írva Spanyolországról; majd, egy közel-keleti utazás után a *News Chronicle* kiküldetésében, ami nem adott okot súrlódásra a Párttal, elkezdődött a konfliktus. Nem volt benne semmi drámai. Előadói körutat tettem Angliában a Baloldali Könyvek Klubja szervezésében; ha a főleg kommunistákból álló hallgatóságból egy érdeklődő részletesen kezdett kérdezni a POUM áruló tevékenységéről – ez egy független spanyol baloldali, trockista beütésű frakciócsoporthoz volt, akiket a Párt azzal vádolt, hogy „Franco ügynökei” – azt válaszoltam,

hogy a frakciózásuk talán ártott az ügynek, de árulók semmiképpen sem voltak. Meglepő módon ezt még lenyelték; az Angol KP közismerten hanyagul jelentette felsőbb köröknek az elhajlásokat.

Azután megtudtam, hogy az oroszországi tömeges tisztogatások során letartóztatták az unokatestvérem férjét, Dr. Ernst Ashert, és két nagyon közeli barátomat. Dr. Ernst Asher orvos volt a Volgai Német Köztársaság egy állami kórházában. Habár tagja a Német KP-nek, politikailag naiv és közömbös. Amint később megtudtam, szabotázzsal vádolták, hogy betegeibe szifiliszot fecskendezett (a vád Jagoda, az OGPU korábbi feje, és három orvos ellen az volt, hogy Maxim Gorkijt higanygőzzel megmérgezték), és hogy demoralizálta az embereket a nemibetegségek gyógyíthatatlanságát színlelve, és harmadsorban, magától értetődően, hogy idegen hatalmak ügynöke. Tizenkét éve, letartóztatása óta nincs hír felőle.

A másik kettő Alex Weissberg és felesége, Eva volt. Bizonyos okokból, amelyek később világosak lesznek, a történetüket némi részletességgel kell elmondanom. Alex, egy fizikus, az Ukrán Fizikai-Műszaki Intézetben (UFTI) dolgozott; mindkettőjüket évek óta ismertem még Harkovból, amikor náluk laktam. Amikor elhagytam Oroszországot, 1933-ban Alex kikísért az állomásra; búcsúsúszavai ezek voltak: „Bármi történjék, a szovjet zászlót emeld magasra!” 1937-ben azzal a váddal tartóztatták le (amint azt jóval később megtudtam), hogy felbérelt húsz banditát, akiknek Sztalint és Kaganovicsot kellett volna lesből megtámadniuk az elkövetkező kaukázusi vadászatokon. Visszautasította a vallomás aláírását, bezárva tartották mindenféle börtönökben három évig, majd a Ribbentrop-Molotov paktum után, 1940-ben a GPU százegynehány osztrák, német és magyar kommunistaival együtt átadta a Gestapónak. (Közöttük volt Grete Neumann-Buber, a német kommunista vezető, Heinz Neumann felesége, Willi Münzenberg sógornője és a fizikus Fiesl Hautermans, Blackett professzor volt asszisztense.) A Gestapót túlélve részt vett a varsói felkelésben.

Eva, Alex felesége, keramikus volt; Alex előtt körülbelül egy évvel tartóztatták le, amikor is eleinte azzal vádolták, hogy horogkereszteket csempészett a tömeggyártásra készülő teáscsészék díszítómintáiba; azután, hogy két pisztolyt rejtegetett az ágya alatt, amivel Sztalint akarta lelőni a következő pártkongresszuson. Tizennyolc hónapot töltött a Ljubjankában, ahol a GPU megpróbálta betanítani, mint vezeklő bűnöst Buharin kirakatperében. Felvágta az ereit, megmentették, és röviddel utána kiengedték, hála a moszkvai osztrák konzul emberfeletti erőfeszítésének, aki történetesen az anyja barátja volt.

Evával 1938 tavaszán találkoztam, miután kiszabadult és kiutasították Oroszországból. Az ő börtönélményei, különösen ami a GPU módszereit illeti vallomások kikényszerítésére, szolgáltatják a *Sötétség délben* anyagának egy részét. Megígértem neki, hogy mindent megteszek Alexért. Albert Einstein már közbenjárt az érdekében; így azután írtam egy gondosan megfogalmazott táviratot Sztalinnak, amihez három francia Nobel-díjas fizikus, Perrin, Langevin és Joliot-Curie, aláírását is megszereztem. A távirat, amiből egy példányt Visinszkij államügyész is kapott, kérte, hogy a Weissberg elleni vádak, ha vannak, tegyék nyilvánossá, és a tárgyalás is nyilvános legyen. Jellemző, hogy Langevin és Joliot-Curie, noha szovjet szimpatizánsok voltak és röviddel ezután a Pártba is beléptek, nyilvánvalóan nem tartották sokra a szovjet igazságszolgáltatást – hiszen annak ellenére, hogy Alexről soha nem hallottak, és engem is alig ismertek, minden további nélkül elfogadták ártatlanságát. A táviratot Polányi is aláírta Manchesterből; az egyetlen prominens fizikus, aki felkérésem ellenére visszautasította az aláírást, Blackett professzor volt. Ezt azért említem, mert Blackett mindent megtett, hogy korábbi asszisztensét, Hautemanst, Weissberg közeli barátját megmentse. Valószínűleg attól félt, hogy két tiltakozás aláírásával rontja legalább az egyik áldozat megmentésének az esélyét a Szocializmus Hazájának halálos öleléséből.

A történet tanulsága az, hogy Joliot-Curie, Blackett és a többiek, akik a kemény marxista maghoz tartoztak, nem nyilatkozhatnak a csillagokba néző idealisták informátlanságával az oroszországi dolgok felől. Részletesen ismerik legalább két kollégájuk esetét, mindkettő a Szovjetunió lojális híve, akiket groteszk vádak alapján tartóztattak le, tartottak tárgyalás nélkül évekig börtönben, és adtak át a Gestapónak. Továbbá azt is tudják, hogy ezek nem kivételes esetek; orosz egyetemi körökben előfordult hasonló esetek százaihoz hozzáférhetnek megbízható másodkézből. És ez áll minden kommunista vagy szimpatizáns íróra, újságíróra és más értelmiségiekre. Mindegyikünk tud legalább egy barátról, aki elpusztult a munkatáborok északi szubkontinensén, akit agyonlőttek mint kémeket, vagy nyomtalanul eltűnt. Hogy dörgött a hangunk jogos felháborodásunkban, amikor elítéltük a hibákat kényelmes demokráciánk jogszolgáltatásában; és milyen csendben voltunk, amikor elvtársainkat tárgyalás vagy ítélet nélkül likvidálták a föld szocialista hatodán. Mindegyikünk lelkiismeretén ott a titkolt szégyenfolt; ezeket összegyűjtve olyan galériát kapnánk, amelynek labirintusai girbegurbábbak mint a párizsi katakombák.

Soha semmilyen országban nem gyilkoltak és ítétek rabszolgasorsra több forradalmárt, mint a Szovjetunióban. Annak, aki maga is hét éven át a marxista zászló alatt elkövetett minden ostobaságra és büntetetre megtalálta a kifogást, ennek az öncsaló dialektikus kötéláncnak a látványa, jóakarató és intelligens emberek előadásában inkább elkésztető, mint a barbárságok, amit egyszerű emberek követnek el. Tapasztalva a szellemi akrobatika majdnem korlátlan lehetőségeit ezen a lelkiismereten át kifeszített kötélén, tudom, hogy ez a rugalmas kötél mennyi nyújtásnak kitéve pattan el.

Körülbelül abban az időben, amikor Alex letartóztatásáról értesültem, Párizsba szökött egy elvtárs Németországból, ahol öt év munkatáborra ítélték. Letartóztatása előtt az *Apparat* egy bizonyos részlegének dolgozott, aminek vezetőit időközben, mint kémeket, likvidálták. Ezért, tárgyalás nélkül, anélkül, hogy bármi esélyt is kapott volna magát megvédeni, barátomat és feleségét megbélyegezték mint a Gestapo ügynökeit, és a pártsajtó fényképeiket is közölte azzal a figyelmeztetéssel, hogy senki ne érintkezzen velük. Ilyen eseteket már ezelőtt is hallottam; elhessentettem őket, és folytattam a kötéláncot. Most ez a két ember kézzel foghatóbb lett, mint az ügy, aminek nevében feláldozták volna őket, és én az ő oldalukra álltam.

A Párt nem reagált. Amíg börtönben voltam, mártírként használtak propagandacélokra; némi időt kellett hagyni, mielőtt megbélyegezhetnék, mint Franco és a Mikado ügynökét.

A végjáték olyan, mint az antiklimax. Valamikor 1938 tavaszán előadást kellett tartanom Spanyolországról a Német Emigráns Írók Szövetségének Párizsban. Előtte a Párt egy képviselője arra kért, hogy az előadás folyamán említsem meg a POUM-ot, mint Franco ügynökét; visszautasítottam. Vállat vont, és megkérdezte megmutatnám-e neki az előadás szövegét, hogy „fesztelenül megbeszéljük”. Visszautasítottam. Az összejövetel a Société des Industries Françaises halljában volt a Place St. Germain des Pres-n menekült értelmiségiek két vagy háromszázas hallgatósága előtt, felük kommunista. Tudtam, hogy ez lesz az utolsó nyilvános fellépésem a Párt tagjaként. Az előadás témája a spanyolországi helyzet volt; egy kritikus szó nem volt benne a Pártról vagy Oroszországról. De tartalmazott három mondatot, szándékosan úgy megválasztva, hogy a normális ember számára közhelynek, a kommunistának hadüzenetként hangzott. Az első: „Semmilyen mozgalom, párt vagy személy nem tarthat igényt csalahatatlanságra.” A második: „Az ellenfél kiengesztelése ugyanolyan ostobaság, mint a barát üldözése, aki hasonló célokért küzd más utakon.” A harmadik egy Thomas Mann-idézet volt: „Jobb egy ártalmas igazság egy hasznos hazugságnál.”

Ez betett nekik, amikor befejeztem, a hallgatóság nem kommunista fele tapsolt, a kommunista fele ült súlyos csöndben, legtöbbjük karbafont kezekkel. Nem utasításra tették, hanem spontán reagálásként a halálos közhelyekre. Mintha egy nácinak azt mondtam volna, hogy minden ember egyenlőnek született, fajra és vallásra való tekintet nélkül.

Néhány nappal később megírtam lemondó leveletem a Párt Központi Bizottságának.

Atörténet most már másodszor kéne hogy véget érjen; mégis, volt egy második antiklimax is. Levelem búcsút intett a Német KP-nek, a Kominternnek és a Dzsugasvili-rezsimnek. De a Szovjetunió iránti hűségnyilatkozattal végződött. Nemtetszésemet fejeztem ki a rendszerrel, a bürokrácia rákos burjánzásával, a polgári jogok elnyomásával kapcsolatban. De deklaráltam azt a hitemet is, hogy a Munkás-Paraszt Állam alapjai szilárdak, hogy a termelőeszközök államosítása végső soron garantálja a viszatérést a szocialista útra; és, hogy mindennek ellenére a Szovjetunió még mindig „az utolsó reményünk ezen a gyorsan hanyatló bolygón”.

A kötél elpattant, de alatta volt egy biztonsági háló. Oda hullva, vegyes társaságban találtam magam – veterán akrobaták, akik elveszítették dialektikus egyensúlyukat, trockisták, kritikus szimpatizánsok, független „kripto”-k, új államférfiak, új republikánusok, totalitárius liberálisok és így tovább – akik mindenféle kicsavart pozícióban terpeszkedtek a hálóban. Mind pokolian kényelmetlenül éreztük magunkat a senkiföldjén felfüggesztve, de legalább nem kellett teljesen bukott angyaloknak éreznünk magunkat. Ebben a tetszalotti állapotban maradtam addig a napig, míg a horogkeresztes zászlót felvonták a moszkvai repülőtéren Ribbentrop érkezésének tiszteletére, és a Vörös Hadsereg énekkara a Horst Wessel-dalban tört ki. Ez volt a vég; ezután már nem törődtem vele, ha Hitler szövetségesei ellenforradalmárnak neveznek.

Másutt megpróbáltam leleplezni a „szilárd alapok csapdáját”, azt a hitet, hogy az államkapitalista gazdaság szükségszerűen szocialista rezsimhez vezet. Nem ismétlem meg az érveket; pártnapjaimnak ezt az epilógusát, a ragaszkodást az elveszett illúziók utolsó darabkájához, csak azért említettem, mert jellemző a baloldal még mindig uralkodó intellektuális gyávaságára. A szovjet mítosz kábítószeréből ugyanolyan nehéz kikúrálódni, mint bármilyen más kábítószerből. Az Elveszett Hétféle Utópiában után nagy a kísértés csak még

egy cseppre, ha hígtva is, más címke alatt. És új címkékben nincs hiány a Kominform szellemi feketepiacán. Jelszavakkal kereskednek, mint alkoholcsempészek hamis italokkal; és minél ártatlanabb a vevő, annál könnyebben válik az ideológiai pálinka áldozatává, amit Béke, Demokrácia, Haladás és még ki tudja miféle védjegy alatt árulnak.

Hét évig szolgáltam a Kommunista Pártot – ugyanennyi ideig őrizte Jákob Lábán nyáját, hogy lánya, Ráhel kezét elnyerje. Amikor az idő lejárt, a menyasszonyt elsötétített sátrába vezették; csak reggel vette észre, hogy hevét nem a gyönyörű Ráhelre, hanem a csúnya Leára pazarolta.

Nem tudom, hogy felépült-e valaha is a megrázkódtatásból, hogy egy illúzióval töltötte az éjszakát. Nem tudom, utána is hitte-e, hogy hitt benne valaha is. Nem tudom, hogy a legenda boldog vége valaha is megismétlődik-e; mert újabb hét év munkája árán Jákob megkapta Ráhelt is, és az illúzió hús-vérré vált.

És a hét év csak pár napnak tűnt neki, akkora volt az ő szerelme.

1949

FORDÍTOTTA GEORGE GÁBOR

Marno János

az igazságszolgáltatás

„és minden ezreshez kapsz egy ruhát”
(eredeti gyűjtés)

sietek megvinni a szajhának az újságot
hogy bizonyos közértben a sopianae árát a mai
napon hatvan forintról hat forintra szállították
le. nagyon kell sietnem, mert esteledik már
M., kamasz szerelmem öccséből dől a cseresznye
(pálinka, kommersz) szag, a ballon felöltöm pedig
zsebeiben a tíz csomag kedvezményesen vásárolt
cigarettaival, ott maradt a boltban. de hol
van a van szócska?! a ruhatár pultja mögül
a magyar költészet nagyasszonya üdvözöl
nyomát se látni rajta a nikotin-ártalmaknak, a haja
dús szőke, tavaszi napfürdő, klorofillzárpor, mármint a
tekintete, és azúr, azúr meg türkiz. remek
nőstény!, remeg a nyelvem töve az izgalomtól
kapásból lekörözi a kopasz nyakú szajhát, csak ne
volna közben olyan kíméletes hozzám. honnan veszi
például, hogy újabban a harmincas évek lírájával stu-
dírozom a lelketem? azért, mert esténként
azahogy reggelenként az ágyban churcillt olvasok?
és éppen a harmincas éveket ott is csak
átfutottam... azonban most veszem észre, nem csak
a felöltöm hiányzik, alatta sincs rajtam szinte
semmi, tehát, gondolom, a pénzem is odaveszett
kiver a víz, hogy mivel fogom kiegyenlíteni, ha
M. öccse észbe kap, és benyújtja nálam a számlát, M.
a hatvanas években sokat áldozott rám, erről a
magyar költészet nagyasszonya nyilván nem értesült
még, ellentétben a szajhával, akít voltam elég
hülye az egész múltamról, viselt dolgaimról apró-
lékosan felvilágosítani, M., árultam egy nap el
neki, majdnem mindenét, jobban mondvá, a szebb jövőjét
áldozta értem oda, hova?, kérdezte erre szóra-
kozott hangon a szajha, oda, mondtam, ahol egy nap, egy éj-
jel az ember arra ocsúdik, hogy már nem hozható
helyre semmi; M.-et addig-addig vonzotta az én
érthetetlen magatartásom, valamint a mártír hite
mely szerint a szörnyű viszonyunk egyszer még derűsre
netovább, bárányfelhősre fordul, míg nem, meséltem
a szajhának, természetsszerűleg eldől, hogy külön
kell tőle mennem. miért taszított M. nálv, ám az én
indulatkitöréseimhez képest sokkal kevésbé
oktalan számítása?... mi van? dugta a fülembe nyelvét
a szajha, megint szívtügyem lett a spanyolviasz?...

most már biztosan zárva a közért, hatvan forintért tíz csomag sopianae, ilyet mégsem álmodik csak úgy az ember, a ruhatáros (özvegyasszony? öregember?) bólogat, illetve nógat, hogy kerüljek beljebb, ez valóban rendkívüli kitüntetés, a doktornő vagy tanárnő neki ugyan édesmindegy, de ő mégiscsak szívesebben mond tanárnőt, ej!, akarja mondani, szóval neki inkább a nyelvére jön a doktornő titulus, de hiszen nekem is van fülem: buzgólkodásom a harmincas évek magyar lírája körül, még így, veszett pucérságom mellett is, igen nagyon megnyerte a tanárnő tetszését, na és?, fürkészek el a ruhák között, na és a van rag?!... amiből futhatta volna, hogy M. öccsét, ha tényleg előkerül, kifizessem?!... csacsiság!, derül az ismerős hang M. öccse most éppen a szajhánál veri a kasszát és pedig azért ő most, és nem én, mert énnekem túlon-túl szívügyem lett az ávós számmisztika, persze, azon nőttem fel, meg lehet engem is érteni, viszont értem meg én is a szajhát: számára nagyban-kicsiben egyformán az a rendszer vált be... M., nyögöm ki nagy végre M. talán szintén erre van valahol?... nem kapok választ, rám se hederítenek a nők, az új pénztár masina köti le a figyelmüket, arra sem jönnek izgalomba, ahogy óvatosan befelé lopakszom, hátrafelé a raktár helyiségek irányába, szégyelld magad, churcill! korholom a memóriámat, amiért nem tudja eleve a ballon felöltöm helyét, annyit tud csupán, hogy drapp világos, drapp, két kis méretű zsebbel, meg a bélés alatt egy kicsivel nagyobbacskaival, hát, gondolom, ha ezt a szajha még megfélezi, akkor nem sok sopianae marad... világosabban mondva: semmi... hanem az egyik nő, kislány képű, most mintha mégis utánam szólna, a dal-lama megszólalásig olyan, mint M.-é, minden-esetre erősen elüt a szajha csengőétől csepp bátorsággal, azt hiszem, meg tudnám blattolni aminek viszont a képességem látná a kárát vagy képesség, vagy bátorság, harákolja az öreg ruhatáros, példa rá, ugyebár, a harmincas évek vers-ellése, meg ahogy én is nem tágítok a huzatból ahelyett, hogy odabent huzakodnék a gyöngémmel, az ünné dámvad melegében... ó!, áll meg köztünk a levegő és a van-rés?!... nem gondolja az öregember, hogy tíz csomag, hatvan forint ára cigarettáról egy tisz-teletpéldányért lemondok?!... nem tételez a vén, ál-ruhás szajhanemző ilyesmit rólam?!... „køj le” látom formálódni a csikkes-cakkos száján, de magára cáfol fölötte a két ciánszínű szempont, az „úgy értem”, ezt mondja, „hogy fordítva”, kéréle: „køj le” araszol felém, „nem tehetem”, izzadok „nincs hozzá nyálam”, és már fennhangon mondanám is, hogy „röpke hét év alatt kiszáritott a lányod”, de a szám illetve a számjegy nem engedik forogni, egyál-talán, megmoccanni a nyelvem, miközben ő való-sággal az orromba liheg, sorolja az elvitathatatlan

kitüntetéseit, meg, úgymond, a rákövetkező
 rend kedvéért csak: nem véletlenül született ő
 együtt a harmincas évek magyar lírájával...
 snitt, érzem, amilyen automatikusan szűnt meg, most
 ugyanolyan automatikusan kezdődik előlről
 a huzat, M. öccsén a panyókára vett ballonom, bentebb
 a teremben a nagyasszonyt ismétlő hangképek
 benézek már, gondolom, mikor M. és a kislány képű
 bukkannak elő a lépcsőházból, M. sír, a kislány
 képű integet valamit, talán, hogy nem örömeben, nem
 is bánatában sír M., hanem egyéb, vegyes okból
 pillantásom az átvós özvegyet keresi: „mi az, hogy
 vegyes ok”, holott azt hiszem, tudom, mi az, vége az ár-
 kedvezménynek, félek, hogy azt jelenti, véged van, csőr-
 csül!, elfelejtettél hogy emlékezni a szajhára
 sárga alapon fekete harántcsíkok, tompa sárga
 egész közel a drapphoz. M. öccse holt részeg, mégis
 szerinte én nem húzhatom már sokáig talpon, M. til-
 takozik, de mintha mindkettőnk miatt szégyenkezne, sír
 amin a rohadék ruhatáros trágár vigyorral élvez-
 kedik, anzix, mondja, anzix a hatvanas évek de-
 lírájából, amikor ő a hatéves szajhát küldözte
 rugdalta ki a közértbe cseresznyéért, miért, miért
 sem, ettől kicsit megkönnyebbülök, enyhül a doktornő
 iránti haragom, csak az bánt még, hogy a sopianae
 szenzációval is kudarcot vallottam. aztán
 anélkül, hogy rágyújtának, vagy akármire koccintának
 M. öccsével meg a hóhér ruhatárossal, egyszerre
 az összes vér a fejembe tódul, egy darab dermedt
 rongycsomó, amit eddig a testemnek gondoltam, M.
 mozdulna, hogy ne zuhanjak keresztül a pulton, de
 a kislány képű visszafogja, a pult színe ugyanaz
 a gumiszalag, mint ami a pénztárgép mellett hordja az
 exit felé az árut, azt hiszem, ez az a szakasz
 lesz, mikor nem fogok érezni se könnyűt, se nehezet

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZIVA

KRITIKAI IRASOK

A TARSADALOMTUDOMANYOK

KOREBOL

ERŐS FERENC -
 KOCZISZKY ÉVA -
 KOMORÓCZY GÉZA -
 BENE SÁNDOR -
 LÁNYI KAMILLA -
 RAINER M. JÁNOS -
 DALOS GYÖRGY -
 DEÁK ISTVÁN -
 KELEMEN JÁNOS -
 LÁNYI ANDRÁS -

MÉREI FERENC RÓL
 MARTIN HEIDEGGER RÓL
 A MITOLÓGIAI ENCIKLOPÉDIÁRÓL
 BETHLEN MIKLÓS LEVELEZÉSÉRŐL
 KORNAI JÁNOS RÓL
 1956-OS FORRÁSKIADVÁNYOKRÓL
 STEFAN HEYMRÓL
 A HOLOCAUST-VITÁRÓL
 A TARSADALOMTUDOMÁNYOK MÓDSZEREIRŐL
 MAGYAR SZEXKÖNYVEKRŐL, SZEXLAPOKRÓL

M E G J E L E N I K

N E G Y E D É V E N T E

Előjáték

VIDOR MIKLÓS

Éjszakai látogatás

Megszökött évtizedek múltán egyik éjszaka megint ott jártam az egykori rózsadombi házban. Fényes nappal soha többé rá nem találhatnék, hiába tudom a pontos címét, hiába él bennem eltörölhetetlenül a képe.

A régi útvonalon mentem föl a szelíden emelkedő Zárda utcai kertes házak mentén a Szemlőhegyig, s azon balfelé, míg három elágazó utca deltájába nem torkollik. A legrövidebbikbe tértem be, alig néhány ház az egész, kis félkörönd zárja le meredek fallal, alatta a kanyargó, forgalmas út. Diákkoromban annyiszor tettem meg ezt a negyedórás gyalogsétát vasárnap délelőttökön, hogy most mintha saját elveszett lépteim nyomában járnék.

Ott álltam az ismerős, vasrácsos kertkapu előtt.

Aztán egyszeriben a lakásban voltam, az emeleten.

Sehol egy lélek. Rejtély, ki bocsátott be.

De ezen nem is törtem a fejemet. Az előszobában, hallon át, az ebédlő előtt indultam el Róbert szobája felé. Boltíves, üvegezett ajtó választotta el tulsó végén a csupa-ablak télikerttől. Ő inkább lomkamrának használta, a cserepek alatt körbefutó polcokon tartotta elunt holmijait, odabent már nem férő könyveit. Várakoztam egy kicsit, hátha még a fürdőszobában van, mindjárt betoppan. Rekamiéja már bevetve, íróasztalán s a székektől körülfogott kisasztalon a szokásos jegyzetek, füzetek egymásra rakva.

Az utcának háttáfordító épület a kertre nézett. Homlokzatának uralkodó részét foglalta el az innét nyíló nagyszalon, gondosan egybehangolt, megválogatott bútorokkal, sarokban az impozáns zongorával, melyet sosem hallottam megszólalni.

Egy percre kiléptem ajtaján a széles teraszra. Valaha elnézegettük a korláttól a közeli teniszpályán ütögető játékosokat, s hőségűtől vibráló augusztusi éjszakákon a nyugszékben elheverve úgy rémlett, egy jó karnyújtással elérjük a teli csillagos égboltot.

Visszatérve már kopogtatás nélkül nyitottam be a sarokszobába. Annak idején ezt nem mertem volna, de most halálos bizonyossággal éreztem, hogy hiába várnék választ Róbert szüleitől. Régi helyén a páros heverő, a toalett-tükör alacsony számolyával. Épp csak körülnéztem, ide kötött a legkevesebb emlék, s az utolsó helyiségen, a fürdőszobán keresztül visszaértem az előtérbe. Ott sem találtam senkit, és a konyha meg a személyzeti szoba felől sem hallatszott mozgás.

Mindenütt olyan rend, mintha épp az imént fejezték volna be a takarítást. S ugyanakkor az az elháríthatatlan sejtés, hogy a ház gazdái nem néhány perccel ezelőtt távoztak el, hanem iszonyú rég. Azóta áll így a lakás kitakarítva és lakatlanul, a lépteket elnyelték a szőnyegek, egyetlen porszem sem ült le a könyvespolcok tetején, a fotelok könyöklőjébe belesüppedt az ismerős tenyerek lenyomata.

Otthonosan s az illetéktelenség zavara nélkül szemlélődtem. Az a jó tíznapos karácsonyi vakáció tért vissza bennem, melyet kettesben töltöttünk itt az ellenőrzetlen szabadság bódulatában, s nem is igen kíváncsi voltunk le a városba. Most bekerített az idő, amely nem fogott ezeken a falakon, berendezési tárgyakon. Csak épp Róberték nincsenek itt többé.

Igen, a színhelyről semmi sem hiányzik. Legföljebb a kert vadult el odalenn, nincs ki gondoza. Üres a házmesterlakás az utca felőli bejáratnál. S a földszinti szobákban – mert az alsó lakás pontos mása emennek – nem vándorol többé föl-alá szelíd tébolyában Róbert nagyanyja, aki rég halott férjével építtette ezt a házat.

Csodálatos, hogy érintetlenül megvan a teljes múlt, csak én nem tudtam róla és egyszerre rábukkanok. El kell mondanom Róbertnek, amint legközelebb...

De hisz ez képtelenség.

Tizenhat évesen léptem be először a kertkapun. És öt esztendő múlva, azon a baljós tavaszon, mikor a

nehéz hátizsákkal bevonuló Róbertet kísértem el a gyülekezőhelyre, meg sem fordult bennem, hogy utoljára megyünk le a lépcsőn.

Mire ő visszatért a szerb hegyek közül, mindez összeomlott, akár a próbára tett legendák. A villa a város ostroma idején telitalálatot kapott. Addigra már senki sem volt itt gazdái közül, német kommandó foglalta le.

Később kinn álltam újra az elpusztult vaskerítés térdig érő kólábazatánál. Keresztülléphet rajta, aki erre jár, besétálhat az utcáról a hepehupás, gyomverte telekre. Még egyszer a magasba meredtem. A lerokadt falak helyén átlátszó üresség, mint eleven cáfolat. Lehet, hogy a helyszínnel együtt a történet is elveszett?

Törzsvendég és száműzött

Kamaszként igyekeztem sürgősen kinőni a gyerekkoromat. Negyven után rájöttem, hogy úgysem sikerül. Ahogyan hiánytalanul megőrizni sem. Ameddig leáshat érte az emlékezet, az még mindig csak az utolsóelőtti rétegek valamelyike.

Onnét bukkan elő az Andrássy úton az Operaházzal szemközti Drechsler-palota tágas árkádsora. Én még kávéházi teraszként ismertem meg. A levegősen elhelyezett, négyszögletes márványasztaloknál komoly férfiak, legtöbbszörüknek rendelés nélkül hozta ki a pincér a két tojást pohárban, vaját, dzsemet, kapucinert s hozzá külön tálca az elmaradhatatlan két-három pohár jéghideg vizet. Reggeliztek. Volt, aki csak feketézett. Egyik a nádkeretes újságba mélyedt, más átbeszélte a szomszédos asztalhoz. Otthon voltak, csupa ismerős, törzsvendégek a Drechslerben.

Közéjük tartozott apám is. Vasárnap délelőtt néha magával vitt, megkaptam a haboskávémát, elémrakta a képeslapokat. Négyéves lehettem, élveztem a légkört, a nemes-fanyar szivarfüstöt, a férfivilág tömjénillatát. El is portyázhattam a teraszról a hatalmas termekre osztott belső helyiségbe, megálltam tisztos távolban a billiárdozóktól, elbűvölt a zöldposztos asztalon mesterien ütköztetett, öklömnyi golyók száraz csattanása, majd átvándoroltam a dominózókhoz, irigykedően néztem az óriási elefántcsont-lapokat.

Apámat a kártyateremben találtam megszokott alsópartnerével. Előttük a frissen bontott pakli. Ide visszavisszatértem, lestem a kijátszott megbeszélte kártyákat, a körben tanyázó kibicek suttogását, az időnkint fölhangzó ugrató megjegyzéseket s a rejtelmes bemondásokat, meg egy-egy parti végén a kis fekete táblákra rótt krétajeleket. Olyan volt, mint egy szertartás, melybe nem vagyok beavatva, s ettől még varázslatosabb. A szerencse hullámváltozása csak a pengősök növekvő vagy apadó oszlopa jelezte a két játékos előtt. Persze apámért szurkoltam, figyeltem, amint mustrálja ujjai közt a legyezőformán széttárt lapokat, majd kellő megfontolás után elszánja magát és kijátssza az elsőt. Mindvégig jókedvű maradt, bosszúság nélkül fizetett s hangos diadalézés nélkül, mellékesen rakta oszlopba a kapott pénzt egy-egy sorozat végén.

Hazafelé tartva az utcán megkérdeztem, ő győzött-e vagy az ellenfele.

– Egyszer én, egyszer ő – felelte. – De a kártyában nem győznek, csak nyernek, játék az egész.

– És aki nem nyer?

– Az veszít, de az sem olyan nagy szerencsétlenség. Tudod, a felnőttek is szeretnek játszani.

Ezen eltöprengtem, de az Oktogonnál már azt emlegette, hogy mire hazaérünk, már megterítették az asztalt. Egyszerre kialudt bennem az ünnep. Híres rossz évő voltam. A kávéházi haboskávét, az igen! De az ebéd kinkeserves robot, míg át nem rágom magam az utolsó fogásig, a vigasztaló, jutalomnak tartogatott süteményig. Már a levesnél elkezdtem az alkudozást, a húst, krumplit, salátát egyik pofazacskómból a másikba toltam, hátha elolvad. Apám jó ideig le sem ült velem az asztalhoz, meghagyta, hogy előre, külön etessenek meg, elmegy az étvágya a veszekedésé, sírásá fajú tortúrától.

Ehhez a peripatetikus etetéshez anyámnak volt csak türelme, hogy elcsípijen, míg kiduzzadó hörcsöggéppel futkosok előle körben az asztal körül, s belémimádkozzon egy-egy falatot. De olykor őt is kihoztam a sodrából, rámhúzott, aztán maga is megbánta s idegességében velem zokogott.

Mintha csak erre vágytam volna, a mindent föloldó verésre, végre megnyugodtam, könnyes lelkipurdalása elégtétele lett mártíromságomnak. Anyámhoz fűződő szenvedélyes és végletes viszonyom előképe egy-egy ilyen jelenet. Már a színen voltunk, a dráma szereplői: a későn született egyszem fiú és anyja.

Szüleim még az emberséges tizenkilencedik századból érkeztek, a háború előtt kötöttek házasságot, én már a trianoni Magyarországon jöttem a világra, tizenegy évvel később. Ugyanennyivel volt idősebb apám anyámnál. Ez az ismétlődő szám meghatározta kiskoromat: nem voltak fiatalok a szüleim, nekem kellett utánuk sietnem.

Persze az ebéd-csaták idején ilyesmiről még szó sem volt. Inkább az utánuk következő délutáni lefekvés nyomasztott. Ellenkezésemet úgy-ahogy tompította, hogy anyám is ledőlt mellém a díványra, s mihelyt elaludtam, elhúzódott. De megszoktam, hogy ébredéskor magam körül találok. Egyik alkalommal azonban dolga akadt, remélte, hogy gyorsan elintézi, hát a szolgálólányra bízott. Mindenesetre odakészített egy zacskó cukrot, megmondta a lánynak, azzal vigasztaljon, ha addig nem érne haza. Csakhogy épp ezen a délután korábban ébredtem föl, s mert anyám sehohsem volt, az odakínált cukor csak megerősítette bennem, hogy becsaptak. Dühömben kiszórtam a zacskó tartalmát s szemenkint tapostam bele a szőnyegbe. Furcsamód nem értem el ösztönös célomat, anyám elképedve igyekezett megbékíteni, de nem kaptam ki érte.

Ebben a kétszemélyes, billenékeny kapcsolatban telt az a tagolatlan idő, míg korlátlanul órá voltam bízva. Mikor kiütött rajtam a skarlát, jópár hétre megsűrűsödött, szinte megikrásodott. Már az is boldoggá tett, hogy inkább karanténvá változtatták a lakást, nehogy kórházba kerüljek. Apám elköltözött, anyámon s az időnkint megjelenő háziorvoson kívül senki nem lépett be hozzám. Valahol a vesztégyár legbelső határán, betegszobám ajtajában folytak le a bonyolult fertőtlenítési eljárások. Hetente egyszer, szombat este hagyta csak el a házat anyám, hogy apámmal találkozzék.

A betegség különben nem járt fájdalommal, a bezártságot inkább kalandnak, mint büntetésnek éreztem, játékaimmel körülvéve, mesét hallgatva, hiszen korlátlanul birtokoltam a számomra legfontosabb személyt, állandó közelségben, amelyet addig sosem éltem meg. Ez a ragály-okozta fogság háborítatlan légkörével maradt meg emlékezetemben, meleg, védett környezetével, valószerűtlen félkábulatával, kettesben, a rendhagyó gyermekparadicsom megvalósult álmaként.

S utána hamarosan megismertem az infernót is. Törvényszerűen következett be. Legyöngíthetett a fekvés, a szobalevegő, a betegség érezhetetlen lefolyása, amúgy is sovány voltam; nem tudom, anyámnak jutott-e eszébe vagy a háziorvos tanácsolta, hogy beadjanak egyik budai gyermekszanatóriumba. A szabad, zöld környezetben, hasonló korú gyerekek között, orvosi fölügyeletre bízva megerősödöm majd.

Mikor anyám kivitt, a tetszetős épület, a végtelennek látszó kert, a gyerekzsivaj, talán még a nevelők és nevelőnők félelemoszlató nyájassága is elkábított az első percekben. De mögötte már fölszűkölt a balsejtelem, s mire egyedül találtam magamat annyi idegen között, máris igazolódott. Megint kijátszottak, anyám megszökött tőlem. Csak most nem volt ki előtt kitorpnom. Hát árnyékká váltam. Kedvesezgett, apatikus, magába húzódozó lázadóvá, aki nem leli örömét a közös játékban, s ha kényszerítik, kelletlenségével elrontja.

Különösképp nem rémlik elő ebből a rövid tartózkodásból földélezhető gyerekar. Felnőtt is alig, ködösen. Mindvégig sértetten kívül maradtam, nem oldott föl a közösség, némán és lélektelenül engedelmeskedtem, de amint tehettem elődalogtam, kerestem valami búvóhelyet, ahol békén hagynak.

Néhány nap múlva látogatóm érkezett. Anyám gyerekkori barátját küldte ki maga helyett, nem akart fölzaklatni a találkozással. Ez a kedves, melegszerű asszony félrevont egyik kerti padra, megpróbált földeríteni, faggatott, mi nem tetszik itt, ahol annyi gyerek jól érzi magát. Hallgattam, bólogattam, de választ nem húzhatott ki belőlem. Egyszerűen hiányzottak a szavaim ahhoz a sivatagos szomorúsághoz. Egy szomorú gyerekszáműzöttet talált odakinn a zugligeti üdülőben. Ezzel a híradással utazhatott vissza a városba, s oly élénken és ijesztően festette le állapotomat, hogy másnap délelőtt már ott volt értem anyám.

Félni

A tűzfalra néző hálószobában már délután alkonyodni kezd, árnyat vetnek a bútorok.

Anyám néha ilyenkor küld be, kihozatja velem éjjeliszekrénye fiókjából a kisollót, a teliholdra emlékeztető, fényes bádogdobozt, melyben gombostűket, veszendő apróságokat tart. Nem mintha szüksége volna rá, így akar hozzászoktatni, hogy ne féljek egyedül a sötétben.

De mesélik, hogy magamtól is bemegyek. Különösen, ha kívülem csak a mindeneslány van otthon, a konyhában, s én elunom játékaimat, fölkelek mellőlük a nagyszoba padlójáról és elindulok a másik világ felé, ahol minden az éjszakára emlékeztet. Szüleim páros, bevetett ágya sárga takaróval leborítva, mellettük kétfelől a golyanyakú éjjeliszekrény-lámpa. Ez a szoba akkor ébred föl, mikor kigyújtják őket.

Az ablaknál a külső sarokban a rézsútosan állított öltöző-tükör, széles középső, és két jóval keskenyebb, behajlítható oldallapijával. Könnyedén ide-oda tologatom hol egyiket, hol mindkettőt, hogy más-más vetületben mutassa hátam mögött a becsukott ajtót, a két ikerszekrényt, az akasztóst s a polcosat, az ágyak tövében a kisdíványt. Megkettőződik a szoba, de mindig csak egyik képét láthatom, vagy a valóságosat, vagy a tükörbelit, a megfoghatatlant.

De magamat csak akkor, ha ott maradok a tükör előtt. S mindjárt háromféle szögből. Csak a szemközti,

középső kép ismerős, a szárnyak felől váratlan jobb és bal félprofil mutatkozik meg. Az is én lehetek, de merőben szokatlan nézetből, ahogyan különben sosem kerül elé az arcom.

Meggyújthatnám a körtekapcsolót, ám így, félhomályban sokkal izgalmasabb. Hátrálok egy lépést, megszébb vagy közelebb igazítom a két oldallapot. Nem győzők betelni a változatok gazdagságával.

Majd újabb lehetőség jut eszembe. Elhúzó a számat, kiöltöm a nyelvemet, hajamat fölborzolom, szakállt illeszték öklömmel az államra. Csupa új arc, és mind az enyémből támadt. Már alig hasonlítok ahhoz, akit jól ismerek, eltűntem amögött a másik mögött, akit csináltam belőle.

Közelítek és távolodom, egész mozgó testem résztvesz a játékban, előrelököm, kifacsarodva hajlítgatom a két karomat, szemem kimeresztem, iszonyúbbnál iszonyúbb torz pofákat vágok, míg végre sikerül a tökéletes idegenségbe menekülnöm. Egyszerre félni kezdek attól a fiútól, aki szemközt ide-oda ugrál, és három példányban riogat, de abbahagynom sem lehet többé. Elborít a rémület, és kétségbeesetten fölkiáltok.

A tükörben kivilágosodik a szoba, ott áll az ajtóban a szolgálólány, és döbbenet mered rám:

– Hát maga mit csinál ott?

A ház

A lépcsőházi lengőajtó s a cirádás vasrácsú függőfolyosó – a gang – őrzi bennem legvalóságosabban a négyemeletes körúti bérházat, ahol felnőttem. A lengőajtón deréktól fölfelé vastag, homályos üvegbetét, míg ki nem csapódik, csak találgatni lehet, ki bukkan elő mögüle. A folyosó négyszögformán többszörösen megtörik, s hosszan, jó száz méteren át vezet végig az udvari lakások előtt.

Lépcsőházi bejárata kettőnek van csupán minden emeleten, az utcára néző, négy-ötzobás, nagy lakásoknak, a fölvonótól jobbra és balra. Orvosok, ügyvédek és bérlők, egy időben Bódy polgármester a másodikon, teljes személyzettel, libériás inassal, szobalánnyal, szakácsnővel. Aki hozzájuk érkezik, ki sem kell lépnie a gangra a kíváncsiskodó tekintetek elé.

Itt a határvonal a magasabb körök s a szerény, középrendű, polgári egzisztenciák között. A kétszobás, többnyire összkomfortos háztartásban élőknek nincs titkuk egymás előtt. Egyik család köznapjai rákopírozódnak a másikéra, az asztalukra kerülő ebéd, a ruhásszekrényben lógó holmik éppoly hasonlóak, akár csak gondjaik, örömeik. Általában mindenest tartanak, néhányan csak bejáró takarítónót. Gyerek kívülem nem sok van a házban, átfutó arcok derengenek föl, azok is inkább a földszinten. Ez megint más világ, a harmadik szint, itt húzódik meg a hátsó lépcsőházhoz vezető folyosón a viceházmester is.

Ha kimegyek a folyosóra, anyám visszaparancsol. „Ott semmi keresnivalód!”. De a nagyszoba ablakából észreveszek mindenkit, aki végigmegy rajta. Fölvillanyoz, ha hozzánk jövő rokont, ismerőst fedezek föl, nagyanyám elé kirohanok, később egy-egy osztálytársamat lesem, s csalódottan húzódok vissza, ha vadidegen lép elő a lengőajtó mögül.

A történéis színpada lett számomra a gang, a változása, a meglepetése, még ha csak a postás, a villanyóra-leolvasó tűnt is föl rajta, vagy a hetente friss tojással, tejföllel, túróval beállító „svábasszony”, lekötött kosaraival cipekedve. A vásárlás konyhánkban zajlott le, ott válogatta ki anyám, amire szüksége volt. Én is ott lábatlankodtam. Egy alkalommal a félrerakott tojásokat koccantottam le a konyha kövére, hogy sorban megálljanak. Már az ötödiknél-hatodiknál tartottam, mire rajtakaptak.

A korai emlékek javarészt ehhez a szűk környezethez kapcsolódnak, az ebédlő, háló, előszoba, konyha meg a folyosó békatávlatahoz, amennyi a báméskodó gyerek látókörébe belefér.

Apámat jellegzetes, szaporázó, könnyű lépteiről akár félhomályban is megismertem, mikor a lépcsőházban még nem gyújtották föl a villanyt. Talán ekkor ébredhettem rá, hogy alakján kívül a mozgása is elárul valakit. Mindenkié más. Ahogy a lábát emeli, szélesen kaszál a karjával, vagy alig lódtítja, az egyenes vagy görnyedt tartás mind-mind egyéni jegy, éppúgy nem változtathat rajta senki, akár a szeme, haja színén.

Az öltözk már egészen más, az kívülről aggatódik ránk. Könnyű megkülönböztetni ruhájáról az először látott idegent is a szeneslegénytől, a becsöngető koldustól, vagy az udvar mélyén megálló kintornástól, aki egy szál hegedűvel vagy harmonikával rákezd, néha énekel is hozzá, s az emeletekről hullani kezdenek a papirosba tekert kétfilléresek. Míg csak ki nem lép ajtaján a mindig szépen öltözött házmesternő, s halkán, de ellentmondást nem tűrően kiutasítja a vándormuzsikust.

Fölvillanó kép. Már elemista lehetek, nyolc-kilenc éves, az ablakban könyöklök, odakinn csordul napfény, feszülő kékselyem égbolt. Váratlanul megáll előttem a folyosón Wolf Artur, agglegény és banktisztviselő, és szavalni kezdi Lucifer egyik monológiáját. Jó ötvenes lehet, ősz-kopasz koponyájára, beteges arcszínére, égő, sötét szemére emlékszem, meghökkentenek széles gesztusai, a különös, ünnepélyes szavak, melyeket

teljes átéléssel ad elő – nekem. Aztán nem láttam többé. Anyámtól hallottam, hogy agyvérzés érte, bővebben nem magyarázta meg, annyit tett csak hozzá, hogy meghalt a kórházban. De most már ott marad számomra az egykori folyosón, amint utolsó napjainak egy magaslati pillanatában titkos álmát valósítja meg, föllép Lucifer szerepében, mindegy, hogy a közönsége egy tátott szájú kisfiú.

Nyílik, visszacsapódik a lépcsőház lengőajtaja. Szorongón figyelem. Mintha a jövő közelítene felém. Gyerek-, kamasz- és fiatallemszámba menő barátok, majd kissé zavartan végigsiető nők. Aztán a múlt nyílik meg a recés üveg mögött. Félig elfelejtett arcok, alakok, valaha vártam őket, eljöttek hozzám, majd visszahátráltak követhetetlen életükbe. Ūresen himbál mögöttük az ajtószárny.

Balesetek napja

A sebhely! – jutott eszembe egyik reggel a zuhany alatt, s hirtelenében nem is tudtam, a jobb vagy a bal lábikrámon keressem, arra emlékeztem csak világosan, hogy a belső oldalon kell lennie, félarasznnyira a kiálló térdcsonttól. Sokáig nézegettem itt is, ott is – képtelenség, hogy eltűnt –, majd végre rátévedt az ujjam a leheletnyi forradásra.

Pedig jókora darabot hasított ki húsból a kerékpár pedálja annak idején, eret is tépett, néhány öltéssel kellett összevarrni a mély, hosszúkás sebszájat. Különös, hogy a látványos baleset csaknem úgy elfakult a múltban, mint nyoma a bőrömön. A váratlan testi megrázkódtatás elrémíti az embert, majd jótékony kábulat fogja el, az a csalóka, szinte megkönnyítő öneleresztés, hogy a legkomiszabbon túlesett, szabadságot a sorsa.

Ma már nem is az eseményre emlékeztem ez a magam-szerezte jegy, inkább ami utána következett. Azt az estét idézi föl, főbekölíntő tanácsalanságával, mikor megsejtettem valamit a felnőtt-világból, apám titkaiból.

Akkoriban már nagy barátságban voltunk, négy esztendeje vele indultam el hazulról reggelente. Együtt tettük meg a kiskörút leghosszabb, azóta Bajcsy-Zsilinszkyról elnevezett szakaszát. A belvárosba tartottunk, én a Deák téri elemibe, ő az ugrásnyira lévő vászonáru- és fehérneműüzletbe, annak vezetője volt. Ezekon a korai gyalogsétákon született meg közöttünk az a férfiszolidaritás, amely fölébreszti a gyerekben a fiút. Mi mindenről esett szó útközben, meg nem mondhatnám már. Ūgy őrződtek meg bennem ezek a húszperces utak, mint egy elcsengő, meghitt dallam, az sem moshatja el, ha elkopott a szövege.

Május volt, közeledett a tanév vége, örültem is neki, féltem is tőle: az idei iskolazárással határákőhöz érek. Elszakadok ettől a környéktől, a gimnáziumba már egészen más városrészbe, egyedül megyek majd. Legjobban azonban az szorongatott, hogy búcsúznom kell Dex bácsitól, ő tanított elsőtől negyedikig. Kisfiús kötődéssel ragaszkodtam hozzá, éppúgy, mint osztálytársaim. Évtizedek múltán értettem meg, hogy ez a törékeny, őszülő férfi a nevelés született művésze volt. Ingerültnek, de még szigorúnak sem igen láttuk, büntető fegyelmezés helyett velünk érző gyöngédséggel formált kezelhető emberkévé negyven riadt, eleven, lusta vagy rakoncátlan vadócot.

Szüleink ültették a fejünkbe, hogy illő volna elválás előtt maradandó ajándékkal meglepnünk, legyen, ami emlékeztesse a velünk töltött időkre. Négyünket bíztak meg, hogy összegyűjtsük a rávalót. Megvonazott, rovatokra osztott ívekre jegyeztük s gondosan aláírtuk kinek-kinek a hozzájárulását, hogy a végén kikerekedő összegből valamelyik édesanya megvásárolja a nevünkben átnyújtandó dísztárgyat. Szépen gyarapodott ívemen a névsor, gyűltek patkóerszenyemben az ötpengősök, papírbankók. Féltve őriztem őket, alig vártam, hogy hazaérve leolvassam, újra meg újra átszámoljam valamennyit, akkor nyugodtam csak meg, mikor egy zserbó-fadobozba rakva hiánytalanul az ebédlőszekrény alsó részébe süllyesztették apámék.

Épp ekkoriban anyám néhány napra elutazott nagyanyámmal, talán rokonlátogatóba. Jól megvoltunk kettesben, a mindeneslány bevásárolt, megfőzte az ebédet, rendben tartotta a házat. Én pedig beoszthattam a délutánomat, túlesve a leckén mentem le a környékbeli fiúk közé a térre.

A fejelés volt nagy divatban, a tenispályákról kikopott labdával folytak sőtédésig az egyéni meg a páros mérkőzések, akkora lelkesedéssel és becsvággyal, amilyet csak a kölyökképzlet ismer.

Miért keveredtünk ki aznap a Rudolf térről a Dunapart sétányra, nem tudom már. A Margit híd íve alatti úttesten alig volt forgalom, ott háborítatlanul játszhattunk. Belefeledkezve a sorsdöntő küzdelemben, egy sarkos bomba után vetődtem épp, mikor hátam mögül elővillant az a kerékpár. A rajta ülő fiatalembert váratlanul érte az elézuhanó alak, már nem kaphatta el a kormányt, a fékezéssel is elkésett. Én csak a hirtelen ütést éreztem a lábszáramon, ő jobban megdöbbsent a kiömlő vértől.

Fájdalmat nem éreztem, talán ijedtemben nem bírtam fölkelni. Addigra már egész kis csoport fogott körül, gyerekek, járőkelők. Valahonnét ott termett egy rendőr is, a kerékpáros nagyon megrémült, mikor kérdőre vonta. Közbeszóltam, hogy nem ő tehet róla, én vagyok a hibás.

Egyszerre sokan beszéltek, tanácsok röpködtek, valaki zsebkendővel bekötözött, megpróbálta elszorítani a vérzést, de azonnal átütött a vásznon. A felelősségtől megszabadult fiatalember kapott észbe elsőnek, fölsegített a kerékpár nyergébe, sebesen elindult velem a közeli Markó utcába, a mentőkhöz.

Ott megvárta, míg ellátnak, szakszerű kötést tesznek a lábamra, beadják a tetanusz-oltást, aztán kíméletesen és kötelességtudón eltolt hazáig.

Az ebédlő díványán végigfekve igyekeztem megnyugtatni az ijedségtől félholtra vált lányt, aki bebocsátott, hogy most már igazán nincs mit tennie. Magam is elcsodálkoztam azon a zsibbadt, homályos fölfokozottságon, amelyet a kiállott vészhelyzet, a sebesülés, az orvosi beavatkozás sűrített kalandja váltott ki belőlem. Hevertem a sötétben, odakinn a folyosón világítottak már az ablakok. Átcsorogtak rajtam a percek, nem volt teste az időnek.

Aztán fölkopogtak az ismerős léptek, behallatszott a kulcs zörgése, de azontúl egyetlen hang sem. Apám egyenesen hozzám nyitott be, a hirtelen kigyúló fényben kerek, pozsgás arca sápadt, mintha megsugorodott volna. Még semmit sem tudhat, legföljebb szokatlan, hogy heverészve fogadom. Bepólyált lábamat elfödtem a takaróval. Könyökömre emelkedve gyámoltalan mosollyal köszöntöttem. Gyanakvón figyeltük egymást. Ugyanaz a kérdés motoszkált bennem is, amit végül ő mondott ki:

– Hát veled mi történt? – fölémhajolt, vállamon a keze, várta, hogy feleljek.

Eszembe jutott, hogy a háborúban frontkórházban szolgált. Félrehajtottam a plédet, lehet, hogy nem sikerült hozzá elég kedélyes képet vágnom:

– Egy kis sebesülés. – És hadarva a sietségtől, pontosan beszámoltam.

Akkor már a díványhoz húzott széken hallgatott, fájdalmas arckifejezéssel, mintha utólag átélné, ami történt velem. Fejét ingatva csak annyit mondott:

– Épp most, mikor anyád... aggódó mozdulattal homlokomra tapasztotta a tenyerét, de magam is éreztem, hogy nincs lázam.

Feszült volt, vibráló és tétova, mintha egyszerre szétfutnának a gondolatai, de minduntalan visszarángatná hozzám a nyugtalanság. Fölültem, fészkelődtem, hogy bizonyítsam, mennyire jól vagyok. Szerettem volna másra terelni a szót, s egész köznapian megemlékeztem a szekrényben őrzött pénzt, most már ideje bevinnem. Lassan felém fordult, tekintete még távolibb és áthatolhatatlan lett, elnézett a semmibe, mint aki tünődően önmagával tanácskozik. Cigaretta húzott elő, körülményesen rágyújtott.

– Most úgysem mehetsz iskolába, míg meg nem gyógyulsz – szólalt meg végre. – Vagy olyan sürgős?

Nem sürgetett engem csak a saját türelmetlenségem, átadni, amit őrizgettem. Még az is megfordult a bennem, hogy őt kérem meg rá. Aztán meggondoltam magamat, ez mégiscsak az én dolgom. Ártatlanul kimondtam:

– Nem hoznád ide a dobozt?

Megütközve nézett rám, súlytalan volt a hangja:

– Mit akarsz vele?

És most találkozott a szemünk, de az övében nem igazodtam el. Megmozdult, mint aki föl akar kelni, aztán mégis visszazökkent. Lassan húzódott fölfelé gyomromból a hűvösség, amit délutánról ismertem, ezzel kezdődött a kavargó, szédülésszerű rosszullet, amely a vér láttán elfogott. Belédermedtem, egy hang sem jött volna ki a számon. S akkor apám azon az üres fahangon egyszerűen megmondta:

– Nincs meg a pénz.

– Nincs meg...?

Hihetetlen volt, mégis rögtön tudtam, hogy igaz. Csak nem értettem. Még tegnap, igen, amint a többihez tettem, amit hazahoztam, átszámoltam az egészet, és egy pengő híja sem volt. Pontosán emlékeztem a végösszegre. Ennyi pénz rendes körülmények között nem is kerül egy korombeli fiú kezébe, túlhaladja a képzeletét, de egy felnőtt sem dobálózhat vele. És akkor idehaza csak úgy... a szekrényből? Egyáltalán mire való volt hozzányúlnia? És ha már magához vette, hogyhogy nem vigyázott rá? Esetleg az utcán, villamoson...? Hallottam már zsebtolvajokról... Zavaros volt az egész és megfejthetetlen, mikor azt mondta:

– Elvesztettem.

De már nem kérdeztem semmit, és ő is sokáig szótlanul ült mellettem s végre csöndesen megjegyezte:

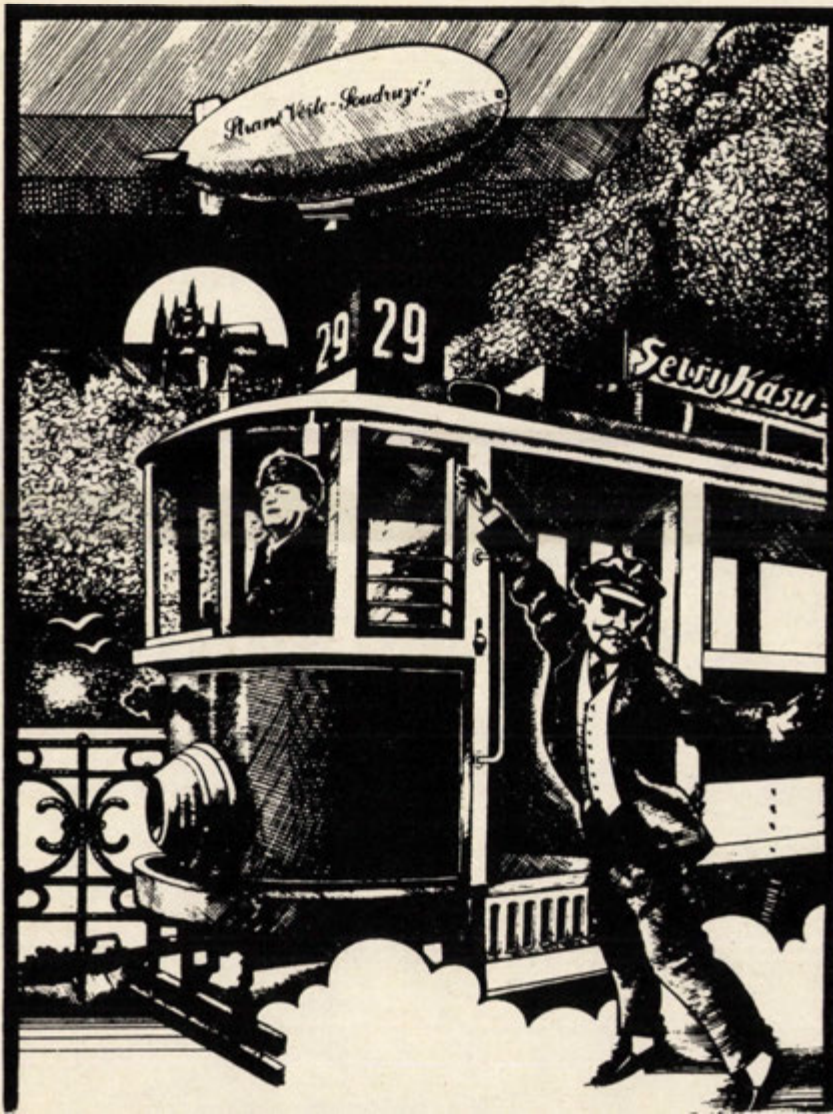
– Ez férfidolog. Anyádnak nem kell tudni róla... Mire itt az ideje, meglesz. Érted?

Visszadőltem a párnára, behunytam a szememet, s belémvacogott a kép, amint ott állok az osztálytársaim

előtt széttárt kézzel, de nem akar megnyílni alattam a föld.

Aztán néhány nap múlva megjött anyám, addigra már csak ragtapaszos kötést viseltem, kezembe nyomták a borítékot az ívvel, együtt számoltuk meg a pénzt, utolsó fillérig megvolt. Vihettem az iskolába.

Kissé óvatosabban lépkedtem apám mellett a megszokott úton, sem az egyik, sem a másik balesetről nem beszéltünk, minden olyan volt, mint rég. Vagy majdnem olyan. Néha lopva fölpillantottam rá, és rettenetesen sajnáltam.

M E G J E L E N T !

GRESKOVITS BÉLA - BORSZÉKI ZSUZSA - PALÓCZ ÉVA

Hidak - de hová?

MAGYARORSZÁG
ÉS A VILÁGKIÁLLÍTÁS

Mik a korábbi világkiállítások tapasztalatai? • Kik fogják látogatni a világkiállítást? • Milyen pénzzel fognak fizetni? – Konvertibilis valutával? Forinttal? • Lesz-e hol lakniuk az idelátogatóknak? • Hogyan fognak közlekedni? • Tudnak-e majd telefonálni? • Miből fizetjük a költségeket? • Milyen bevételekre számíthatunk?

Ezekre és még számos további kérdésre is választ kaphat e könyvből.

KIADJA A **hvg**RT

Ára: 198 FORINT

Kapható és megrendelhető a kiadóban (Bp., XIII. Vág u. 13.) és a könyvesboltokban.

active – a jövő bajnoka

Márkás sportruházati cikkek
és sporteszközök kaphatók
a Centrum Corvin és
Divatcsarnok Áruházakban

Bodor Béla

FENN A FÁN

*Nem mint a mókus.
Nem is éppen kötélén.
Csak úgy, szedje-maga-barackfán.
Fényben.*

IDŐ, JÁRÁS

*Ha déli szél fúj,
megfájdul a fejem
és nem tudok aludni.
Ezzel szemben
északkeleti szél esetén
a szemem szúr.
Valakinek talán szemet szúrok.
Isten lenne?
Mert házmester, tömbizalmi, felső vezetés,
hogy ilyet bírna csinálni,
az kizárt.
Hozzá még a hideg- és a melegfronthatás,
szédülés, fogfájás,
éjjeli hugyozhatnék.
Pegazuscsontjaim leszopogatvák immár,
vagyok a maradék tehát,
zacskóegységbe csomagolva
négy meteoropata.
Sörénylobogtatáshoz elégtelen,
pedikűrösnek bosszúság.*

AMI ELVÁRHATÓ

*a második világháborúban
kb. 3000 millió kg
embert öltek meg*

*Magyarországon
kb. 8.670 ezer kg
ember hal meg évente
ugyanakkor kb. 380 ezer kg
gyerek születik*

*1979-ben kb. 70 kg
apám halt meg*

*1985-ben kb. 3,6 kg
gyerekem született*

Etetjük.

ARS POETICA

*Én túllépek e mai kocsmán,
azzal nincs gond.
Túl a holnapin, a holnaputánin,
tovább, tovább, tovább,
az értelemig. Csak.
Beérmém ennyivel.
Ott áll az értelem a söntéspult mögött,
illetve egy nagydarab pacák az,
öblíti a korsókat több fázisban,
és az értelem benne van.
A vizenyős tekintetében, például.
Két pohár vizezett értelem.
Valakik (vagy valamik)
az értelmet vizezik,
a holnaputáni kocsmában is,
és az azutániban is,
vizezik.*

*Iszom azért meg vizelek.
És kiválasztok. Ez a fő.
Mert hátha mégis visszamarad
bennem egy
(nyelvbottlás)
mesekő.*

Falumonográfia

ZÁVADA PÁL

Beletapostam a Trabant kontrájába a Balassagyarmatról Losoncra vezető alsórendű úton. Az útszéli murva elrántotta smirglijét a padló alatt. Még csúszunk, de már bántam, hogy így eltúloztam a megállás jelentőségét. Előttünk egy tábla a falu nevével, a *vezetékneveimmel*. Egymásra néztünk Jenővel, s ő mondta is, hogy nézd már, itt a falud. Én azt morogtam, hogy a *nevem falva*, nem az enyém, ő kotorászott a táskájában, dűnnyögve kérdezte, tudtam-e, hogy van ilyen nevű, és exponált.

Tudtam.

Vagy annyira nem is. De valaki mintha mondta volna. Akkor megnéztem a térképen, de az nem volt *mindenfalvas*, nem találtam. Aztán már nem kerestem. Ellenben Varsóban a kezembe akadt egy lengyelországi helységnévtár, s abban, az alsókkal-felsőkkal együtt legalább huszonötöt találtam belőle. Persze dupla vével. Annak idején azt is a szlovák–magyar szótárból kellett kikeresnem, hogy egyáltalán mit jelent. Na, mondtam, ez jó. 1. akadály, 2. hiba, fogyatékoság. Megkérdeztem apámat-anyámat, tudták-e. Sose hallottak róla, hogy ez nemcsak *név*, hanem *szó* is, ami *jelent*. A komlói tót – Mária Terézia-korabeli nyelvmaradvány. Még nem létezett szlovák állam, nyelvújított nyelv, amikor az a 80 család Gömörből, Hontból és nem emlékszem, még honnan a hegyek-dombok közül *lemigrált* az Alföldre, Békésbe, Szentandrásra, majd onnan a Komlós nevezetű pusztára, ahol 1478-ban megalapították Tótkomlóst. De a szónak csak kellett már akkor is lennie, ha név lett belőle! A szót mégsem hozták, vagy elvesztették azóta. A nevet viszont már viselniük kellett, amikor áttelepültek – honnan szerezték volna különben? Az Alföldön, ahol ilyen szót nem is használtak? Ha csak nem éppen az áttelepülés után ragasztották rájuk, visszamenőleg, a faluról, ahonnan jöhettek. Akkor viszont most pont ott vagyunk, *ahonnan*. De ha helységből csinálnak vezetéknevet, többnyire képzett formában alkalmazzák. Ível a végén. Vagy ipszilonnal. Ne menjünk inkább Lévára, Jenő? Nem, én csak egy főnévből képzett melléknév vagyok, te vagy a képzetlen. Na igen, mondtam. Szálljunk csak ki itt, mondta.

Jó, szálljunk.

De akkor megint mozdulni kell. Kilépni, rátaposni a murvára. Egyébként, ha a faluról ragadt volna ránk, inkább Závadskyaknak kéne lennünk. De így valószínűbb, hogy egy Hiba Miska nevezetű ősünknek Féleszű Jani volt az öccse, Akadékoskodó Gyuri a fia és Vétkes Mari a lánya, csak éppen tótul mindet ugyanúgy hívták. Mint engem. Ha-ha.

De miért olyan érdekes, mit jelent, hogy írják? Írom. Hogy semmi köze se a vízhez, se az üzemhez, ahogy mondani és írni szokták? Mert O-val szokták. Mert így *logikus*, nem? Már *engem* is kijavítottak, én tudom rosszul. Egy galériai megnyitó nyüzsgésében az agg Barcsay Jenő rábökött egy szakállasra: Te vagy a Kő Pali! Nem, nem, mester, én a Samu Géza... De nem, én *tudom*, te vagy a Kő Pali! Erről a jelenetről nem készült fotó, régen volt, és Jenő a Minoltájával nem volt ott. Minoltájával volt, imádták egymást akkoriban. Most már úgy kellett rábeszélnem, hozza magával. Ha meggondolom, Jenőnek van igaza. Ivel vagy ipszilonnal, kérdezték tőle, mire ráunt: pontos ipszilonnal, Lévay, de mindegy, írjátok, ahogy akarjátok.

Ne szálljunk.

Inkább guruljunk rajta végig, lassan. Mondtam Jenőnek, hogy ez az ófalu, balra fordulunk, kicsit megállok, kuplung-fék, letekerem az ablakot, mondtam neki, Jenő, te meg fényképezzél. Itt van a sarkon ez a ház, tiszta tradíció, állattenyésztő falu, figyelj, mondtam, most *szakértek*, gyepes udvar, deszkafalú szénapajta, érted, úgy vedd le, hogy látsszon ez a kis fahíd a patak fölött, mögötte a hegyoldalon a birkanyáj. Erre a kezembe nyomta Mintoltát, közölte velem, hogy exponáljak Trabant-ablaktól magamnak, ha akarok. És még hozzátette, hogy szerinte kezdjem a falu szélén, ott a jó kis tradíció, s én tudtam, hogy a kócerájra gondol, amely minden útbaeső faluban előfordult, kihagyásos-hullámlemez-kerítések, Jenő ócskavastelepek titulálta őket.

Nem ott kezdtem, hanem a léckerítésnél.

Nem volt elég széles a látászög, kiszálltam, hátráltam volna, de már a túloldali falhoz szorultam, mégse volt benne a híd. Vagy akkor a ház. A birkák meg lejjebb ereszkedtek, és nem látszottak egy fa lombjától. Mert Jenő végül mégse kérte kölcsön a nagylátászögű optikát. Nem baj, nőjünk föl a feladathoz. Viselkedjünk megfigyelőhöz, kutatóhoz méltóan. elvégre értelmes munkát keresnénk vagy mi, igenis eredeti megfigyeléseket akarunk rögzíteni és megformálni.

Itt van ez a falu.

Szerkezete, építési módja, lejtős, szűk utcáinak kanyargása, pincszerű, hegyfalusi sikátorai a meredek oldalakban. A patak medre, sodrása, partja a kertek alján. A pajták elfeketedett, függőleges deszkái. S végül e patakparti ó-utca végén, egy kebelformán izgató domb tetején a sárgára mázolt, csinos kis templom. Esküdni mernénk rá, mind *szervesen természeti-társadalmi meghatározottságúak*. Fel is világosítottam erről mindjárt Jenőt, aki a ráismerés felcsillanó értelmével a szemében, egyetértőleg bólogatott, valóban, mondta. És ebből a mélyről fakadó szempontból tényleg szinte el is törpül az összes csip-csup szervezetlenség, tette még hozzá. Röpke bolsi tréfa, hess!, lendítette ki szélesen a karját. Megragadva Jenő kooperatívnak látszó hangulatát, megkértem, hogy legalább adjon tanácsot, hogyan sűrítsem bele a kockába ezt a templomot, meg a *blendére vonatkozóan* is. Valamint megkérdeztem tőle, szerinte mikor építették. Ő a gépet igazgatva, az optikába sandítva hátrált, majd hirtelen rám vigyorgott:

Szeretnéd, ha arra hajlanék, hogy megvolt már a tizennyolcadik század elején, mi?, kérdezte lassan belesétálva abba a nógrádi tájszólásba, amellyel szórakoztatni szoktuk egymást. Mert akkor, folytatta fokozódóan gúnyos hanghordozással, akkor itt keresztelték az úkapád úkapjának a nagyapját, aki az évszázadokon keresztüli mintakövetést egy szép napon sutba dobta, fölmálházta szekereit, magát és családját, és valami kósza, alföldi földbirtokosi hívó szó nyomán, mert a szomszéd faluból tömegesen indultak már, örökre itthagytá a faluját, ezt? Ezt a falut, melynek tán szűkrezabottnak érezte kigyózó gyalogösvényeit, telkeit, kaszáloít, parcelláit – és szegényesnek a megélhetést, amit ez a hely kínált, ezért négyszáz kilométerrel délebbre költözött, e kies tájról az unalmas, sík, de kövér földekre? Amilyen esztelenül túldimenzionált lépést a leszármazási sorból aztán csak te követtél el, amikor papírmezőkön lettél betüvető? Írd meg, bazmeg. Ebbe a kislátászögübe képes lennél ezt beleexponálni, most komolyan. Itt írja, harsogta már mint egy kikiáltó, szerzője, címe ugyanaz! Ne szalassza el! Olcsón adja, neki is többé volt! Itt elkomorult, és gyászos képpel, rigmusba tért rá önmagára, mondván, hogy ő egy trafikos, ujjá mindig grafitos, minden papírt összefirkál, dekoltázsokban babirkál, és valahogy úgy fejezte be, hogy szép Minoltájával exponál, *feszerővé válik s explodál*. Elröhögte magát, és lábjegyzetben közölte, hogy utóbbit Laczkó Misi gyűjtéséből lopta.

Jól van, Jenci, de te interjúzol, mondtam neki.

Erre azonnal leszögezte, hogy hülye vagyok, magyarul? Mert ahogy elnézi a helybelieket ezen a tők néptelen utcán, mind szlovákok, és ő megy a kocsmába. Mindjárt el is indult. Ahogy tudsz, kiáltottam utána, mert abban a pillanatban kivert a hideg, a gondolatra, hogy valakit is, ráadásul célzatosan, beszédbe elegyedési szándékkal, magnót rángatva elő, megszólítsak. Így mellészegődtem, és a tudtára adtam, hogy útközben kérdezői *kioktatásban* fogom részesíteni, de ő, szemembe fújva a kocsmá meglátogatásának ötletével egy időben meggyújtott cigarettájának füstjét, pimaszul elhúzta a száját. Rászóltam, hogy viselkedjen komolyan, s előljáróban kijelöltem a célt: falumonográfia. Hú, *falumon a gráfia*, mondja majd savanyúvá váló képpel a tót atyafi, ha belépünk az ivóba, szellemeskedett Jenő. Szemlátomást *kódutasítva*, magnóval, Minoltával, folytatta már röhögve. Belép a három gráfia, mi ketten meg a Minolta, célunk egy monográfia, egyétfornni már miolta. Fogja már be, ordítottam rá, azt a poénkodó pofáját.

Higgadságot erőltettem magamra.

Elhatároztam, és talán mondtam is neki, hogy csak a legfontosabb tudnivalókra hívom fel a figyelmét, s nagyon egyszerűen fogok fogalmazni, hogy a laikus is megértse. Először is el kell döntenem, emeltem fel a mutatóujjamat, hogy az ember mit akar *megkutatni*. (És például, csak zárójelben jegyeztem meg, mert esetünkben ez föl sem merült, muszáj *mindig tisztázni*, hogy a vizsgálat, a megismerés-e a cél, aminek alárendeljük tevékenységüket, avagy a pozitív irányú befolyásolás szándékával történő egyfajta beavatkozás, ha úgy tetszik. Mert ezeket *életveszélyes* összekeverni.) Ezért javasoltam, tekintve, hogy e falu, történetileg nyilván kacifántos településszerkezeti szerepváltásait és regionális-strukturális beágyazottságát nem tudjuk *abstart* reprodukálni, nem beszélve a nemzetiségi-etnikai konnotációkról, ne vágjuk fejszénket túl nagy fába. Hátróljuk körül, s itt egy dinnye nagyságú golyót formáltam két kezemmel a levegőbe, kérdésfeltevéseink

körét, s szorítkozzunk csupán erre a falura. Mégpedig a makrotörténelmileg kitüntetett időpontok köré csoportosítva érdeklődésünket, a tizennyolcadik századi migrációs robbanástól, balról jobbra vízszintesen elhúzó karmozdulat, a mai rendszerváltásig. De ne az egzakt történeti tények feltárása legyen a fő cél, mert erre más módszerek alkalmasabbak, hanem a kollektív tudatformák *lenyomatainak* kitapogatása az itt élők emlékezetében, hiszen elsősorban az interjúzás jöhet szóba.

Van önkritikám, magamtól is észrevettem, hogy elhatározásom ellenére kissé tudá-lékos vagyok. De Jenőnek szeme se rebbent, ábrázata ezúttal nem keltette fel azt a gyanúmat, hogy vajon nemcsak azért bólogat-e komolyan, mert hülyét akar belőlem csinálni, ellenkezőleg, figyelő egyetértése jeléül hozzáfűzte a képzőművészeti praxisából fakadó saját tapasztalatát a *leképezés* aktusáról, amikor könyvmatokat készít vagy szitáz. Vagyis, minden kétséget kizáróan, konstruktívan asszociált. Ezért, mielőtt az *operacionális* kérdésfeltevésekre illetve a konkrét metodikára tértem volna rá, megkockáztattam egy kényes kitérőt, Jenő, előbb vagy utóbb, de úgyse hagyta volna ki. Azt hiszem, éppen neki nem kell sokat magyaráznom, magyaráztam, hogy nem holmi ostoba privatizálást akarok én elkövetni pont ennek a falunak a kiválasztásával, de azért ha véletlenül a nyomára akadnánk, tárjuk csak fel, amit lehet, családunk és a tótkomlóiak eredetéről, mondom, *nem mintha*, mondtam.

Ez csak természetes, bólintott rá Jenő azonnal.

Jó, na most konkrétan, vettem fel megkönnyebbülten a fonalat, s közben átvillant az agyamon, hogy milyen aberráltan élénk nyüzsgésre vagyok most képes, s már-már féltő, hogy odavész otthonos-szekptikus passzivitásom, de a tényleges interjúkérdéseket most nem akarom részletezni, *nincs kedvem*, fejeztem be a magam számára is meglepően kurtán. (Talán mégsem veszett oda.) Meglepetésemre, Jenő, talán megelőzendő az általánosan lemondó legyintést, megállt, és velem szembe fordulva folytatta, úgy vélekedvén, hogy ezek szerinte részint a megkérdendőké élettörténeti tényeihez, részint a helyi közösség tradicionális legendakincsének felmerülő elemeihez köthető kérdések lennének. Ezt ugyan pontosítottam volna, de ráhagytam, igen, olyasmik. Ebben az esetben ő viszont, nemcsak úgy, mint vizuális típus, hanem annak tudatában is, hogy a múlt és a jelen mérvadó jelenségei, kivált ezek tartóssabbjai, mennyire árulkodóan és pontosan öltenek megfeythető alakot az élet tereinek megformálása során és a tárgykultúrában, arra biztatna engem, járjam csak be alaposan a falut, és fényképezek tovább. De ne elégedjek meg ezzel, különben is csak két tekercs filmünk van, hanem kopogtassak be a helybeliekhez, bírjam rá őket, hogy vegyék elő családi fotográfiáikat, albumaikat, próbáljam elkérni mindazt, amit hagynak, ha másképp nem, kölcsönbe, majd lefénymásoljuk és visszahozzuk. Ugyanígy járjak el az iratok tekintetében is, főleg a levelezés az érdekes, de a hivatalos, nyomtatott iratanyag is. A legnagyobb fogásnak azonban, talán nem kell részleteznie, miért, a naplószerű feljegyzések számítanak, főleg, ha hozzájuk rendesebb fotógyűjtemény is tartozik. Minden faluban előbb-utóbb ráakad az ember a régi dolgok legjobb tudójára, a helyi történések krónikására, ne nyugodjak, míg meg nem találom az illetőt. Ígérjek fűt-fát, esküdjek meg, hogy mindent visszaszolgáltatok, akkor szót tudunk érteni.

Most már legalább fél órája álltunk az ó-utca torkolatában az elágazásnál, Jenő arccal arrafelé, amerre a kocsmát sejtette, s nem győztem csodálkozni, milyen türelemmel várja ki ebben a májusi déli melegben, amíg a sörét majd eléltolják. Annyit azonban még szükségesnek tartottam a lelkére kötni, miután megegyeztünk a feladatokban, s ő a nyakamba akasztotta a Minoltát, én meg az ő válltáskájába raktam át a kismagnót, négy kazettával, hogy semmiképp ne ragadjon le csak a *történetiben*, persze, a bene-sizmus, gottwaldizmus, 68 meg a husákizmus nagyon fontos, de *kérdezzen rá* az elmúlt hónapok csendes forradalmának dolgára, a legfrissebb helyi eseményekre, a nemzetiségi kérdésre, magyarokra, csehekre, Havelre, a közelgő választásokra, politikai beállítódottságokra, tedd el, nyomtam a kezébe, ez az újságcikk felsorolja a pártokat. Jó, de legalább mondd meg, melyik micsoda, ez szlovákul van, vette elő a tollát, hogy a lista sorai fölé írja a megfejtést. Nem olyan fontos, mondtam, vannak a kereszténydemokraták, van a nyilvánosság az erőszak ellen, ez itt az SZDSZ-vonal, koalícióban a független magyar kezdeményezéssel, míg a magyar másik, MDF-típusú szárnya az együttélés mozgalomban van, közös listán a magyar kereszténydemokratákkal, van még szlovák nemzeti, szocdem meg zöld párt és még vagy ötven.

Na, most már mehatsz!

Visszaballagtam a Trabanthoz, elővettem a termoszt a citromos teával, ittam. A koci már felforrósodott,

beültem. Jó sokáig ültem ott. Aztán indítottam, és kettesben elkezdtem gurulni a görbe utcákon, gödröket kerülgettem, alig néztem másfelé, mint az orrom elé. Balra cigánytelep látszott a laposban, szemből feltűnt két cigánylány. Integetni kezdtek, hangosan vihogtak, közelebb jöttek az autóhoz, az egyik felemelte karjait, kifordított csuklókkal, a másik megemelte a szoknyáját, táncolni kezdtek. Már egészen lelassítottam, körbetáncolták a Trabantot, megálltam. A szoknya-emelős odaugrott az ablakhoz, nem tekertem le, rám kacagott, szétlapította az orrát a szélvédőn. Komoran bámultam rá. Akkor utat engedett, és továbbzötyögtem. Embert nem is láttam másutt.

Megint az ó-utcába értem.

Kiszálltam. Elindultam, megálltam. Babrálni kezdtem a nyakamban lógó Minoltát, megnéztem, hányadik kockán van, még csak a kilencediken volt. Megint célbavettem a léckerítéses házat a pajtával és a fahíddal, most sem fért bele, a birkák már sehol, de most már olyan fényesség lángolt a szemem előtt, hogy hunyorgnom kellett. Mindegy, exponáltam. Leengedtem a gépet, akkor jöttem rá, hogy a nap éppen belesütött az optikába. Lementem a patakpartra, elővettem a táskámból a füzetet, amelybe följegyeztem, hogy az eddigi kockákra mit fényképeztünk eddig Pötorban meg Jazero-pusztán. Kitéptem ezt a lapot, kis hajót hajtogattam belőle, vízrebocsátottam. Aztán néztem a hegyeket meg az eget, aztán le is fényképeztem. A nap már elfordult. Továbbtekertem volna a filmet, de éreztem, hogy beszakadt, csendesen káromkodtam, és igéző művésznői neve helyett most a valódi nevének kezdtem szidni a *Zenitet*. Végül azonban hálát éreztem iránta, végre elpakolhattam.

Hátradőltem a patakparti gyepen, tarkó alá kulcsolt kézzel. Kicsit bámultam a felhőket, lehunytam a szemem. Arra eszméltem fel, hogy valaki néz. Egy tíz év körüli kisfiú ült egy kövön a vízparton, kezében a bot, amellyel az imént még a meder sarát szurkálhatta, de most oldalra fordulva engem bámult, s ahogy felültem, elkapta fejét. Óvatosan újra rám sandított, én utánoztam, elkaptam a fejem, majd lassan visszaneztem. Egy göröngyöt fogtam a kezembe, bedobtam magam elé a vízbe. Kisvártatva ő is bedobott egyet, így végül meg mertem szólítani. Szándékosan úgy mondtam, hogy ne értse, hogy visszakérdezzen, tessék? És akkor már odahívhattam, gyere ide, közelebb, mondtam neki szlovákul. De mivel úgysem tudom rendesen ezt a nyelvet, meg amit tudok, az nem is az a nyelv, amit ők beszélnek, úgy döntöttem, azt is redukálom, amire képes vagyok. Mutogatni szeretnék, *metakommunikálni*, de azt is csak keveset, ha lehet.

A fiú közelebb merészkedett, megkérdeztem, hogy hívják. Miško, válaszolta, azt is hozzátette, hogy milyen Miško, de azt nem értettem. Én is megmondtam a keresztnevemet, a vezetéknévemet nem, nehogy meglepődjék. Itt laksz? böktek a hátam mögé, s ő rábólintott. Aztán hallgattunk egy kicsit, én kinyitottam a táskámat, elővettem Minoltát, belenéztam. Láttam, hogy a gyerek közelébbnyújtja a nyakát, ezért odakínáltam, hiszen beleszakadt a film. Kisebb biztatásra elfogadta, megmutattam neki, melyik gombot nyomja meg, ő a szeme elé emelte Minoltát, és engem fényképezett le. Láthatatlanságomat rögzítette a gyerek. Mutattam, hogy fotózzon csak bátran, s ő meg is fordult, a mögöttünk lévő házat vette le. Megkérdeztem, hogy ez az ő házuk-e, mondtam, hogy az övék. Kivettem egy szendvicset, feléje nyújtottam, ő tagadólag rázta a fejét, nem éhes. De csak letörtem egy darabot, a kezébe nyomtam, megette. Volt egy dióskiflim is, a rétsági ábécében vettük útközben, azt már nagyobb kedvvel fogadta el. Miután végeztünk az elemőzsiával, magamhoz intettem a fiút, Miško, gyere, figyelj csak, te értelmes, okos gyerekeknek látszol, vagyis ebből csak annyit mondtam, hogy te okos fiú, segíts. Vannak-e neked otthon, kérdeztem és mutogattam, régi fényképeik, papírjaik, dokumentumaik, tud-e ilyenekről. Nem értette, mit akarok, elővettem a táskámból a papírokat, újságokat, papír, papír, *dokument*, ráztam meg őket az orra előtt, *fotográfia*, fotó, érted? De nem ilyen új, hanem régi starý papier, starý obrázok, biztosan láttál ilyesmit már, ami már nem kell, ami esetleg felesleges otthon, ebbe magyar szavakat is kevertem. Érted? kérdeztem, ő bizonytalanul bólintott, menj haza, mutattam, nézzél körül, és hozzá nekem ilyesmit, jó? Menj... vállvonogatva elindult, várj, kiáltottam, van nagyapád, kérdeztem, van, mondta. Kérdezd meg tőle, miért hívják ezt a falut így, jó? Mit? Ezt a falut, ezt, miért ez a neve, érted, kérdezd meg! A gyerek bement.

Vártam.

Végtére is, igen, helyeseltem saját gondolatomnak, közép-európai csendes forradalmainknak ez az interperszonális *olvasás* is gyümölcse. Könnyebb lélekkel, félelem nélkül, szabadon beszélgethetünk egymással, emeltem még egyet néma eszmefuttatásom pátozán, percek alatt elfeledkezhetünk privát bajainkról, közéleti görceinkről egy *idegen rokonlélek feltárulása* láttán. Lám, ennek a gyerekeknek a segítőkészsége is, valóságos nemzetközi kutatási együttműködés, közös dolgainkról, ahogy mondani szokás. Új értelmet nyerhet a munka,

a műfaj, a gondolkodás, az írás valahára. Dolgozni, dolgozni, célt találni, előre nézni, daráltam gépiesen a teendőt, fejemet a térdem közé hajtva. Hány óra lehet? Szakadt szívű karórám a táská mélyén, a táská több mint két lépésre, irdatlan távolságra, a hátam mögött, mindegy. Most az időre gondolkodom, gondoltam, egyenletesen, az ő haladási sebességével azonos tempóban, folyamatosan gondolkodom az időre, telünk. Már vagy három, öt, nyolc perc óta egyszerre múltunk.

A gyerek csörtetését hallottam a hátam mögött. Megállt mellettem, iskolatáskával a kezében. A nagyapám nincs otthon, mondta. És ez, bölktem állammal kérdően a táská felé, találtál valamit? Arca titokzatoskodóan felderült, büszkén csatolta ki a táskát, és kihúzta belőle a tartalmát a fűre, majd rám pillantott. Egy nagy paksaméta újságpapír hevert a földön, ezek már nem kellene, mondta, a fáskamrában találtam. Egy képeslap is volt köztük, a gyerek kihúzta, odanyújtotta nekem, obrázok, mutatott a címlapképre. Az arckép Tisót ábrázolta, az újság a Szlovák Nemzeti Párt képes újságja volt, egészen friss szám, fejlécén, cím gyanánt a digitális időkijelzés szögletes számjegyeivel 23.59, nemcsak hogy a huszonnegyedik óra ütött, szlovákok, de az utolsó perc.

Bután bámultam egy darabig magam elé, aztán bólintottam, jól van, hogy ügyes fiú, ezt mondtam a gyerekeknek. Jól van, nagyon jó, és szépen összeráztam, a táskámba pakoltam az újságcsomót.

Akkor most gyere, Miško, sétáljunk, tápázkodtam fel. Nem viszünk semmit, oké? Csak így megyünk lazán, beszéltem magamban a gyerekekhez, és rákacsintottam. Beraktam a kocsiba a táskámat, ő is beszaladt a házba az övével. Elindultunk az ó-utca torkolata felé, balra fordultunk, szótlanul lépkedtünk az egyre szomorúbb látványt nyújtó, *nagyon ismerős* utcán. Amikor feltűntek előttünk a korlátnak meg a falnak támasztott biciklik, Miško megtorpant, és zavartan motyogta, hogy neki már haza kell mennie, megkérdeztem, miért, a kocsmától ijedt-e meg, beharapta az alsó ajkát, és nem válaszolt. De miért? Nagyapa nem szereti, ha ott leselkedek vagy ha hazahívom, pedig a nagymama üzeni. Jó, mondtam neki, menjél, köszönöm, hogy segítettél, rendes fiú vagy. Nézttem utána, míg eltűnt a sarkon. Kétszer-háromszor elsétáltam a kocsmajátó előtt, mindannyiszor megcsapott a benti lárma zaja, a kiáradó füstszag meg a szagtalanító bűz.

Akkor most belépünk.

Fölléptem a csikkekkal teleszórt lépcsőfokra, átléptem a kopott küszöbön, a felszakadt és az alászorult száraz sártól felkunkorodó linóleumra. Legalább harmincan ittak odabenn, állva, ülve, főleg sört. Megálltam a bejáratnál, és hangosan köszöntem az italbolt közönségének, *dobry deň*. Senki nem fordította oda a fejét, senki nem válaszolt, egy ember, éppen távozóban, úgy célozta meg az ajtót, amit én elálltam, hogy sem ki nem került, sem belém nem ütközött. Arról, hogy valaki akként bódult volna el, hogy falumon a gráfia, már nem is beszélve. Egyenes volt az utam a pulthoz, pedig senki sem húzódott félre, megálltam az atlétatrikós csapos előtt. Sört engedett a mellettem állónak, megkérdezte, hogy mit kér, a mögöttem állót, de engem – kihagyott. Keresztülnézett rajtam, mint az üvegen. Újabb kuncsaftok jöttek, az ő kívánságuk is teljesült, folyt a sör, néha borovicska is került mellé. Aztán valaki a lábamra lépett, onnan tudom, mert láttam, de valahogy nem éreztem semmit. Az illető észre sem vette, és természetesen elnézést se kért. Ekkor már végképp megrémültem, ráadásul a taposós is elfordult a pulttól, senki más nem állt ott, csak én, s mégsem kérdezik meg, óhajtok-e valamit. Ki vagyok hagyva. Észre sem vesznek. Talán *nem látasz*, talán itt sem vagyok. Vagy nem is vagyok.

Hosszú percek teltek el így.

Sokáig álltam ott ebben a valószínűtlen rémületben. Azt kutatva, mit tehetnék, végre eszembe jutott Jenő. Persze, hiszen Jenő miatt jöttem be, hol van Jenő? Körülnézve, jobbra a hátam mögött felfedeztem egy nyitott ajtót, azon túl egy benyíló, ott is néhány asztal. Benéztem, a vécé melletti sarokasztalnál ült egy öregemberrel. Intettem neki, de hiába, rám se hederített, később odanézett, de nem reagált. Hiába gondoltam arra, hogy talán csak nem szeretné, ha zavarnám, ennek mégiscsak a végére kell járnom, mi lesz így különben? Közelebb merészkedtem, oldalt kerülve az asztalhoz, láttam, hogy a söröskorsók és a borovicskás poharak mellett ott van *kitéve* a magnó, mellette a kazetták. A felvétel gomb lenyomva, de a kis piros lámpa nem ég, a lemerült elemek halk morgással kínozzák a motort. Odaléptem Jenő széke mellé, de se Jenő, sem az öregember nem nézett fel rám, az öreg szenvedélyesen beszélt, a szeméből könnyek folytak, annyit vettem ki szlovákul ömlő szavaiból, hogy Jenő – fiatalember, maga – azt el sem tudja képzelni, mennyi szenvedésen ment ő keresztül, s mi kell ahhoz, hogy ember ilyet átéljen,

s most mondja meg Jenő, hogy hát élet-e ez egyáltalán. Jenő szótlanul ült, majd elpárásodott szemét keze-fejével törölte meg. Jenci, súgtam neki halkán, de nem szólt. Tíz másodperc is eltelt, amíg finoman a bokámba rúgott.

Kihátráltam az ivóba, s a pult felé közeledve, sörrrel a kezében elébem állt egy széles arcú, vigyorgó cigányfiú. Megemelte korsóját, húzott belőle az egészségemre, odakínálta nekem, de én elhárítottam, igya csak meg. *Ahoj*, köszöntött, mi van, kérdezte, egészségedre, mondta megint és kiürítette poharát. Ettől még jobban felderült, a vállamra csapott, hogy jó ember vagyok, aztán a mellét bökődve bejelentette, hogy ő Karel, Karel, értem-e? Ő a Karel. Bólintottam, erre ő örömujjongásban tört ki, csak nem vagyok én is Karel. Ráhagytam, mire körülnézett, és az ott állókkal ordítva közölte a hírt, hogy hát mi ketten druzsák vagyunk. Az ablak mellől odavonszolt egy idősebb, kalapos férfit, ez az én apám, Matej, moj otec, az apám, ismételte boldogan, s vele is tudatta egypárszor, hogy magam is Karel volnék. Az öreg is felderült, és már ketten lapogatták a hátamat. Mit iszom, kérdezték, kénytelen voltam a pulthoz lépni, letettem a mocskos bádogra egy húszast, és ujjammal mutatva kértem két borovicskát. Apa és fia kérdően néztek rám, én képzeletbeli kormányt kezdtem el magam előtt tekerni, ők röhögve legyintettek, felhajtották az italt, s én búcsút intve gyorsan távoztam.

Tompa fejjel, elcsigázva vánszorogtam végig a főutcán, aztán balra kanyarodva rátértem a bekötőútra. Elhadtam egy kóceráj mellett, és megpillantottam, gömbvíztoronnyal a háttérében a táblát, az átlósan, pirossal áthúzott nevémmel.

Leültem, nekitámasztottam a hátamat az alumíniumoszlopnak, és megkezdtem a várakozást.

HUNGAROTON

KALOTASZEGI MAGYAR NÉPZENE

gyűjtötte

Kallós Zoltán és Martin György

szerkesztette

Halmos Béla

SLPX, MK 18150-51

Gustav Mahler

V. SZIMFÓNIA

Wiener Philharmoniker

Vezényel

LEONARD BERNSTEIN

DG felvétel

SLPDL 31315-16

Gustav Mahler

IX. SZIMFÓNIA

Concertgebouworkest Amsterdam

Vezényel

LEONARD BERNSTEIN

DG felvétel

SLPDL 31235-36

FÁBIÁN MÁRTA

cimbalom

Vajda János, Kurtág György, Kocsár Miklós

Hollós Máté és Szokolay Sándor művei

Csengery Adrienne, Tokody Ilona (ének)

Szakály Ágnes (cimbalom)

Gyarmati Vera (hegedű)

Gyöngyössi Zoltán (fuvola)

Mali István (klarinét)

Déri András (zongora)

Olasz Margit (hárfa)

Szokolay Sándor (karmester)

SLPX 31120

ESÉLY

TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI FOLYÓIRAT

Amit érdemes tudni és amit
nem

VÁGI GÁBOR

Metszéspontok

CSAPODY TAMÁS

Kollektivizmus, Demokrácia és
Emberi Szükségletek

IAN GOUGH -

PETE ALCOCK

Ara 50,- Ft.

Előfizetés egy évre: 300,- Ft

ESÉLY Szerkesztőség: 1083 Budapest,

Kun Béla tér 2.

Telefon: 1-33-77-97

MŰLT ÉS JÖVŐ

Soros György: Az ember más

Csoóri Sándor: Meztelenül, mint Ézsaiás

Kertész Imre: Canettit fordítani

Hanna Arendt: Az antiszemitizmus, mint
a józan ész székelye

Steven Beller: A modern világ bölcsője
Közép-Európa

ZSIDÓ KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

90/2

A „mezítlábas vérvád”

A KUNMADARASI POGROM

PELLE JÁNOS

Az 1946-os év szomorú magyar szenzációja a Holocaust túlélői ellen irányuló antiszemitizmus volt, mely szennyes árként öntötte el az országot. A több halálos áldozatot követelő zsidóellenes kilengések rendkívül rossz hírbe hozták Magyarországot, Hitler „utolsó csatlósát” a nyugati közvélemény előtt. A „fasiszta nép” minősítés – amelyet Rákosi a későbbiekben csak átvett, mondván, hogy neki „kilenc millió fasisztával kell felépíteni a szocializmust” – ebből a korszakból eredeztethető. Az ugyan a korabeli nyugati újságírók figyelmét sem kerülte el, hogy ebben az időben hasonló, sőt, még súlyosabb antiszemita megnyilvánulások voltak Lengyelországban és Csehszlovákiában is, de mert e két ország a fasiszta Németország áldozata, nem pedig szövetségese volt, a legsúlyosabb ítéletet a magyarság számára tartogatták.

A „népítéletekbe” torkolló antiszemitizmus, illetve az ennek indokálójául szolgáló abszurd vérvád megjelenése az 1946 februárját követő hónapokban annál meglepőbb, mert hasonló jelenségek nálunk soha nem fordultak elő. A pogromok addig ismeretlenek voltak Magyarországon, s amikor például 1944 tavaszán és kora nyarán a csendőrség végrehajtotta a vidéki zsidók gettózását és deportálását, számos tanúvallomás szerint a nép egyfajta tehetetlen részvétellel kísérte a velük történeteket. Elfojtott gyűlölet inkább az ún. „keresztény középosztálynak” a radikális jobboldalhoz csatlakozott tagjaiból tört ki, elsősorban ők nyilvánították tetszésüket a zsidókérdés remélt végső megoldásán.

Állíthatjuk, hogy az életben maradt zsidók visszatérése a koncentrációs táborokból és a munkaszolgálatból hevesebb reakciókat váltott ki a magyar vidék társadalmából, mint az elhurcolásuk. E paradox jelenség oka abban a zűrzavaros és ellentmondásos, a hagyományos polgári rendet fenekestül felforgató folyamatban keresendő, mely 1944. március 19-ével, a német megszállással vette kezdetét, s csúcspontját 1946 tavaszán érte el. A szinte azonnal megkezdődő deportálások, a zsidók jogfosztását célzó rendeletek tömege ugyanis egy olyan „forradalmi” erjedést indított el a társadalom alsó rétegeiben, melynek erőt különböző radikális mozgalmak próbálták meg felhasználni, s a szolgálatukba állítani. E veszéllyel egyébként Horthy utolsó törvényesen kinevezett miniszterelnöke, Kállay Miklós is tisztában volt, ezért hangoztatta, hogy ha a háborút el is veszítjük, „itt nem lesz többé 1918–1919”.

A polgári jogrendszer és a történelmi hagyományokra mért első, megrendítő erejű csapás a mintegy 600 000 magyar zsidó deportálása és javaik elkobzása, illetve széthordása

volt. A helyi közigazgatás tisztviselői, akik „közcélokra igénybe vették” az elhurcoltak vagyonát, elsősorban maguk igyekeztek megtönni a zsebeiket, de a maradékból juttattak a szegényebbeknek is. A zsidóktól maradt ingóságok hitványabbját elkótyavetyélték, fillérekért adták el az igénylőknek, s a szinte társadalom alatti szinten élő nincstelének, a „mezítlábasok” nemigen tudtak ellenállni a kísértésnek.

Az öntudatlan fosztogatásnak ezt a következményekkel nem számoló hangulatát örökítette meg a korabeli dalolt rigmus:

„Ha a gettó nem lett vóna
Ingem, gatyám se lett vóna”¹

A „kisnyilasok” jussa

A „törvényes rablásokkal” megindult lelki bomlást felerősítették a Kelet-Magyarországon átcsapó front eseményei. A harcok elől elmenekültek a csendőrök, a helyi közigazgatás tisztviselői, s velük tartott az értelmiség és a középosztály liberális, illetve konzervatív beállítottságú része is. Ez utóbbi réteg átmeneti távozása súlyos következményekkel járt, hiszen tagjai nem szennyezték be a kezüket a zsidó vagyonokkal, távol tartották magukat a fasizálódó közélettől, s így fontos szerepük lehetett volna az új, demokratikus közigazgatás megszervezésében. A földbirtokos, az orvos, a tanító, a jegyző, egyszóval a helyi urak házaiban szabadon rabolhattak az átvonuló német és magyar, majd az orosz csapatok, hiszen a Vörös Hadsereg gyors előrenyomulása miatt nemigen nyílt lehetőség az értékek Nyugatra menekítésére. (Ez a körülmény azért lényeges, mert ha például a jegyző és elvbarátai részesültek is a zsidók vagyontárgyaiból, ezek egy részét is hátra kellett hagyniuk, s azok „közvetve” is juthattak a szegényparasztok kezébe.)

1944 októberében-novemberében, amikor még a demokratikus politikai erők Kelet-Magyarországon is a bénytársulás állapotában voltak, a megszerveződő helyi közigazgatásban, a Nemzeti Bizottságokban szerephez jutottak olyan, eddig a társadalom peremén élő elemek, akik a „politikába” talán először 1944 tavaszán kóstoltak bele. Ez volt az a meglehetősen nagyszámú proletár réteg, melynek tagjait a Magyar Kommunista Párt vezetői eufemisztikusan „kisnyilasoknak” nevezték, arra hivatkozva, hogy a szélsőjobboldali demagógia megtévesztette őket. Ezek az emberek valóban az alapfokú „szélsőjobboldali szeminárium” elvégzéséből tanulták meg, hogy van mit keresniük a politikában s e tapasztalat birtokában ajánlották fel

a Vörös Hadsereg politikai tisztjeinek szolgálataikat. A felszabadítók azután karszalagot és fegyvert adtak ezeknek az elemeknek, s nem vizsgálták, nem is vizsgálhatták meg az előéletüket. Így fordulhatott elő, hogy kelet-magyarországi első helyi vezetők között közönséges tyúktolvajok és volt rendőrségi besúgók is akadtak, mint például a szentesi Dadi Imre, későbbi kommunista országgyűlési képviselő, aki, hogy le ne lepleződjön, éppen 1946 márciusában gyilkoltatta meg a helyi pártszervezet tagjaival a múltjáról túl sokat tudó Lakos József rendőrkapitányt, akit előzőleg már önkényesen internáltak.

Az 1944 novemberében a Duna-Tisza közén kialakult hatalmi viszonyokat 1945 nyaratól két tényező zavarta meg: visszaérkezett a deportált zsidók egy része, s a Nyugatra távozott helyi értelmiség.

Kunmadaras mintegy 250 fős zsidóságát előbb az 1944 április 24-én létrehozott karcagi gettóban gyűjtötték össze, majd június 18-án a szolnoki cukorgyárból vagonírozták be és szállították el. A deportáltak egy része nem Auschwitzba, hanem az V. és VI. csendőrkörletből elhurcolt mintegy 21 000 zsidóval együtt az ausztriai Strasshofba került, ahol mintegy háromnegyed részük életben maradt. Kunmadarasra 1945 nyarán hetvenhárman tértek vissza, s az életüket igyekeztek ott folytatni, ahol abbahagyták. Törekvésük elsősorban azért sértette a község több mint 8000 keresztény lakójának az érdekeit, mert szétpredált javaikat megpróbálták visszaszerezni azoktól, akik e tárgyakat 1944 áprilisától kezdve a magukénak tekintették. Hasonló vagyoni vitáktól volt akkoriban hangos az ország, így Budapest is, de a falvakban ezek a konfliktusok sokkal élesebbek voltak, mint a fővárosban. A szegényparasztok egy része fogcsikorgatva, magától adta vissza a nincstelenül érkezett zsidóknak azt, ami az övék volt, másokat viszont az újonnan megszerveződött rendőrség kényszerített a birtokba vett állatok, ruhanemük stb. visszaszolgáltatására.

Míg azonban Budapesten az efféle ügyek egy része a bíróság elé került, s az ítéletben a zsidók és a „vagyonmentő” keresztények úgy-ahogy megnyugodhattak, addig a falvakban, ahol mindenki tudott egy-egy értékesebb vagyontárgy sorsáról, a visszatért zsidók igényei állandó feszültség forrásai voltak. Kunmadaras példája bizonyítja, hogy az 1944 tavaszán elszaporított kórokozók milyen mélyen roncsolták a lelkeket: hiszen ha valaki visszaadott valamit a zsidóknak, azért volt oka gyűlöletre, ha pedig nem, akkor félelemből fordult ellenük. Az ügyeket csak bonyolította, hogy a zsidó vagyontárgyakból nemcsak a helyi kommunista vezetők egy része, de olykor a helyi pártszervezet is „jussolt”. A hazatért zsidók, akik védelmet reméltek a hatóságoktól, s ezért gyakran azonnal beléptek a kommunista pártba, a helyi MKP vezetők kezére jutott vagyontárgyaik sorsát nem bolygatták. Cserében viszont elvárták a rendőrségtől, hogy segítsenek visszaszerezni a parasztoktól azt, ami nekik jutott.

Kunmadarason ilyen kusza volt a vagyoni helyzet 1945-46-ban, s bizonyára más falvakban is adódtak ehhez hasonló konfliktusok. A pogrom után tartott statáriális bírósági tárgyaláson elhangzott párbeszédéből fény derült a hazatért zsidók és a helyiek között támadt feszültség egyik okára:

„Bíró: – Miért bántotta azt a zsidót, akivel maguknak soha nem volt bajuk?”

Vádlott: – Bajunk nem volt, de tetszik tudni, a németek odahordták a mi házunkba a a Rosinger bátyjának, a Bélának a bútorait. Más bútorunk nem is volt. Amikor a Józsi hazajött, az ő bútorait már elvitte a párt, és eljött az enyéimért, hogy azok a Béla bútorai. És elvitte. Az uram akkor szidta a Rosingert, de nincs igaza, mikor a Takács Ferenc ma is a Schwartz bundájában jár, és ő volt a párttitkár a faluban!”²

A vallomásokban szereplő Rosinger József, a halálos áldozatok egyike, aki különben foglalkozására nézve fuvaros volt, másoktól is igyekezett visszaszerezni a javait: a pogrom másik résztvevőjétől a tehenét követelte vissza.

Tömegek és jelszavak

A hazatérő zsidók és a javaikat eltulajdonítók közötti konfliktus kezdettől fogva politikai dimenzióba került. A Szabad Nép első számában (!) jelent meg Darvas József nevezetes cikke, az *Őszinte szót a zsidókérdésben!* A kommunista már ekkor, 1945. március 25-én, az ország teljes felszabadulása előtt feltették a hazug kérdést: „Miért akarnak hát most hamis mártíriumuk leple mögött télenkedni azok, akik amíg lehetett, mindig a napos oldalon állottak?” A szerző egész oldalas cikkében az osztályharc tételeit állította szembe a fasizmus által gerjesztett „faji ellentéttel”, s ennek kapcsán leszögezte, hogy a hazatérők nem kaphatják vissza feltétel nélkül a javaikat. Amikor a „zsidó bérlővel” szemben a „földhöz juttatott hadiözvegynek” adott igazat, veszedelmes demagógia útjára lépett: hiszen minden korabeli olvasó tudta, hogy a hazatérő zsidók között talán még mutatóba sem akad földbirtokos. Viszont a házingatlanok és üzletek, illetve a fellelhető bútorok és egyéb tárgyak visszaadásában a döntő szót az új rendőrség, vagyis a kommunisták mondták ki, tekintetbe véve a Darvas által hangoztatott mércét, hogy ti. „nem minden zsidó született demokrata, és közöttük is szép számmal akad gyenge képességű, munkáért nem nagyon rajongó ember”.

A Magyar Kommunista Párt a parasztpárti Darvas József cikkének közlésével szabad utat engedett hűségessé szövetségese, a Nemzeti Parasztpárt burkolt antiszemita propagandájának. Ennek vezetői, elsősorban Darvas József és Veres Péter 1945 második felében számos beszédben adtak hangot „népi antikapitalizmusuknak”, s ennek kapcsán számos esetben elítélték azt a „vékony réteget”, mely a szenvedések jogán előjogokat követel magának.

Persze, a radikális szegényparaszti tömegeket többé-kevésbé hidegen hagyták a Nemzeti Parasztpártnak a „szocializmus magyar útjáról” hangoztatott ködös elképzelései. Számukra az volt a fontos, hogy a párt az MKP-vel együtt megbocsátást hirdetett a megtévedt „kisnyilasoknak”. Ez a gyakorlatban nemcsak azt jelentette, hogy a zsidó vagyontárgyak bitorlói elkerültek a felelősségrevonást, de azt is, hogy nem kell visszaadniuk azt, amit 1944 tavaszán megszereztek. Jellemző, hogy a legtisztábban látó parasztpárti vezető, Kovács Imre a Képes Figyelő hasábjain már 1945 nyarán megállapította, hogy míg korábban a magyarságtól

idegen elemek táplálták az antiszemitizmust, „most lassan a nép gyökeréig hatol”.

A kelet-magyarországi falvakba, a zsidókkal közel egy időben, 1945 nyarán és őszén tértek vissza Nyugatról a régi elit, az elmenekült értelmiségiek és tisztviselők. E réteg tagjai szinte azon nyomban konfliktusba keveredtek a helyi kommunista vezetőkkel. A nemzeti bizottságok elnökei a fegyveres erők birtokában minden lehetőt megtettek a régi urak félreállítására, s nem válogattak az esz-
közeikben. Miután az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1945 februárjában létrehozta az igazolóbizottságok és a népbíróságok intézményét, e két, döntően kommunista befolyás alatt álló szervezet segítségével igyekeztek elejét venni a régi urak visszatérésének.

Ugyanakkor tény, hogy a kommunista párt az egyik említett intézményt sem tudta volna működtetni zsidó értelmiségiek, elsősorban jogászok nélkül, akik az átélt vészidőszak után érthető buzgósággal vettek részt a népbíróságok munkájában. Csakhogy a háborús és népellenes bűnök elkövetőivel együtt e bíróságok, különösen vidéken, nemegyszer indokolatlanul súlyos ítéleteket szabtak ki a régi értelmiség azon visszatért tagjaira is, akik a helyi kommunista vezetők útjában álltak. A rendkívüli népbíróságok munkájában sok volt a szubjektív elem, ráadásul a bírók állandó kommunista nyomás alatt álltak: a Szabad Nép rendszeresen kritizálta a törvényszékek enyhességét. Nem meglepő ugyanakkor, hogy azok a régi tisztviselők, akiket a kommunista rendőrség juttatott a népbíróság elé, az őket ért méltánytalanságot elsősorban a „zsidók bosszújának” tulajdonították.

A kunmadarasi ügyben kulcsszerepet játszott Nagy János visszatért tanító, volt leventeoktatót 1945 júniusában ítélte el a karcagi népbíróság „izgatásért és a leventék Nyugatra hurcolásáért”. Már ezt az első ítéletet olyan felháborodás fogadta, hogy végrehajtását felfüggesztették, s az ügyben új tárgyalást tűztek ki 1946. május 20-ra: az ekkor kezdődő események indították el a pogromot.

Anélkül, hogy a per irataiba betekinthettünk volna, megállapíthattuk, hogy az 1945 júniusi ítélettel valójában a helyi értelmiséget akarták megfélemlíteni. Nagy János ugyanis tulajdonképpen nem szolgált rá erre a súlyos büntetésre. „Izgatás” gyanánt azt rótták fel neki, hogy 1944 májusában a piactéren valamely ünnepség keretében kitarásra budító beszédet mondott, melyben hangoztatta, hogy bízik a német és a magyar fegyverek győzelmében. Kétségtelen tény, hogy a falu tizenhat leventéjét Nyugatra kísérte, de az is, hogy épségben visszahozta őket. Hasonló bűnöket szinte valamennyi keresztény értelmiségi és tisztviselő elkövetett, ezért sorakozott fel a falu elitje Nagy János mellett. Másrészt egyértelmű, hogy a tanító elleni per kiötlője és fő terhelő tanúja Takács Ferenc, a kommunista párt helyi titkára volt, akinek azonban ahhoz, hogy célját elérje, szüksége volt a „zsidó népbíróságra”.

Az 1945. november 4-i választásokon a Független Kisgazdapárt megszerezte a szavazatok 57,03 %-át, tehát abszolút többségre tett szert a nemzetgyűlésben. Igaz ugyan, hogy a Magyar Kommunista Párt megtarthatta

magának a Belügyminisztériumot, de az 1946. február 6-án megalakult Nagy Ferenc-kormány hivatalba lépésével az erőviszonyok a kommunisták számára kedvezőtlenül módosultak. Ekkor határozta el az MKP vezére, Rákosi Máttyás, hogy a politikai harcot „az utcára viszi”, s parlamenten kívüli eszközökkel száll szembe koalíciós partnere, a kisgazdapárt „restaurációs törekvéseivel”. Rákosi 1946. február 16-án a budapesti sportcsarnokban elhangzott beszédében ismertette a párt követeléseit, melyeket egyben az útjára indított tömegmozgalom akcióprogramjának szánt. A vezetőség irányításával február első felében előbb Kelet-Magyarországon, majd a Dunántúlon is sorozatos tömeggyűlésekre és tüntetésekre került sor. E népmozgalmak megszervezésében a helyi kommunista pártszervezetek mellett a rendőrség is szerepet játszott. De éppen azért, mert a tüntetők „zöld utat” kaptak, a tüntetések az ország számos pontján tömegverekedéssé fajultak, kilengésekhez vezettek. Veszprémben papokat vertek meg, Csanád megye több községében (Dombiratos, Dombegyháza) a tüntetők elkergették a jegyzővel együtt a tanítót és a papot is. A kilengésekben részt vevő tömeg az említett helyeken nem kis mértékben „kisnyilasokból” állt, ez különösen Szegeden és Ózdon vált nyilvánvalóvá, ahol egy idő után már fasiszta, antiszemita jelszavakkal tüntettek.

Azt, hogy az efféle megmozdulások milyen könnyen kicsúszhatnak a szervezők kezéből, a legvilágosabban az 1946. február 23-i ózdi és sajoszentpéteri tüntetés mutatta, mely sok szempontból a kunmadarasi pogromot előlegezte.

Ózdon e nap reggelén a vasgyár kerítése mellett összeverve találják meg Antalközi Józsefet, az üzemi bizottság elnökét. A kommunisták tiltakozást szerveznek a reakciós merénylet ellen, majd a munkások a kórház elé vonulnak, hogy „meglátogassák” a beteget. Az orvos nem akarja őket beengedni, s rendőrségi védelmet kér. A helyszínen érkező Várkonyi László nevű rendőrtiszt meg akarja nyugtatni a tömeget, de egy tüntető rárivall: „Ne pofázz, zsidó!” A tiszt erre ki akarja emelni a munkások közül a provokátort, mire kis híján meglincselik, alig menekül meg. A vasmunkások ekkor a nemrég kivégzett Imrédyt és Szálasiét éltetik, s fosztogatni kezdenek a lakásokban. A 44 letartóztatott tüntető közül sokakról bebizonyosodik, hogy tagjai voltak a nyilas pártnak. Arról nem esik szó, hogy hányan léptek be utána a kommunista pártba.

Sajoszentpéteren ugyancsak a kommunisták szerveznek tüntetést a reakció ellen. Ezen elsősorban asszonyok vesznek részt, akik azonban a párt jelszavaival mit sem törődve egy Nagy Zoltán nevű tanító háza elé vonulnak. Ő volt az, aki összeírta azt a mintegy 200 német nevű férfit, akiket azután az oroszok hadifogságba hurcoltak, s akik még mindig nem tértek haza. De mert az egyébként jobboldali múltú, keresztény tanítót nem találják otthon, a tömeg rátámad egy Moskovits nevű zsidó kereskedőre, aki 1945-ben egy ideig rendőrtiszt volt, s kifosztják az üzletét.

Mind a két eset azt mutatja, hogy az élesedő politikai harc „tömegmozgalommá” változtatása az adott helyzetben, az infláció tombolása és a háborút követő nyomor körülményei között súlyos felelőtlenség volt a pártok részéről. Az úgynevezett tömegpártok (az MKP, az NPP és részben az MSZDP) ugyanúgy nem voltak képesek ellen-

örizni tagjaik megnyilvánulását, mint az alapjában véve választási pártként funkcionáló FKGP. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a legszegényebb munkás- és paraszttömegek megnyerésére főként a kommunisták és a parasztpártiak törekedtek. E tömegek azonban elsősorban a közvetlen érdekeiket követték, s politikai kultúrájuk rendkívül alacsony volt. Fasiszta, antiszemita jelszavaik valójában a fennálló viszonyokkal szembeni anarchikus tiltakozásukat fejezték ki, s nem holmi kialakult, koherens politikai eszmerendszert tükröztek.

A szemtanú beszámolója

Ilyen előzmények után került sor 1946. május 21-én a kunmadarasi vérvadás pogromra.

Az eseményekről értesülve a Magyar Izraeliták Országos Irodája nyomban megbízottat küldött a helyszínre, a történet felderítésére. A beszámólót eddig még sehol sem publikálták, ezért teljes terjedelmében közöljük.

Jelentés a kunmadarasi pogrom ügyében³

A fenti ügy felderítése érdekében Karcagra utazva legelőször a karcagi kórházban fekvő betegeket látogattam meg. Neuländer Ferenc, kunmadarasi kirendeltségünk elnöke felismerhetetlenül összeroncsolva és válságos állapotban fekszik. Felesége ugyancsak erős zúzódásokkal és sebekkel ellátva ott tartózkodik. Ezenkívül további 3 súlyos sérült fekszik a karcagi kórházban. Onnan rendőri kísérettel Kunmadarasra mentem, ahol legelőször a rendőrségen jelentkeztem és onnan a Karcagról magammal vitt dr. Ziegler sebészorvossal a kunmadarasi orvost, dr. Lázárt kerestük fel, akinek kíséretében megnéztük a betegeket, hogy szükség esetén dr. Ziegler azokat kezelésben részesíthesse. Megjegyzem, hogy úgy Karcagon, mint Kunmadarason azt a felvilágosítást kaptam, hogy a támadások előkészítésében dr. Lázárnak is része volt. Lázár doktorral együtt felkerestük Kohn Sándor válságos állapotban lévő súlyos sérültet. Vele egy szobában fekszik súlyos sebekkel borítottan nevezett 68 és 70 éves korban lévő édesapja és édesanyja. Onnan Rosenberg Gyula és Rosenberg Gyuláné ugyancsak súlyos sérülteket kerestük fel. Ziegler dr. megvizsgálta a nevezetteket és megállapította, hogy a nyújtott elsősegély nem elég gondossággal történt. Megjegyeztem ugyan, hogy ennek oka az ottani gyógyszerár hiányos felszereltsége is oka lehetett, azonban ha a sebeket hajjal együtt varrták össze, azzal, hogy az alvadat vér sterilizál, nem lett volna szabad hideg borogatást rendelni, mert ezáltal a vér alvadtsága feloldódott.

A sebesültek általában azt kérik, hogy szállítsák el őket Kunmadarasról. Ugyancsak ezt kérik a nem sebesültek is, mivel olyan kijelentések hangzottak el az ottani Nőszövetség összejövetelén, hogy amint a budapesti Rendőrség, amely elég nagy számban szállta meg Kunmadarast, kiteszi onnan a lábát, megkezdett munkájukat alaposabban fogják befejezni. Az előzményekre vonatkozóan megbízható forrásból a következő értesülést nyertem:

Körülbelül múlt év szeptemberében a Népbíróóság kiszállt Kunmadarasra és egy Nagy János nevű tanító tárgyalását tartotta meg, amikor is nevezettet (nem tudom pontosan) talán 4 és 1/2 óra itélték el. A tömeg annak idején óriási tüntetésbe

kezdett az elítélt mellett és a Népbíróóság tagjainak életveszélyesen való megfenyegetése mellett követelte a vádlott azonnali szabadlábra-helyezését. Az ügyészségnek annak idején nem állott kellő karhatalom a rendelkezésére és így Nagy Jánost szabadlábra helyezte.

Most pedig már hetek óta erős reakciós propaganda folyik Kunmadarason és előkészületeket vettek arra, hogy a f. hó 20-án Nagy János ügyében Karcagon megtartandó népbíróósági tárgyalásra nagy tömeg vonuljon Karcagra a vádlott mellett való tüntetés céljából.

A karcagi rendőrség a tüntetésre számítva, meg tudta akadályozni, hogy a cca 600 főnyi tömeg Karcagra a tárgyalásra be tudjon jutni. A rendőrség és a tömeg közötti hosszas vita után a tömeg visszafordult Kunmadarasra, azonban magával vitte a vádlottat is. A rendőrséggel folytatott ezüzybeni tárgyalásokon dr. Lázár kunmadarasi orvos is részt vett.

A tömeg visszafordultában olyan hangokat hallatott, hogy legfőbb ideje annak, hogy valami történjen. Hétfőről keddre virradó éjszaka 1/2 12 órakor bezörgettek Wurczel Ferenc kunmadarasi lakos ablakán azzal, hogy amennyiben 5 percen belül ki nem jön, beverik az ajtaját. Wurczel Ferenc ajtót nyitott és erre 2 kunmadarasi férfi hívta az ipartestületbe, hogy ott egy nyilatkozatot írjon alá mint a szoc. dem. párt titkára, amelyben a Népbíróóságtól a Nagy János ellen indított eljárás azonnali megszüntetését kéri. A sarokra érve egy nagy tömeggel találta magát szemben, amikor is egy harsány hang hallatszott: meg lehet kezdeni. Hosszú időn át ütöttek-verték, súlyos sebesülésekkel ott hagyták és ő feltápáskodva haza vánszorgott.

Kedden délelőtt a piacon egy tojás-szedő (Klein) Kuti kosarat felrugták azzal, hogy nem fogja összevásárolni itt a tojásokat. Erre nevezett méltatlankodott az eljárás miatt, mire a tömeg nekironított és agyba-főbe verte. Ekkor azonban már nagy, fellázított és szervezett tömegek jártak-keltek a piacon, a Kunmadarasról kivezető utat elzárták és állítólag a telefonvezetékét is elvágták. Onnan a tömeg Neuländer Ferenc ottani kirendeltségünk bizottságának az elnökéhez vonult, a kaput bezúzták, Neuländer Ferencet és feleségét az utcára kivonszolván, hosszú időn keresztül súlyosan bántalmazták, az előre siető orvost az elsősegélynyújtásban megakadályozták és semmi lehetőség nem volt arra, hogy az eszméletlenül fekvő súlyos sebesültet a karcagi kórházba szállíthassák. Erre csak a késő délutáni órákban kerülhetett sor. Ezután a tömeg Weinberger lakására ment, ahol úgy őt, mint feleségét és leányát súlyosan bántalmazták. Innen Rosenberg Gyulát és feleségét vitték ki az utcára, akiket ugyancsak súlyosan megvertek. Később Kohn Józsefet és feleségét vitték ki az utcára, ezeknek fiát, aki szülei segítségére sietett, olyan súlyosan bántalmazták, hogy életveszélyes sérüléseivel válságos állapotban fekszik lakásán.

Súlyosan bántalmazták még Weisz Bertalant és annak Andor nevű fiát, Hasznos Lászlót, Klein Sándort és annak feleségét, továbbá könnyebb sérülést szenvedett utóbbi házaspár 2 gyermeke is. Könnyebb sérülést természetesen még többen is szenvedtek.

Rosinger Józsefet, aki látva a helyzet súlyosságát, Karcagra igyekezett, Kunmadaras elhagyása után pályamunkások meg-

támadták és olyan súlyosan bántalmazták, hogy mire a községbe bevitték, az orvos már csak a beállott halált konstatalhatta.

Kuti (Klein) Sándor, akit az orvos Karcagra küldött kórházba, ugyancsak belehalt sérüléseibe.

Fenti 2 haláleseten kívül, 2 életveszélyes sérülést szenvedő, válságos állapotban levő beteg van, továbbá 8 súlyos és több kevésbé súlyos sérült.

Ezen adatok birtokában az éjjeli vonattal feljöttem Budapestre, hogy a Ziegler dr. úr által kért gyógyszereket sürgősen levihssem és az esetről jelentést tegyek.

Utastást adtam a karcagi kirendeltség vezetőjének, hogy miután a karcagi kórházban nincsen elég hely, a naphőzi otthont rendezze be ideiglenes kórháznak és már 8 órakor az autóval jelenjen meg Kunmadarason és az összes sérültet szállítsa be és azokat is, akik nem érzik életüket és testi épségüket biztonságban a kunmadarasiak között.

Budapest, 1946. május 23.

Spitzer Vilmos

A jelentés szembetűnő hiányossága, hogy sem az ügy politikai háttéréről, sem a vérvádról nem tesz említést, mely a pogrom ürügye volt. Az események részletes ismeretét, az ügy háttérének felderítését azonban nem lehetett várni a pesti hitközség megbízottjától, hiszen erre a helyszínen több időt töltő pesti újságírók sem voltak képesek.

Nagy János, a volt leventeoktató tanító népbírói tárgyalására 1946. május 20-án került sor. A beszámolóból nem derül ki, hogy a kisgazdapárt helyi vezetője, Takács Gergely memorandumot szerkesztett a Nagy János elleni ítélet hatályon kívül helyezése érdekében. E memorandumot a kunmadarasi értelmiség tagjai kivétel nélkül aláírták, s ezt vitte el egy mintegy háromszázötven főből álló tömeg Karcagra, hogy átadja a NOT elnökének. A tömegnek rendőrök állták útját, s tárgyalás kezdődött, melynek során dr. Lázár Dezső képviselte a falusiak érdekeit. Ezt a konfliktust sikerült feloldani azzal, hogy a tárgyalást elhalasztották, a vádlottat szabadon engedték. De már ekkor szó volt a tömegben arról, hogy „a zsidók megkérték a rendőrséget, ne engedjék be a mieinket Karcagra”.

A népbírói per legfontosabb terhelő tanúja Takács Ferenc, a helyi kommunista párt titkára és a felesége volt. Valójában az ő vallomásuk miatt ítélték el a tanítót 1945 júniusában. Takács a Kis Újság értesülése szerint⁴ régebben nyilas volt, a harmincas években Meskó Zoltán hívéül szegődött. Ez valószínűnek tűnik, ismervé a szegényparaszti radikalizmus megnyilvánulási formáit. Ezzel szemben kevésbé valószínű, hogy a tömegben „sok kommunista párttag volt”. A delegációt vezető Takács Gergelyhez elsősorban a Nemzeti Parasztpárt hívei csatlakozhattak, hiszen Kunmadaras ennek a pártnak volt az erőssége. Az eseményekről készült, s a Szabad Szóban közzétett jegyzőkönyv is kitér erre a körülményre:

„Ottani pártszervezetünk a legerősebbek egyike az országban, másfélezernyi öntudatos dolgozó paraszta tagja nem hagyja magát felelőtlen suttogástól vezéreltetni, s nem téveszti össze néhány falusi zsidó elleni erőszakoskodásokat

komolyabb céljaival: harc a reakció, a rablógazdálkodás és a nagykapitalizmus ellen.”⁵

Vérvád és politika

Az elnapolt tárgyalás után Kunmadarásra visszatérők a falu határában találkoztak Takács Ferencel és a többi kommunistával, akik szekéren igyekeztek haza. Ekkor újabb incidensre kerül sor. A tanítót ártatlannak tartó emberek felelősségre vonják Takácsékot, fenyegetően körbe veszik a szekeret e szavak kíséretében: „Majd adunk nektek zsidó népbíróiságot, zsidóbérencek, piszkos demokráciások!”⁶

A tömeg fenyegető fellépésének hatására Takács Ferenc előveszi a revolverét és lő. Szerencsére nem talál el senkit. Megjelenik viszont a három kunmadarasi rendőr, akiknek határozatlan fellépése olyan tragikus szerepet játszik a másnapi pogromban. A jelen lévő urak és a tömeg együttes felszólítására a rendőrök lefegyverzik Takács Ferencet, őt magát pedig az ipartestület székházába kísérik. Ott a párttitkár az emberek a színpadra állítják, s megpróbálják meggyőzni arról, hogy vonja vissza a feljelentést Nagy János ellen.

A kommunista párttitkár azonban kitart terhelő tanúvalomása mellett. Ekkor támad valakinek az az ötlete, hogy keressék meg Wurczel Ferencet, a szociáldemokrata párt helyi titkárát, igazolja ő a tanító ártatlanságát. Különböző ígéretekkel és fenyegetésekkel kicsalják a házából Wurczelt, aki azonban az utcán közli, hogy kitart a munkásegység mellett, nem fordul szembe ebben az ügyben Takács-csal. Ekkor kísérei, akik nem emeltek kezét a kommunista párttitkár, aki pedig előzőleg már a fegyverét is használta, nekiesnek Wurczelnek és össze-vissza verik.

„Csak amikor már öt fogam a kezemben maradt, jöttem rá, hogy nem mint szocialistát vernek, hanem mint zsidót” – vallja később Wurczel.⁷

Az antiszemitizmus tehát felbukkan a községben. Ekkor azonban még nincs szó a vérvádról. Úgy látszik, a tanító híveihez ekkor még nem jutott el a hír, amit állítólag Karcagon terjesztett egy jól öltözött, ondolált szőke pesti nő, aki feketézni érkezett a környékre: „Pesten már 130 gyermek eltűnt... Csak egyet találtak meg, feldarabolva...”

A vérvád terjesztőjeként gyanúba került még a tanító, Nagy János, továbbá egy Szlovákiából áttelepült, Tóth Zsigmond nevű tisztviselő is, akit napokkal az események után, Győrben fogtak el. Ő egyesek szerint azt mondta: „Szlovákiában is tűntek el gyermekek, de ott már a lámpavason lóg az összes zsidó”, s föltette a kérdést: „Meddig tűritek még, hogy a zsidók szalámit csináljanak a gyerekeikből?” Ezeket az állításokat azonban nem lehetett bizonyítani, hiszen az ehhez hasonló rémhírek az ország számos pontján, egyidejűleg bukkantak fel, s a forrásukat képtelenség lett volna felderíteni.

A későbbi nyomozás során a rendőrség, majd a bíróság komoly erőfeszítéseket tett, hogy történetek mögött kívülről irányított összeesküvést fedezzen fel, s néhány elvetemült uszítót tegyen felelőssé a vérvádról, holott az az antiszemitizmusnak nem az oka, hanem következménye volt.

A másnapi pogrom lefolyásából kitűnik, hogy nem

rejtélyes úriemberek fertőzték meg a falu legprimitívabb asszonyainak lelkét. Szinte bizonyos, hogy az 1944-ben rabolt vagyontárgyaikat féltő, illetve azok elvesztése miatt haragos, parasztpártivá vált „kisnyilasok” készítették elő a kilengéseket. A szervezők pontos személyét nemigen lehet megállapítani, de meglehetősen hitelesnek tűnik az a biztatás, amivel néhány férfi felbujtotta az asszonyokat: „Nektek kell ütni a zsidókat, mert az asszonyokat nem fogja a törvény.”⁸

A parasztság asszonyokat tehát valószínűleg tulajdon férjeik bolondították el a „kolbász-mesével”, amit azonban éppen ezért senki nem hitt el igazán. Ugyanakkor a szervezők egyfajta primitív osztályjellegét is akartak adni a pogromnak, amit ez a jelszó fejezett ki: „Ma a zsidók, holnap a burzsujok”.

A másnapi, május 21-i pogrom első áldozata Kuti (Klein) Ferenc tojáskereskedő, a kommunista párt tagja volt. Reggel asszonyok gyülekeznek Kuti kosara körül, majd valaki hangosan megkérdi: „Mikor kezdjük már, nyolc óra van!”

Ekkor egy Kabai Tóth Eszter nevű frástudatlan parasztság asszony beletapos a kereskedő kirakott tojásaiba, s azt kiabálja, hogy „az ő testvéreinek, Csörgő Sándornénak a kisfiát is elvitték a zsidók!” Az asszony a fapapucsát lehúzza nekiesik a tojáskereskedőnek, miközben két másik nő, Makó Gizella és „Ruszi” Júlia felborítják a kosarat, s azzal vádolják Kutit, hogy „árdrágító”.

Kuti előbb dulakodik az asszonyokkal, majd látván, hogy a védelmére kelő keresztényeket is bántalmazza a csöcselék, a kosarát hátrahagyva elmenekül, s a házába zárkózik. A nők vezette tömeg körbeveszi Kuti házát, s közben elterjed, hogy a tojáskereskedő azt mondta a napokban a piacon: „Nem marad itt több belőletek, magyarokból, csak aki majd a serblit hordja utánunk!”⁹

Az antiszemita indulatoknak tehát egyszerre több, állítólagos oka is támad, s a vérvád, mely épp a megfelelő pillanatban bukkan fel, csak egy ezek közül.

„Nesze neked magyar gyerekkolbász!”

Az összeverődött, feldühödött embereket a helyi rendőrök igyekeznek megfékezni, de Zimányi Lajos őrsparancsnok megtiltja a fegyverhasználatot. S ekkor hasonló esemény játszódik le, mint előző nap este: a határozatlan, tapasztalatlan rendőrök „átállnak”, fellépésükkel jóváhagyják a tömeg viselkedését. Az asszonyok ugyanis először nem mernek behatolni Kuti házába, mert elterjed a hír, hogy „fegyvere van a Kuti Ferkének”, azaz löni fog, mint előző este Takács Ferenc, a kommunista párttitkár. Erre a hivatalos közegek, nem észlelve a különbséget az előző esti és a másnapi helyzet között, bemennek a házba, s konstatálják, hogy „nem kell félni, a Kuti Ferencknek nincs fegyvere”. Erre zúdulnak be az asszonyok, s nyomukban a férfiak a házba, bár Kuti kiabál, hogy „Ne bántatok, én is olyan szegény ember vagyok, mint ti!” De hiába könyörög irgalomért, egy Kálmán Balázs nevű siheder egy vascsővel szétveri a koponyáját a következő felkiáltással: „Nesze neked magyar gyerekkolbász!”

A rend őreinek tevékenysége ekkor arra korlátozódik, hogy a tojáskereskedő kamrájának tartalmát, főként a

kolbászt és a szalonnát Kabai Tóth Eszterrel az órsre szállítatják, hogy „lába ne keljen”.

Az indulatok elszabadulása után a tömeg rátámad a zsidók házára, és kifosztja őket. A következő áldozatok egyike a Rosenberg házaspár. Az ellenük irányuló támadás során olyan kiáltások hangzanak el, mint hogy „Kell egy gyerek még?” meg: „Üssük a zsidót, mert elviszik a gyerekeinket!”. Jellemző azonban, hogy a sértett Rosenberg Gyuláné emlékezetében inkább az a tárgyaláson felidézett kiáltás marad meg, amivel az 1944-es „tulajdonát” visszaadni kényszerülő Kerepesi Sára kísérté az ültegeit: „Nesze a dunnáért!”¹⁰

Úgy tűnik, hogy a szociális motívum a vérvádnál jóval nagyobb szerepet játszott a pogromban. Kabai Tóth Eszter részletesen kifejtette a Haladás riportérének a börtönben, hogy „amikor a zsidók hazagyüttek, nem volt semmijük, most mégis ők eszik a fehérkenyeret, én meg hiába túrom az orrommal a földet, csak nyomorult maradok.” A vérvád ugyan a kunmadarasi pogrom során végig jelen volt, de úgy tűnik, hogy a szaláminak és kolbásznak feldolgozott gyerekek rémmeséjével a résztvevők önmagukat és egymást buzdították, s a későbbi felelősségvonnás elől akartak kitérni.

Hasznos László ruhakereskedőn a tömeg „három eltűnt gyereket” keresett, majd nem is vesződve a házkutatással, kirabolta az üzletet. A fosztogatás volt a tömeg legfontosabb célja Neuländer Ferenc és felesége bántalmazásakor is. Mindazonáltal amikor a helyi hitközség félholtra vert elnökét a rendőrök el akarták szállítani a helyszínről, a tömeg ezt azzal a felkiáltással akadályozta meg, hogy „zsidót nem lehet magyar kocsihoz tenni!” Ami Neuländer feleségét illeti, a rendőrök az ő esetében már megelégedtek azzal, ha az áldozat látványa nem zavarja a szemüket: „Rúgják odább ezt a vénasszonyt, ne lássam, mikor megdöglök”, jelentette ki egyikük.

Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a pogrom szervezői csak ki akarták fosztani és el akarták kergetni a zsidókat Kunmadarásról, s a halálesetek csak holmi „túlüzgőség” miatt következtek be. Hasonló esetek fordultak elő más falvakban és kisvárosokban is, amikor a helybeliek a zsidó vagyionok háború alatti kisajátításának kedvezményezettjei által felbujtva, menekülésre kényszerítették a zsidókat, írja Randolph Braham.¹¹

Az előzetes szervezkedés Kunmadarason is nyilvánvaló volt. Rosinger Józsefet, a szociáldemokrata párt tagját a Karcagra vezető úton, a piactérről jókora távolságra támadják meg őrt álló pályamunkások, akik között két fiatalos is volt, s verik agyon egy féltéglával. Egyebek mellett ez a támadás is bizonyítja, hogy a falu felkészült a menekülő zsidók elleni fellépésre is, hiszen Rosingert a következőképpen szólította meg a fiatalos Ujj Ferenc: „Hová, hová, zsidó, nem félsz, hogy elveszted a kabátodat?” Jellemző, hogy az egyik munkás, Vincze Sándor az árokparton aludt, s felébredve nyomban ültegelni kezdte Rosingert, egy szót sem szólt hozzá.

Figyelemre méltó egy pesti zsidó, Lazarsfeld István vallomása, mely a Népszava május 24-i, pénteki számában jelent meg. A pogrom elől ő egy barátja figyelmeztetésére egy házba menekült, de a házigazda elárulta a tömegnek.

A lincselők fenyegetően körülvették, majd miután megállapították, hogy pesti zsidó, felszólították, hogy azonnal tűnjön el. A falu határában ő is találkozott a gyilkos pályamunkásokkal, akik ugyan a fejéhez vágják hogy „Ti bűdös zsidók, miért öltek meg a gyerekeinket?”, de nem emelnek rá kezét, látván, hogy pesti.

Ki esküdött össze?

Feltételezhető, hogy a készülő pogromról tudott a helyi értelmiség, illetve a helyi politikai vezetők is. Erre utal, hogy a piactéri verekedés kitörése után dr. Kovács László, a helyi ügyvéd és dr. Lázár Dezső orvos eltűnt a színről, Nagy János tanító pedig előző este óta ki sem mozdult a házából. Feltűnően télenek maradtak a papok is.

Mégsem valószínű, hogy ezek a zömmel kisgazdapárti érzelmű emberek szervezték volna meg, illetve előre látták a végzetes eseményeket. Valószínűbb hogy a „kisnyilas” (utóbb parasztpárti) helyi körökben határozták el, hogy „móresre tanítják a zsidókat”. Ami a vérvádat illeti, arról a legtöbb őrizetbe vett beismerte, hogy a meggyilkolt gyermekek meséjét nem hitte el, de minthogy alkalma volt részt venni megmozdulásban, „hagyta magát rábeszélni”.

A végül három halálos áldozattal járó kunmadarasi pogrom után 120 letartóztatás s összesen 80 őrizetbe vétel történt. A vádlottakról így írt a tárgyalás szemtanúja: „Piszkos, rongyos, mezítlábás, elbutított emberek, a szemükben rémület.” Végso soron a résztvevők számítása bevált, hiszen az 1946 júniusában tartott tárgyalás során a bíró tehetetlenül állt például Kabai Tóth Eszter védekezése előtt:

„– Nem csináltam én semmi mást, mint a többi! Az egész Madaras itt lehetne, én se ütöttem jobban a zsidót!”

Részlet egy másik vádlottal, Bán Balázs számadó juhással folytatott elnöki párbeszédéből:

„– Hiszi-e, hogy a zsidók paprikást főznek a gyerekekből?

– Hát, hiszem is, nem is.”

Végül:

„– Ugye Vincze Sándor, magát nagyon felizgatta a hír, hogy a zsidók gyilkolják a gyerekeket?

– Nagyon felizgatott kérem, mert nekem is van öt gyermekem.

– De hát végül egy gyerek se tűnt el Kunmadarasról!

– Azt én kérem akkor még nem tudtam.”¹²

A bíróság, illetve az ügyről beszámoló Szabad Nép legfőbb erőfeszítése arra irányult, hogy egy „kívülről” irányított összeesküvést fedezzen fel az események mögött. Először Nagy János tanítót gyanúsítják a vérvád terjesztésével és a pogrom megszervezésével, különös tekintettel a karcagi népbíróság elmarasztaló ítéletére. Amikor azonban a NOT végül is eljejt az ellene emelt vádat, s kiderül, hogy az események közelében sem járt, Takács Gergelyt, a kisgazdapárti titkárt és Tóth Zsigmondot veszik felbújtóként őrizetbe.

A kommunista párt mindenképpen a kisgazdapártot és az urakat kívánta felelőssé tenni a pogromért, viszont a radikális szegényparasztokat nem akarta „elijeszteni”. Az osztályszempontok szemmel láthatóan felülkerekedtek az

ügy megítélésekor, hiszen agrárproletárokról egyszerűen nem bizonyosodhatott be, hogy egy fasiszta szervezkedés résztvevői voltak. (Jusson eszünkbe a Rajk-féle összeesküvést hírlul adó közlemény utolsó mondata: „A letartóztatottak között nincsen munkás vagy dolgozó paraszt.”) Ezért azután, mivel külső összeesküvés létét nem lehetett bizonyítani, a statáriális bíróság három tárgyalás után átadta az ügyet a népbíróságnak. Ettől kezdve az ügy elaludt. A sajtó nem írt róla, s a nyolc vádlottat 1947 elején ítélet nélkül szabadlábra helyezték.

A kunmadarasi pogromért elsősorban a Nemzeti Parasztpárt érezte magát felelősnek. A Szabad Szó 1946. május 26-i számában a következőképpen mentegetőzött: „Felelősek azok a kunmadarasiak, akik részt vettek a botrányos verekedésben. Nem lehet azonban a kunmadarasi parasztságot tervszerű, előre tervbe vett antiszemita összeesküvéssel vádolni. Az említett túlfűtött atmoszféra, felizgatott kedélyek, az előzetes hangulat természetesen nem mentség arra, ami történt, de magyarázat, hogy egy egyébként radikális és politikailag egyre jobban fejlődő faluban is okozhat a rosszhiszemű suttogás ehhez hasonló eseményeket.”

Drózd Győző, a Kisgazdapártból nem sokkal azelőtt kizárt képviselő azonban a Nemzetgyűlésben már nem a parasztpártiakat, hanem fő pártfogójukat, a kommunistákat okolta a tragikus eseményekért. „A kunmadarasi esetről nemcsak az abban részesek a felelősek, hanem az a párt, mely a népitéleteket általában helyeselte, tehát a Magyar Kommunista Párt.” Drózdynak ezekre a szavaira elemi erővel kitört a vihar, a baloldal felháborodottan utasította vissza a kunmadarasi pogrom és a fasiszták ellen egyes esetekben végrehajtott népitéletek közötti párhuzamot. Drózdya vihar közepette terjesztette be indítványát, melyben statárium kiterjesztését kérte a feleket ellen izgatókra, majd kijelentette: „A kunmadarasi eset felbújtóit a Házban kell keresni!”

A Magyar Kommunista Párt politikája, ha közvetlenül nem is, közvetve valóban részes volt a pogrom előidézésében. A parlamenten kívüli, machiavellista eszközök használata, az eszmei-ideológiai kódosítás idézte elő azt a helyzetet, melyben a vidéki zsidók reszketni kezdtek az életükért, s igen sokan már akkor úgy érezték, hogy ki kell vándorolniuk a faluból vagy a kisvárosból, ahová a deportálásból visszatértek.

Persze, ekkor a kommunisták még úgy gondolták: ha a szövetségük helyett ők maguk veszik a kezükbe az antiszemitizmus gerjesztését, a különböző akciók szervezését, a zsidókérdés kezelése „mederben tartható”. 1946 május végétől kezdve a Nemzeti Parasztpárt valamivel tartózkodóbbnak mutatkozik a zsidókkal szemben, viszont az MKP hadat üzen a „feketézőknek” és az „árdrágtatóknak”. A falvakban, a parasztság körében már kevesebb akcióra kerül sor, viszont a kommunista párt miskolci „forintvédő bizottsága” megszervezi az 1946. július 30-i tüntetést, mely tragikus módon ugyancsak pogrommá fajul. Ráadásul két nap múlva, augusztus elsején a feldühödött tömeg, a kommunista vezetők beszédeire ügyet sem vetve, megtámadja

a rendőrséget, s agyonver egy zsidó származású rendőrtisztet, Fogarasi Artúrt, aki állítólag durván bánt a két nappal azelőtti lincselés letartóztatott résztvevőivel.

A különböző politikai színezetű antiszemita kampányok hatására félelem vesz erőt, elsősorban a vidéken élő zsidókon, ezt tükrözi egy Jánosházáról érkezett levél, melyet a Magyar Izraeliták Országos Irodájába, Stöckler Lajos elnöknek címeztek:

Jánoshalma, 1946. VIII. 5.

Elnök Úr!¹³

Őn vezette a küldöttséget – a miskolci tragikus ügyben – a Miniszterelnök elé. Önt tartom tehát a magyar zsidóság mai vezérének. Ezért intézem a soraimat Önhöz, Elnök úr.

Sajnos, úgy a miskolci, mind a számos azt megelőző esetek bizonyítják, hogy a zsidókat úgy a kisgazda, mind a munkáspártok egyformán gyűlölik. Az egyik félnél azt hangoztatják és plakátirozzák: „Halál a kommunistákra, halál a zsidókra!” A másik félnél meg: „Halál a kisgazdákra, halál a zsidókra!”

A zsidókat mind, mind gyűlöli, s kész azokat mind egy szálra kiirtani, akár bűnös, akár ártatlan az.

Már most a kérdés az: van-e, aki a zsidókat megvédi? Ugyebár – mint már sajnos tapasztalatból tudjuk – nincs. A nagy kérdés tehát: mi tévők legyünk?! Hagyjuk magunkat bárány módra leöletni, legyilkolni, agyonveretni?! Ugyebár nem: Tehát mi?! Erre akarok felelni.

Nézetem szerint nincs más lehetőség, mint hogy a megszálló csapatok védelmébe helyezzzük magunkat. Ezt kérni kell tőlük. Itt már – vagyis Magyarországon – zsidónak élni nem lehet. Evvel remélem tisztában vannak a zsidók. Tehát innen el! Ki kell vándorolniuk. Engedje ki az orosz katonai hatóság a zsidókat az országból. Ne kelljen azoknak illegálisan innen

kijutniuk. S míg a kivándorlás tart – s az, tekintve a palesztinai helyzetet, elhúzódhat 1-2 évig is – addigra tartsa a Vörös Hadsereg megszállva az országot a mi védelmünk céljából.

Ezt a lépésünket előzőleg a magyar kormány tudomására kell hozni azzal a hozzátoldással: ők vagy nem akarnak vagy nem tudnak minket megvédeni.

Elnök Úr, ne hagyja magát ezen akciótól senkitől sem eltántorítani. De a magyar kormánytól sem. Ígéretükben bízni nem lehet, s nem szabad, mivel hatalmuk nincs. Karhatalmuk – amint ezt tapasztalhattuk – megbízhatatlan. Sőt, félt, ha az oroszok elhagyják az országot, a karhatalom is ellenünk, zsidók ellen fordítja a fegyverét. S akkor az a kis maradék zsidóság is elpusztul, mind egy szálra.

Ezt összetett kézzel, birka türelemmel bevárunk nem szabad. Sokat, sokat gondolkozom tragikus zsidó helyzetünkön, de más megoldást, mint kérni a megszálló csapatok védelmét – nem tudok.

Hittestvéri üdvözléssel, kész híve

Reichardt Mór
Jánoshalma

A tragikus események láttán, melyek pánikreakciót váltottak ki a zsidókból, az MKP taktikát változtatott. Ebben szerepet játszott az is, hogy a különböző összeesküvések leleplezése hatékonyabb eszköznek ígérkezett a politikai ellenfelek felszámolására, mint a gyakran verekedéssé fajuló, s antiszemita indulatokat felszínre hozó utcai tüntetések.

A politikai irányváltoztatás nyomán nem került sor több olyan, halálos áldozattal járó pogromra, mint a kunmadarasi volt. De a vérvád vírusa, amit a felelőtlen politikai erők hagyta elburjánzani, nem tűnt el nyomtalanul a lelkekből.

J E G Y Z E T E K

1. Idézi Farkas József: *A zsidók Mátészalka társadalmában*. Debrecen, 1989, 76.
2. *Új Élet*, 1946. május 30.
3. Új Magyar Központi Levéltár XXXII-8-a-10 d.
4. *Kis Újság*, 1946. május 25.
5. *Szabad Szó*, 1946. május 26.

6. *Haladás*, 1946. május 30.

7. Uo.

8. Uo.

9. *Népszava*, 1946. május 24.

10. *Haladás*, 1946. június 21.

11. Randolph Braham: *A magyar Holocaust*. Gondolat, 1989. II. 464.

12. *Haladás*, 1946. június 28.

13. Új Magyar Központi Levéltár XXXII-7-a-8 d.

A lenini úton két (tömegkommunikációs) csatornán át

EGY DARAB PANASZKÖNYV (RÉSZLETEK)

PETR STEINER – PAVEL VOŠICKÝ

Először is néhány szót arról, hogyan keletkezett e könyv. Szerzői a hatvanas években, a „Pártoktatási év” keretében találkoztak először egymással. Később is össze-összefutogattunk a különböző pártaktívákön, valamint az SzCsSzP, az SzPB, a CsHSz rendezvényein. Barátságunk megszilárdulása a válságos évekre esik, mikor is mindketten szállka (szállkák?) lettünk a reakció szemében, amelyik máson se igyekezett, mint hogy bizonyos „reformtörekvések” átlátszó köpenyge alatt visszaállítsa a két világháború közötti átkos rendszert. Nehéz idő volt ez, az eszmei tisztázódás ideje, amikor kiről-kiről kiderült, kicsoda is voltaképpen és mi a valódi viszonya a párthoz és a szocializmushoz. Mi a feketeszázas terrortól szemben is hűek maradtunk a CsKP-hez és a Szovjetunióhoz. Aktívan felléptünk az ellenforradalmi kézen lévő tömegtájékoztatásban terjesztett rágalommal szemben, a mindenféle idegen zsoldban álló Benda és Liehm urakkal szemben. Tudtuk, hogy nem vagyunk egyedül! A munkásörök ruzyni értekezlete, vagy a „99 prágai” szovjet vezetéshez írott levele, amelyet a moszkvai Pravda „Mint a szemünk fényét, úgy vigyázzuk barátságunkat” beszédes cím alatt 1968. július 18-án tett közzé – ez mind-mind ebbéli meggyőződésünkben erősített meg bennünket. És nem csalatkoztunk!

1968 augusztusa után nyomban teljes erővel belevetettük magunkat a konszolidációs folyamatba. Eszmei tájékozódásunk szempontjából sorsdöntő volt M. Jakeš elvtárs tájékoztatója 1968 novemberében, amikor is M. Jakeš elvtárs elvszerűen, lenini nyíltsággal elemezte a válság okait és megoldásának módozatait.

Nem sokkal e felejtethetlen pillanat után mindkettőnköt külföldre szólított az állam biztonságával kapcsolatos megbízatásunk. Egy áruslás miatt azonban (ezt most hadd ne részletezzük) kapcsolatunk megszakadt, illegálitásba kényszerültünk (az embernek óhatatlanul Julius Fučík sorsa jut az eszébe), s csak a nyolcvanas évek elején találkoztunk újra, az imperializmus fellegvárában, Washingtonban (D. C.). Szerencsés véletlen folytán ekkor került a kezünkbe N. Jakovlev „Az ellenség rejtett arca” c. tanulságos könyve, amelyben a szerző többek között Gus Hall elvtársra hivatkozik, aki szerint „az amerikai fiatalság egyre inkább a kommunistáknál keresi az igazságot”. A dolgozók jogaiért folytatott harc eme veteránjának szavai felnyitották a szemünket: kiléptünk az illegálitásból, s a negyedik legnagyobb amerikai város, Philadelphia egyik nyomornegyedébe költözvén megalapítottuk a Nyugat-philadelphiai Pártalapszervezetet, melynek fő célkitűzése a színesbőrű fiatalság marxista-leninista szellemű nevelése, felvilágosítása. Forradalmi világnézetünköt, osztályos tudatunköt vezéreltetve lépésről lépésre szélesítettük tömegbázisunkat. Hetenkénti taggyűléseinkre – amelyeket először az Another Swank Barban tartottunk, majd amikor a rendőrség kábítószereskedelem „gyantúja” miatt azt bezárta, a közeli Playboy Loungeban – Philadelphia más negyedeiből is eljöttek az emberek. A Baltimore Avenue-n elhelyezett faliújságjaink is egyre több járókelő figyelmét keltették föl.

Ahhoz azonban, hogy még hatékonyabban tudjuk mozgósítani a feketebőrű ifjúságot, több agitációs anyagra volt szükségünk. Ezért úgy döntöttünk, hogy kis képeskönyvet állítunk össze „A lenini úton...” címen, s a kéziratot megküldtük a prágai Svoboda Kiadónak, hogy az ott kiadott több ezer példánnyal azután majd más országok forradalmi mozgalmait is segíthessük. A kiadótól kapott válasz azonban több mint meglepő volt:

Tárgy: Kiadási javaslat elutasítása

Tisztelt elvtársak,

Kiadói kollektívánk figyelmesen átanulmányozta javaslatukat és arra az álláspontra jutott, hogy „A lenini úton...” nem felel meg kiadónk profiljának. Az anyag igen érdekes – noha a CsSzSzk állampolgárainak mentalitásától idegen –, ám kiadónk ilyesmivel nem foglalkozik.

Ezért a kéziratot mellékelve visszaküldjük.

Elvtársi üdvözléssel

olvashatatlan aláírás

Petr Steiner (1944) cseh irodalmár 1968, Pavel Vošický (1939) cseh képzőművész 1969 óta él az USA-ban. Steiner Philadelphiában egyetem tanár, Vošický ugyanott szabadfoglalkozású.

A kiadói elvtársak levelét megtárgyalta alapszervünk, majd a párttitkárság kulturális-propaganda osztálya, végül a Nyugat-philadelphiai KB is. Hosszas fontolgatás után mindhárom fórumon olyan felelős döntés született, hogy a könyv a NyPh KB saját kiadványaként jelenjen meg.

Nem óhajtjuk a Svoboda kiadóban dolgozó elvtársakat leckéztetni, de a visszatérés Leninhez, a későbbi torzításoktól érintetlen, igazi lenini gnoszeológiához minden bizonnyal kinyitná az ő szemüket is, és akkor helyesen értékelnék kiadványunkat, amelytől voluntarista módon elzárkóztak.

Lenin a harctéren: Adalék Miroslav Ivanov „Lenin Prágában” c. könyvéhez

*Aki nem lép egyszerre,
Nem kap knédlit estére...*
(Katonanóta)

Egy júliusi délután üzenet várt a szállodában: meg kell jelennem a Kremlben Lenin elvtársnál, a többi cseh küldöttel együtt. A meghívás nagy felbolydulást váltott ki. Mi, a csehszlovák küldöttek, egycsapásra az érdeklődés középpontjába kerültünk. Kétség sem fér hozzá, hogy sok, más országból érkezett küldött irigyelt bennünket. Nekem azonban elszorult a szívem. Hogyan és mit mondok majd Leninnek? Én, a kladnói bányavidék jelentéktelen kis szociáldemokrata funkcionáriusa. Egyáltalán, mit érdekelheti Lenint a mi Csehszlovákiánk?

Még Lenin dolgozószobájának az előcsarnokában is ilyesmin tépelődtem. Minden félelmem fölöslegesnek bizonyult. Lenin sokat tudott.

Elsősorban is kiderült, hogy ért csehül. Mi is értettük az orosz nyelvet, mégha beszélni nem is beszéltük. Kiderült, hogy nincs szükség tolmácsra. Lenin ismerte Prágát. Az orosz bolsevik párt 1912-es illegális kongresszusán járt ott.

Olyan kérdéssel kezdte Lenin a beszélgetést, amelyik egyetlen cseh embert se hozott volna zavarba. Azt kérdezte: még mindig annyi szilvásknédlit fogyasztanak a csehek? Prágai tartózkodásából emlékezett erre a cseh kedvtelésre. Egy ilyen bevezető után aztán persze hogy baráti, bizalmas hangnemben folytatódott a társalgás.
(Antonín Zápotocký: *Leninnel beszélünk*)

Én gyorsan emészték – mondta Baloun – az én gyomromban sose marad sok enniavaló. Én, pajtás, bevágok például egy egész tál knédlit disznósülttel meg káposztával és egy félóra múlva három leveskanálnyit se szarok ki neked belőle, a többi elveszett bennem. Például van, aki azt mondja, hogyha rókagombát eszik, úgy jön ki belőle, ahogy volt, csak ki kell mosni és megint besavanyítani. Nálam pont fordítva. Bezabálok annyi rókagombát, amitől más kipukkadna, mikor aztán megyek a reterátra, csak egy kis sárga kását fíngok ki neked, mint egy gyerek, a többi szintén elvesztett bennem.

– Énbennem, pajtás – közölte Baloun bizalmasan Svejkkel –, még a halszájka meg a szilvamag is feloldódik. Egyszer direkt megszámloltam. Megettem hetven szilvásknédlit magostul, s mikor eljött az ideje, kimentem a ház mögé, belekotortam egy fadarabba, félrelöktem és megszámloltam a magokat. A hetven magnak több mint a fele feloldódott bennem.

Halk, elnyújtott sóhaj hagyta el Baloun ajkát: – Az asszonypajtás krumplicsésztaából csinálta a szilvásknédlit, és beletett egy kis túrót is, hogy kiadósabb legyen. Ó jobb szerette mákkal beszórva, mint sajttal, én meg fordítva, emiatt egyszer fel is pofoztam...
(Jaroslav Hašek: *Svejk*)

Leninnel a jégen?

*A gondolat azonban, mint hajdan a hepe-hupás,
kékly jégen síkló „Nurmi” korcsolya hóhér-acélja,
nem tompult el.*
(Oszip Mandelstam: Az egyiptomi bélyeg)

Aköltő Jaroslav Seifert, aki egyébként a válságos években meglehetősen ingadozó magatartást tanúsított, emlékirataiban többek között a következőket írja: „Ha igaza van Lenin régi barátjának, O.P. Onufrijevnek s hiszünk a mi embereinknek is – és miért kételkednénk szavahihetőségükben –, akkor Lenin 1912-ben nemcsak a žižkovi teherpályaudvarnál lévő szállodában, hanem egy Karlova utcai házban is megszállt. Persze akkoriban nem valami festői látvány tárulhatott a szeme elé. Az ablakból a žižkovi gázgyár ronda tartályaira láthatott, amikre magam is jól emlékszem.

Onufrijev azonban azt is megemlíti, hogy Lenin minden este lejárt a közeli jégpályára korcsolyázni. A közelben csak egyetlen jégpálya volt: a mai Főpályaudvar felett, az SK Čechie sportklub Tereza-villával szemközti pályája. Erre a pályára jártunk mi is, a környező utcák srácai, s többnyire szintén estefelé. Délután vagy az iskolában ültünk,

vagy otthon csináltuk a leckét. Amikor kigyúlt a jég fölött a néhány gyérfényű lámpa, akkor kapcsoltuk fel cipónkre a korcsolyát.

1912 telén ott korcsolyázott közöttünk egy alacsony, asztrahánprémes sapkát viselő férfi is. Hogy is sejthettem volna, hogy a szemközti villa egyik földszinti szobájában egykor ott fog állni a mellszobra, s épp e jégpályán keresztül nézi majd a pályaudvar füstjébe burkolózó Prágát? Úgyhogy dr. Alexander, vagy dr. Majer, ahogy Lenin Prágában hívta magát, ismeretlenül és titkon már akkor belépett az életünkbe." Nincs szükség nagy fantáziára ahhoz, hogy megértsük, mit sugall a költő, aki egyébként már rég eltávolodott a párttól. Bizony, mondja Jaroslav Seifert, 1912-ben még csak engem vitt jégre Lenin, 1948-ban aztán már mindnyájunkat!

Tripper – a kommunizmus gyermekbetegsége

*Sajnálom, hogy nem tanulmányoztam a cseh nyelvet. Érdekes, hogy nagyon közel áll a lengyelhez, egy csomó ősi orosz szó van benne.
(Lenin levele anyjának, 1901. márc. 2.)*

Mikor az értekezlet befejeződött, Lenin felvetette, hogy nem célszerű mindnyájunknak hotelben lakni. Szájtátiság mindenki szeme láttára lenni együtt! Lenin azt mondta: szét kell aprózódni, különböző helyekre. Közölte, hogy a cseh elvtársak részéről már történt is gondoskodás és találtak nekünk biztos illegális szobákat.

– Egy az elvtársak közül velem kell hogy lakjon – vont a végkövetkeztetést Vlagyimir Iljics.

Számunkra ez váratlan volt és rögtön felmerült a kérdés, ki éljen együtt Leninnel. Nem volt egyszerű megoldani a problémát, mert Leninnel mindenki akart lenni. Fellángoltak a viták, valaki felvetette, hogy sorsolnunk kell. Lenin nem avatkozott bele, csak hamiskásan követte nyomon, mi történik a körünkben. Nem emlékszem pontosan, kire jutott a sorshúzás, hogy Leninnel éljen, de örömteli kiáltás hangzott fel:

– Rám esett, rám esett!

Lenin mosolyogva nézte a kiabálót és tréfásan odavetette:

– Nem, nem, bátyuska, nem fogok Önnel lenni. Voilà, Štěpán jön velem (ez volt az én új illegális fedőnevem).

Mikor beköltöztünk Leninnel együtt, először láttam őt otthoni viszonyok között. Vlagyimir Iljics csodálatosan lágy volt és meleg az emberekkel való érintkezésben. Hogy magához tudta ő vonzani a munkásembert, magávalragadni, energiát lehelni belé és hitet a győzelemben!

A hosszú emigrációs tartózkodásra kényszerítve Lenin mélyen vágyakozott Oroszország, az orosz anyatermészet iránt. Szeretett emlékezni Nagyvezsda Konsztantyinovnára, az orosz nőkre. Úgyhogy amikor megjött a konferenciáról és néhány percet pihent, Vlagyimir Iljics felöltözött és így szólt nekem:

– Egy kicsit sétálok a levegőn, Štěpán.

Az idő haladtával Lenin csak nem jött meg. Én már kezdtem nyugtalanodni. Végül Vlagyimir Iljics megjelent. Már késői óra volt. Én alvónak tettem magam, Lenin meg, hogy engem ne zavarjon, tett néhány lépést a szobában, csendben levetkőzött és lefeküdt az ágyra. Harmadnapra erős fájdalmak kezdődtek nála. Én értesítettem Alekszander (Szemasko) elvtársat, aki mint ismeretes, doktor volt. Ő gyorsan a lakásra is sietett és megállapította, hogy Lenin beteg.

– Vlagyimir Iljics, Önnek láza van – mondta –, így egyáltalán nem szabad a konferenciára mennie.

– Nem, nem, én megyek – szögezte le határozottan Lenin. – Nem lehet nem mennem a konferenciára, és kérem, hogy ne is oltson be engem. Nekem kell levezetni a konferenciát.

Csak azután jóval később lett ismeretes előttünk Vlagyimir Iljics betegségének a lefolyása. Az egyik cseh szociáldemokrata elvtárs, A. Nemeč számolt be nekünk róla, aki higanykenőcsöt vitt neki.

(E. Onufrijev: Találkozások Leninnel – a prágai pártkonferencia egy küldöttének visszaemlékezései. (Oroszból fordította Eva Fojtiková)

Lenin Indiában

*„... és hogy hol van már Lenin?
Lenin Indiában van.”
(Korabeli szovjet vicc)*

Atörténelmi tematikájú cikkek jelenlegi özönében nem könnyű az olvasónak tájékozódnia, írja az SzKP KB mellett működő Marxizmus-Leninizmus Intézet munkatársa, A. Szorokin a Pravdában megjelent „Szenzációk és tények” c. cikkében. Hangsúlyozza, hogy annál inkább időszerű az a követelmény, hogy a történelemre vonatkozó információk pontosak, megbízhatóak legyenek, mentesek minden torzítástól.

Különösen fontos ellenőrzött tényekre támaszkodni akkor, ha az illető kutató Leninnel kapcsolatos témához nyúl. A lenini elméleti örökséget, a lenini életutat és tevékenységet elferdítő hibák megengedhetetlenek. A szerző figyelmeztet arra, hogy gyakran tulajdonítanak Leninnel olyan kijelentéseket, amelyek ellentétben állnak világnézetével. Korábban Lenin dogmatikus megközelítése volt általános, kijelentéseinek téren és időn kívüli abszolútizálása. Most viszont, úgy tűnik, az ellenkező végtel kezd terjedni: a lenini anyagokkal való könnyelmű bánásmód, a kontextusból kiragadott gondolatainak önkényes idézgetése, a szerző céljainak megfelelő csonkítgatása.

A lenini tematikával foglalkozó tudós szakember számára az egyik legégetőbb kérdés, amelyre manapság vissza kell térni és hamis előítéletektől mentesen, marxista nyíltsággal kell megítélni, az Iljics indiai tartózkodásának a kérdése. A pangás éve alatt, mikor a Szovjet Hadsereg önzetlen internacionalista segítséget nyújtott a testvéri afgán népnek, e problémát gyakran taktikai megfontolásból megkerülték, sőt, eltorzították.

Iljicsnek a délkelet-ázsiai elnyomott népekhez fűződő forró kapcsolatáról A. B. Barannyikov akadémikus 1933-as tanulmánya közöl bőséges anyagot. Említi többek között Lenin kiterjedt levelezését Rama Shankar Avashtimmal, a „The Russian Revolution” szerzőjével, amelyből azonban, hála a brit gyamattartók „törődésének”, néhány magángyűjteményben található postabélyegen kívül más nem maradt fenn. Csak a népi emlékezet őrzi annak az elbeszélő költeménynek az első két sorát, amellyel Iljics Rama kérdésére felelt, hogy ti. kialakíthatók-e pártsejtek Indiában is: „Indjuk da indejka partyijnaja jacsejka”, szó szerinti fordításban: „Indiai (pulyka)tojó és indiai (pulyka)kakas egy pár(t)sejt”. Barannyikov akadémikus tesz elsőnek említést Lenin indiai útjáról is.

Csupán a modern szovjet tudománynak sikerült végérvényesen bebizonyítania, hogy V. I. Lenin valóban járt Indiában, mégpedig nyilvánvalóan többször. E felfedezés érdeme L. V. Mitrohiné, aki „Lenin in India” c. méltatlanul agyonhallgatott könyvében meggyőzően bizonyítja e tényt. Mitrohin Tamil állam anyakönyvi kivonatainak részletes elemzésével állapította meg, hogy Vlagyimir Iljics felkereste ezt a vidéket, mivel több utódot is hátrahagyott, akiket az ősi tamil szokás szerint valódi édesapjuk után neveztek el.

„1. Lenin – 35 éves. A néhai Mr. Bhimsingh, az ismert filmrendező és könyvkiadó 'fia'. Saját filmstúdiója volt, amit 'A.B. Creations' néven ismertek, s bár a politikától távartotta magát, filmjei kitűnőek.

2. Sattar Khan, az IKP taluk-alapszervi titkára (a taluk közigazgatási egységet jelöl Tamilföldön), muszlim családból származik, s Lenin második 'fiának' hívják. A fiú hamarosan betölti tizenötödik életévét, jelenleg középiskolás, diákszövetségi aktivista.

3. Lenin – 45 éves. Nevét 'apjától', egy Periyar E. V. Ramaswami-rajongótól kapta. Segédrendező a filmgyárban és ateista.

4. Lenin – kb. 27 éves. Ügyvédbojtár Mr. S.N. Jayachandrannál. Említésreméltó, hogy az utóbbit szintén Leninnel hívta az 'apja', egy megszállott Periyar-rajongó.

5. Doktor S. Lenin. Rendkívül népszerű volt Tirutaraipundiban (Tamil megye). Betegrei iránti odaadása, kedvessége miatt ragaszkodtak hozzá oly nagyon az emberek. 1978. január 26-án távozott az élők sorából. Az emberek szeretetéről tanúskodik, hogy halálának évfordulóján a szülővárosában alakult különbizottság emlékkönyvet jelentett meg.”

A komoly történelmi elemzés nem épülhet kusza, pontatlan vagy ellenőrizhetetlen adatokra, szenzációhajász állításokra. Lenin indiai látogatása objektív tény, amellyel a marxista történelemtudománynak számolnia kell.

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

MEGRENDELEM

a 2000 című Irodalmi és Társadalmi Havi
Lapot, és kérem az alábbi címre kézbesíteni:

N E V E M

C Í M E M

AZ ELŐFIZETÉS DÍJA: NEGYED ÉVRE: 87
FORINT / FÉL ÉVRE 174 FORINT / EGÉSZ
ÉVRE 348 FORINT. *Az előfizetési díjat a fenti címen
nyugtával jelentkező kézbesítőnek kérjük kifizetni.*

A L Á Í R Á S O M

A MEGRENDELŐLAPOT BORÍTÉKBAN,
BÉLYEG NÉLKÜL AZ ALÁBBI CÍMRE KELL
FELADNI: *Postahivatal, Helyben.*
BUDAPESTRÓL: *Budapest, Postaigazgatóság,
Hirlaposztály: Bp. Postafiók 4. 1360.*

HÓCIPÓ

SZATIRIKUS KÉTHETILAP

Az

 ALBACOMP
Számítástechnikai Kiszolgáltató

új, akciós árai:

IBM PC-XT

kompatibilis számítógép

640 kbyte memória
12" monokróm monitor
360 Kbyte floppy
20 Mbyte winchester
101 gombos billentyűzet
69 000,-FT + ÁFA

IBM PC-AT

kompatibilis számítógép

1 Mbyte, 12 MHz
14" monokróm monitor
1.2 Mbyte floppy
40 Mbyte winchester
soros/párhuzamos interface
101 gombos billentyűzet
99 000,- FT + ÁFA

 ALBACOMP
Számítástechnikai Kiszolgáltató

8001 SZÉKESFEHÉRVÁR, PF. 161
SCHÖNHERZ Z. U. 4/A
TELEFON: 22-15414
TELEX: 29-200

A művészetek „mindenkori” történetéről – különösen Közép-Európában

MAROSI ERNŐ

Mivel foglalkozik a művészettörténet-írás? – A legegyszerűbb válasz szerint a műalkotásokat történeti helyükre beosztja, kronológiai egymásutánba rendezi, s ezzel értelmezi. Különböző produktumokat fel- és elismerhetünk művészi mivoltukban kivitelük, ritkaságuk megbecsülése, témájuk, jelentésük azonosítása alapján, anélkül, hogy régiségükön vagy újszerűségükön túl különösebben törődnénk pontos korokkal. Míhelyt nem az egyes művek szemléletére, hanem az általuk képviselt történelmi koroknak bennük megjelenő „üzenetére” esik a hangsúly, fontossá válik összehasonlíthatóságuk. Nem elég többé különbségeikre ügyelnünk: el kell ismerünk, hogy a különbségek egyazon létezőnek, „a” művészetnek eltérő megjelenési formái.

A történelmi értelmezés igénye hozza létre a történelmi változásoknak alávetett általános alany, a művészet fogalmát. A művészet egyetemes története, olyan értelemben, ahogyan utóbb a világirodalom történetéről is beszélünk, a 18. század közepének szülötte. Winckelmann írta le először „a művészet” egyes számú gyűjtőfogalmát a szintén egyes számban használt, mert egységes és egyetemes folyamatnak felfogott „történelem” mellé, 1764-ben megjelent ókori művészettörténetének címében.

A művészet winckelmanni történetében a döntő rendezőelv szerepét a stílus fogalma játssza, az a tényező, amelyben a szépség mint a különböző népek alkatának, természetének és közösségük minőségének allegorikus képe testet ölt. Jóllehet Winckelmann csupán az ókori népek és kultúrák egymást váltó fejlődésmenetére dolgozta ki a stílusok egymásutánjának képét, művének folytatói kiterjesztették az általa elkezdett történelmet a művészettörténet valamennyi korszakára, 1800 tájáig. Ezzel az új szemléletmód birtokába vette mindazt, amit Winckelmannig az akadémiai művészetrajz-írása értéként tartott számon. Így vált e történelem egyik súlypontjává az érett reneszánsz: Leonardo, Michelangelo, Raffaello, másikká a bolognai-római klasszikus hagyomány és Poussin művészete. Ez a művészettörténeti összkép az értékluralitás bizonyos elemeit is tartalmazta. Ennek egyik momentumát az akadémikus klasszicizmus elleni lázadás hagyománya teremtette meg: a rajzosság és plaszticitás tökélyének firenzei-római akadémikus ideáljával szemben a kolorizmusnak és a

festőiségnek az a kultusza, amelynek hagyománya a velencei cinquecentótól kezdve a 17. század francia akadémiajában „rubéniste” zendülésén és a 18. századi angol akadémia liberalizmusán át a romantikus lázadásig szintén törtetlen. Ez a tradíció, beleépülve a történeti építménybe, abban éppúgy a másság, a sajátosság és öntörvényűség elemét testesíti meg, mint azok a területek és hagyományok, amelyek a Vasari felettébb egyoldalú, Firenze- és Róma-központú összképével szemben kértek maguknak helyet. Így követeltek maguknak helyet a Nap alatt az itáliai városok és provinciák eltérő törekvései, ugyanúgy, mint az Észak: Németország és Németalföld művészete. A sokféleség, a párhuzamosság toleráns elismerésének formuláját mindkét esetben az iskolák konstrukciója nyújtotta: a velencei vagy a bolognai sajátosságok éppúgy e fogalom jegyében nyerték pozitív értékelésüket, mint a németalföldiek vagy Dürer művészete. E tolerancia Észak és Dél kibékülésének szimbolikus képében, a Wackenrodernek kéz a kézben megjelenő Raffaellóról és Dürerről szóló álomlátásban kapta legpregnansabb kifejezését.

Az iskolák stílusai éppúgy étoszt, életkörülményeket és szokásokat hordoznak, közösségi eszményeket jelenítenek meg, mint Winckelmann ókori népekre vonatkozó stílusfogalmait. Az ő szemlélete nemcsak a klasszicizmusnak volt kiindulópontja, hanem például a német *Sturm und Drang*nak, a fiatal Goethe-nak és Herdernek, majd a romantikusok generációjának is. S ha a nemzeti étosz Winckelmann számára mindenekelőtt a görög klasszikus ideálban jelent meg, e művészeti iskolák mindegyike egy-egy nemzeti ideál karakterisztikumait juttatja érvényre. Az iskolákra tagolt művészettörténeti összkép, a nemzetekben megjelenő egyetemesség tükörképe, 1800 táján már nemcsak a könyvek lapjain élő absztraktnak, hanem közvetlenül szemlélhető, kézzelfogható valóság. Így vált ez az egyetemesség mindenki számára nyilvánvalóvá, előbb az 1793-tól *Musée de la République*-ké szervezett Louvre közgyűjteményében, amely hamarosan a Németalföld és a Rajna-vidék műkincseit is felölelte, majd teljes gazdagságában 1803-tól kezdve mintegy egy évtizednyi ideig a párizsi *Musée Napoléon*-ban. Ez a világbirodalomhoz méltó, az egyetemességet megjelenítő múzeum vált minden nagyhatalom világméretben

felépített gyűjteményének – s minden igazán nagyvonalú és rendszeres műkincsablásnak – utolérhetetlen mintaképévé.

Sapientia aedificavit sibi turrim

– az egyetemes művészet építményét az új, első lépéseit tevő tudomány konstruálta. A művészettörténet-írás és a művészeti múzeum tette a múlt értékeit a jelen művészetének alkotásaival együtt aktuálissá, a jelen kultúrájának részévé. Ettől kezdve a művészettörténet-írás irányítja ennek a konstrukciónak a további bővítését, a rajta végrehajtott változtatásokat. Így az egyetemes művészettörténet épületének mindig határozott stílusai vannak: azok a történelem aktualizálása – vagy más nézőpontból: a jelen értékrendjének historizáló visszavetítése útján születnek. A művészet történetét mintegy visszajáról is meg lehetne írni: az egyes művészeti korok és jelenségek felfedezésének sorrendjében. Így a művészettörténet előadása kétségkívül szegényebb lenne azzal az illúzióval, mintha csupán kronológiai sorrendbe rendezett tények sorrendjét követné. Ugyanakkor sokat nyernénk azoknak az összefüggéseknek az ismeretében, amelyekből érthetővé válnék, hogyan, miért nyitak fel az addig látszólag vak szemek bizonyos kvalitások látására és befogadására.

Ebben a fordított művészettörténetben a múlt eseményei kiszakadnának kronológiai összefüggésükből és recepciójuk ütemét követve a modern művészet kronológiájában találnák meg a helyüket. A magyar művészettörténeti irodalomban – a hamisítványokban is megnyilvánuló ízlésváltásokat követve – ennek a módszernek kidolgozása Szilágyi János György nevéhez fűződik. Itt csak szórványos utalásokkal jelezhetjük egyik-másik koncepciónak a recepciótörténetben feltételezhető helyzetét.

Az újra felfedezett korszakok sorában elsőnek a középkor értékelése a romantika korában szakadt ki a reneszánsz teória által pliniusi mintára kidolgozott hanyatlás–tetszhalál–újjászületés skémájának a keretéből. A 19. század kidolgozta a középkori művészet nemzeti gyökereinek egymással versengő teóriáit: a franciák a galliai előtörténethez és „a kereszténység szelleméhez” nyúlnak vissza, a németek a napóleoni háborúk idején különös értéket nyert „önémet” tradíció kultuszát hirdetik. A klasszikkummal szemben mint a „divattól” meg nem rontott eredetiség, táji és nemzeti természetesség, bensőségesség értékeinek hordozói kapnak hangsúlyt a katedrálisok magasba törő tornyai és terei, a német és németalföldi „primitívek” képei és metszetei, az itáliai trecento festészetének áhitatot sugárzó táblái mellett – Siena, Duccio, Simone Martini kultusza dominál – a quattrocentóból mindenekelőtt az „érzelme-

Ö V A L A T T

Három a bolgár

Szabaduljunk fel egyfolytában!

(függőségi nyilatkozat)

ANRI KISZILENKO

A kérdés most az, hogyan válhat az egyéni identitás egyénivé és a társadalmi identitás identitássá.

HOLLIS

I. Hriszto Botev, akinek nevét most mindjárt megkísérlem metaforává alakítani (bár tudom, hogy a metafora önmagában még nem ér), a mai napig a legünnepeltebb bolgár költő. Romániában, ahova emigrálni kényszerült, 1876-ban hívei egy csapatával elfoglalta a Radetzky nevű osztrák gőzhajót, és elindult Bulgáriába, hogy felszabadítsa török elnyomás alatt sínylő hazáját. Kevéssel ezután elesett egy ütközetben, s ezért ma nemzeti hősként tiszteljük.

II. Azok számára, akiknek nincs sok érzékük a nyelvi tréfákhoz, szeretném még hozzátenni, hogy az elnevezés és átnevezés problematikája, mellyel a továbbiakban foglalkozom, meglehetősen lényegessé és kínossá vált a bolgárok

többsége számára. Nemcsak a törökök nevét változtatták meg öt éven belül kétszer is. Nem. Az ország történelmi fejlődésének helyébe is a dolgok átnevezésének és átértelmezésének a sorozata lépett. Nálunk erre általában a következő példát szokták felhozni: a magántulajdon kollektivizálása a kommunista Bulgáriában mindenki számára nyilvánvaló szójáték, s ebből az is következik, hogy e jelenségek nyelvi vonatkozásai sokkal lényegesebbekké váltak, mint a rájuk vonatkozó törvényi szabályozás. Ma az ország nevében benne foglaltatik, hogy népköztársaság, a hadsereg nevében, hogy néphadsereg, a rendőrségünk népi, a bankunk nemzeti, a parlament neve nemzetgyűlés, sőt árusítanak egy népnápolyi elnevezésű édességet is. Ily módon színlelt valósággal vettek körül minket, vagyis egy papíron és szóban létező kommunizmust teremtettek, melyben a névadás és névváltoztatás költői aktusa a hatalom legitimálásának forrása, az uralkodás és a problémamegoldás egyik módszere.

E rövid bevezetés után felelősségteljes bejelentést szeretnék tenni: 1990 márciusának végén újabb sikertelen kísérlet történt Bulgária felszabadítására. Bolgár ifjak egy csapata megpróbált elfoglalni egy hajót Dubrovnik város kikötőjében, szívükben azzal a szent elhatározással, hogy hazahajóznak, és felszabadítják rabszolgasorban élő honfitársaikat. Mindent tökéletesen előre megterveztek. A jövődöbéli hősök mindenekelőtt alaposan megismerkedtek Hriszto Botev történetével, minden áldozatra készen álltak, tudták, nemes célokért indulnak harcra. A hiba nem az ő számításaikba csúszott. Még a hajó hiánya sem jelentett volna áthidalhatatlan akadályt. Drámai bukásukat az okozta, hogy Bulgária hirtelen eltűnt megszokott földrajzi helyéről. A felszabadítók

A dubrovnikai Soros-kurzuson 1990 márciusában elhangzott előadások szövegei.

sek”, Fra Angelico, Filippino Lippi, Botticelli, Perugino művei. Olyan művésztszűrés, mint a német nazarénusoké, a későbbi angol preraffaelitáké, választott nevükkel is jelzik ez értékelésmódnak az ízlésbeli tendenciáját – méginkább a középkorhoz fordulás, a hozzá menekülés szellemi igényét.

A történelmi menekvésiigényből is táplálkozik az idegenszerű milió, az atmoszféra teljes átélésének vágya: a 19. századi történelmi regény, a történelmi dráma világa és a művészettörténet által festett történelmi tabló egyazon igénynek felel meg. A műemlékvédelmet szervező Méri-mée Franciaország és Spanyolország középkori művészeti tájai iránt is felkelti az érdeklődést, s félreismerhetetlen a Victor Hugo által a párizsi Notre-Dame körül ábrázolt késő középkori életkép nagy ösztönző ereje a gótikus művészet részletekbe menő felkutatására. Megszületik a még mindig differenciálatlan középkorfogalom tagolása: a szerzetesi szellemiség kora) s a gótika (a laikus racionalitás jegyében). E korok sajátos hangulatát kutatják a művészeti írók: a leghíresebbek közül Velence köveinek vallomását követi az angol Ruskin; a régi kézműves műgondjának nyomait mutatja fel a nagyipar mechanikus technológiájával szembeforduló iparművészeti mozgalom, s „a középkor és újkor művészeti technikájának és művészettörténetének

írott forrásait” teszik hozzáférhetővé a bécsi iskola művészettörténészei. Jelszavá az erkölcsökben, szokásokban való elmélyedés válik, eszményképpé az interieur-múzeum, amely berendezett tereivel azt a látszatot kelti, mintha „a kor embere” hagyta volna hátra, aki szinte csak éppen távozott, de bármikor visszatérhetne a párizsi *Musée Cluny* vagy a historizáló magángyűjtemények tereibe. Nemsokára már amerikai gyűjtők kezdik útnak indítani európai épületek hajórakományokat kitevő megszámozott köveit, amelyekből majd pl. a New York-i *The Cloisters* szuperkolostora épül.

A 19. század második felének érzéke a modern kor problémáinak régi korokba való beleérzése iránt (s a historizálás révén a hajdani korok problematizálása) etikai kérdésekkel telíti, mintegy dramatizálja azokat. Így fogta fel a legnagyobb művelődéstörténész, Jacob Burckhardt a görögség, a Nagy-Constantinus-kori késői antikvitás, a reneszánsz kultúrájának történelmi tablóját az elért csúcspont s a kezdődő vagy előrehaladott dekadencia drámájaként. Burckhardt alapvetően írtózik az erkölcsi dekadenciának a demokratikus társadalomberendezésen eluralkodó despotizmusnak történelmi korszakaitól. Vajon a svájci szövetségi államszerkezetet idealizálja, amikor a görög és a 15. századi itáliai városállamok kultúráját tartja egyedül szervesnek és pozitívnak, minden egyebet másodlagosnak,

arra lettek figyelmesek, hogy népük furfangos elnyomói átkeresztelték Bulgáriát egy ugyanilyen nevű országra. Ennek következtében epekedéseik tárgya, lelki szenvedéseiknek okozója többé nem létezett. Amikor zavarodottságukból felocsúdtak, a bátor harcosok egyöntetűen úgy határoztak, hogy a Bulgária nevű, számukra még ismeretlen ország szent szabadságáért áldozzák fel életüket.

Meg kell persze hagyni, hogy az ötlet sem új, sem eredeti nem volt. A haza felszabadítása olyan rögeszme, amely már sok bolgár író meg szállva tartott. Elsőként a középkori szerzők próbálták megszabadítani Bulgáriát a görög és latin kultúrától. A nemzeti újjászületés felvilágosítói felszabadították a bolgár egyházat a görög ortodoxiától. Egy fényes szellem (épp a mostani Ökologaszmozgalom aktivistájának, Petar Beronnak a nagyapja) a világ összes nyelvétől függetlenítette a bolgárt, amikor (mellesleg németül és franciául megjelent) munkáiban igazolta, hogy az összes többi nyelv a bolgárból származik. Úgy mond, minden kétséget eloszlat a szankszrit szó példája, mely értelmezése szerint a szláv CAM-CKPIT -ből (önmagába rejtett) eredeztethető, és a nyelv nehézségére utal.

Az újkor bolgár állam megalakulása után a bolgár értelmiség egyik fele azon volt, hogy az új királyságot függetlenítse Oroszországtól, a másik fele pedig az Osztrák–Magyar Monarchiától akart eltávolodni. A XX. század folyamán megváltozott szempontok alapján két felszabadítási folyamat is elindult: az egyik fronton a burzsoázia és az imperializmus ellen folyt a harc, a másikon pedig a totalitarizmus ellen.

Az utóbbi évszázadban a felszabadítás eszméjének hordozóivá az újságok és könyvek léptek elő, ezért népszokássá vált

a költők és írók rituális politikai gyilkossága. Így például bérgyilkos végzett Aleko Konsztantinovval, a klasszikus Baj Ganjo című regény szerzőjével. A bolgár avantgárd legkiemelkedőbb költőjét, Geo Milevet politikai okokból gyilkolták meg. Erre a sorsra jutott a szimbolista Hriszto Jaszenov is. Szergej Rumjancevet elevenen égették el. Politikai nézetei miatt ítélték halálra és végezték ki a proletárváltót, Nikola Vapcarovot. A Londonban élő emigráns bolgár író, Georgi Markovot fényes nappal az utcán mérgezték meg.

A folyamatos felszabadítás ennek ellenére jelenleg is napirenden van. Jeles kortársunk, Balcsó Balcsév így ír egyik versében:

*„Újra felszállunk a Radetzkyra.
Újra meghalunk.
Ígérem. Botev.”*

Ezek szerint sok bolgár és nemcsak bolgár alkotó fenntartja magának azt a jogot, hogy manapságis felszabadító legyen. Készek magukra vállalni a nemzeti Messiás szerepét, és egyszer s mindenkorra túltenni magukat a társadalmi identitás problémáján.

Ennyi felszabadítás eredményeképpen a bolgár irodalom olyannyira szabad és független lett, hogy már csak saját nemzeti keretein belül tud létezni, és így a világ többi részéről egyszerűen eltűnt.

Miután a történet elején említett ifjú szabadságharcosok ezeket a jelenségeket számba vették, meggondolták magukat, és úgy döntöttek, jobban teszik, ha keresnek egy új terepet, melyet elnevezhetnek Bulgáriának, és harcba indulhatnak azért, hogy a világ elfoglalja.

romlottnak ítélve? Csak élete végén, már posztumusz műként kiadott munkájában tett engedményt a barokk addig gyűlölt és szidalmazott jelenségének, elismerve Rubens nagyságát.

Nem az első volt ebben, s Rubens-könyvének posztumusz kiadása inkább azzal vált aktuálisabbá a századvégen, hogy a nagy ellenfél vélekedésének fordulatát bizonyította. A klasszicista akadémizmus elleni romantikus lázadás, Géricault és Delacroix óta ugyanis a barokk iránti érdeklődés az ellenkultúra szerepét töltötte be. A festészeti irányzatok harcában bővült a művészettörténeti perspektíva: Courbet realizmusának döntő szerepe volt pl. Caravaggio, a 17. századi nápolyi és spanyol festészet elismertetésében; a köréhez tartozó Thoré-Bürgernek a modern Rembrandt-értelmezés megalapozásában. Közismert Manet és az impresszionisták szerepe a velencei cinquecento-festészet vagy Velazquez nagyra értékelésének kialakulásában, s éppily közismert travesztiaszerű törekvésük a klasszikus szépség-eszmény aktualizálására, azaz relativizálására.

Az értékek relativizálása, a klasszikus normához mért abszolút értékkel szemben a korok saját értékrendjéhez való viszonyítás vált a művészettörténet uralkodó törekvésévé is a 19. század végén. Az egyes mű helyzetét is egy szakadatlan, végnélküli folyamatban betöltött helyi értéke szabja meg, mihelyt a születés–csúcspont– hanyatlás min-

dig visszatérő skémáját a természettudománytól kölcsönzött evolúció modellje váltja fel. Riegl nevéhez fűződik ebben az evolúcióban az eddig végső szakasznak tekintett késő római művészet szükségszerű átmenetjellegének, a középkor szempontjából kezdetként való szemléletének megalapozása. Eljárása csak egy a kor stílustörténeti koncepcióinak sorában, de mintaértékű: ugyanígy alakult ki a romantikát a gótikával összekapcsoló evolúció képe, hasonló módon fordult pozitívrá a későgótika értékelése, nyerte el a szükségszerű történeti helyét a barokk művészete. Nem az összkép megőrzése, hanem éppen a hiányzó láncszemek rekonstrukciója, elfeledett művek besorolásával a fejlődéskép árajzolása válik ekkor a művészettörténet-írás fő törekvésévé.

Tulajdonképpen ettől kezdve beszélhetünk művészettörténeti kutatásról – ismét a természettudományok példájára: amint ott fosszilis leletek, ritka fajok felfedezése szolgál az evolúciós folyamat kialakult képeinek módosítására vagy felborítására, ugyanezt a szerepet töltik be a művészettörténet nagy felismerései is. A nagy összefüggések, a stílustörténeti összképek lassan diszkreditálódnak. Jellemző Aby Warburg kedvenc jelszava: „*Der liebe Gott sitzt im Detail*”. Az ő figyelme a jelentést hordozó motívumra, a „pátoszformulára” irányul: az egyes összefüggéséből kiragadott művészeti forma a kultúra szimbóluma. Ha-

Európa meghódítása ORLIN SZPASZOV

„Bulgária balkáni ország, melyet európaivá kell tennünk” – hangoztatják nálunk folyton-folyvást. Ha a földrajz logikáját követjük, valóban arra a következtetésre juthatunk, hogy Európához tartozunk. Minden létező térképen már régóta jelölnek minket: a kereszteslovagoktól a még nálunk is ősi görögökig (áldott jó szomszédainkig) mindenki meggyőződhetett létezésünkről. Mégis váltig valamiféle elégedetlenség gyötör minket, hiszen a térkép nem a legkényelmesebb lakóhely. Eljött az ideje, hogy szakítsunk a papírral, és kilépünk végre a földrajzi kézikönyvek lapjairól. Három dimenzióban akarunk létezni.

Am hogyan igazolhatjuk ezt a boldog Európához tartozást a történelem színe előtt? Amikor efféle sorsdöntő kérdések merülnek fel, a bolgár nép hagyományosan a múlthoz fordul válaszáért. E téren tapasztalatunk szerény, de az a kevés is rendkívül tanulságos.

Századunk elején egy ismert bolgár író Itáliába látogatván vásárolt egy márvány Homérosz-mellszobrot. Amikor egy másik ismert bolgár írónak eldicsekedett szerzeményével, az elővette zsebkését, és megvakargatta vele a szobrot, hogy meggyőződjék eredetiségéről. Ezzel szinte egy időben egy harmadik ismert bolgár író levelet küldött a zsebkés tulajdonosának, melyben gratulált új könyvéhez. A levélben többek között ez állt: „Lapozgatom A boldogok szigetét (mert ez volt a könyv címe), és az az érzés tölt el, hogy a kor, a körülmények ellenére valami történt: úgy tűnik, mostantól van irodalmunk. Örült vágyat érzek, hogy felmásszak az Eiffel-toronyra, és

megmutassam onnan egész Európának.” A mai napig nem tudjuk, megvalósította-e vágyát a harmadik ismert bolgár író. Annyi azonban biztos, hogy ő nem használta a zsebkését, amikor a torony eredetiségéről akart meggyőződni.

Nem sokkal később Nobel-díjra jelölték a szerzőt, akinek a művét a harmadik ismert bolgár író Európa szeme láttára meg akarta lobogtatni. Szerzőnk, bár kétségtelenül esélyes volt a díjra, életének eme sorsdöntő eseménye előtt elhunyt. Halála óráján az író már Nobel-díjasnak érezve magát, szó szerint megismételte Goethe klasszikus kívánságát: „Licht, mehr Licht!” Bulgáriában többen is gyanút fogtak szavai eredetiségét illetően. „Más nem halhat meg úgy, mint Goethe” – mondogatták. Az író barátnője azonban méltó választ adott a kételkedőknek: „Ő a mi Goethénk.” Ezzel az eredetiség kérdése egyszer s mindenkorra megoldódott.

A bolgár valóság elemeinek felcserélése „a mi Goethénk”, „a mi Beatlesünk”, „a mi Eiffel-toronyunk”, „a mi Barthes-ünk” és ehhez hasonló paradigmákra előre megkérdőjelezi az európai térről kialakult fogalmainkat. Kis nép vagyunk, és még akkor sem vehetnénk birtokunkba Európát, ha teljes létszámban felsorakoznánk az Eiffel-torony előtt. Európa azért hiteles, mert önmagukkal és elnevezésükkel azonos dolgokból áll, s ezek hitelesítik a mi létezésünket is. Amikor az európai dolgokat „a miénk”-ké tesszük, a kontinens meghódítására készülünk.

A japánok sokat segítenek e téren. Fényképezőgépeikkel fokozatosan megfosztják Európát eredeti aurájától. Semmi kétség afelől, hogy hamarosan az egész földrészt áthurcolják luxuskivitelű albumaikba. Évekkel ezelőtt megfigyeltem, ahogy egy japán kém zsebkésével az egyik buchenwaldi gázkamra falát vakargatta, hogy meggyőződjön arról, maradt-e

sonló módon, a művész személyiségét is formai jegyek képviselik a természettudományos módszer igényével kialakított morelliánus stíluskritikai eljárásban. Az összkép a kutatásban is az azt helyettesítő részletnek ad helyet: Warburg pátoszformulái éppúgy, mint Morelli ujjpercei és fülkagylói Lewis Carroll eltűnt fakutyájának megmaradó nevétekeként élik külön életüket.

Relativizálódik eközben maga az interpretációs módszer is: tudatosulnak a megközelítési különböző újtjai, azok a megválasztható nézőpontok, amelyek elhatárolásától függ a kutatás eredménye. A századforduló művészettörténet-írásában a természettudományoktól való elhatárolódást hangsúlyozó másik alapelv a történeti megismerés interpretatív jellegének felismerésében tudatosul.

Az új művészettörténet-írás tárgya nem az ideális művészet egyetemessége, hanem magának a folyamatnak az ábrázolása. E folyamat minőségét, értelmét határozzák meg, módosítják azok a részek, melyeknek felismerése lépést tart a modern művészet integrálásával. A cézanne-i posztimpreszionizmus és a Hildebrand-Marées-i új klasszicizmus ihletésének egyaránt fontos szerepe volt a plaszticitás értékeinek abban a felismerésében, amely a századforduló táján a művészettörténet

előterébe állította Giottónak, Cavallininak s a firenzei quattrocento nagy újítóinak, Massacciónak, Uccellónak, Piero della Francescának művészetét. A szobrászat klasszicizáló irányzatának ihletése éppoly egyértelmű a quattrocento-szobrászat, mint a rómaiak portréművészete nagyra-becsülésében, és Chirico metafizikus festészetétől Picasso húszas évekbeli klasszicizmusán át a szürrealizmusig számos 20. századi művészeti irányzat elvei kaptak kongeniális kifejezést a művészettörténet-írásban.

Hasonló a középkori művészet értelmezésének a sorsa. A görög archaikus szobrászat jelentőségének felismerésére volt szükség nemcsak a „monumentális stílus” 12–13. századi fejlődésmentének rekonstrukciójához, hanem egyáltalán a középkori építészeti szobrászat felfedezéséhez is. A romantika szobrászata iránti lelkesedés, amely az első világháború táján Kingsley Porter, utána a francia Foçillon és a német Hamann hatalmas gyűjtőmunkáját ösztönözte, éppúgy nem független a századfordulónak az archaikus és a primitív iránti kultuszától, ahogyan az anyagukat feltáró, egész Európát átfogó expedíciók is a nagy etnográfiai gyűjtőutakra emlékeztetnek. Ugyanez az érdeklődés a mágikus eredetiség, az ősi, differenciálatlan, a klasszikus szépségideállal szemben a rüthöz közeledő formavilág iránt emeli a romantika szobrászatát a neolitikum plasztikai alkotásaival, az ókori Egyiptom és Mezopotámia szobrásza-

valami eredeti Európában. Elégedett archifejlesztéséből arra következtettem, hogy már közel a vég.

Amikor a japánok bevégezik dolgukat, akkor következünk mi. Betódulunk a kiűrt kontinensre, és visszaadjuk neki elhurcolt identitását. Akkor majd a mi Goethénket olvassák Európa-szerte, mert nem lesz más Goethe. A leghitelesebb európai relikvia az az összekaristol Homérosz-mellszobor lesz, melyet az olasz népek mi adunk vissza.

Ez a mi küldetésünk.

Christóra várva IVAN KRASZTEV

Amit nem lehet átkeresztelni,
azt be lehet csomagolni.
IVAN KRASZTEV

Körülbelül egy hónappal ezelőtt tizenkét fiatal bolgár festőművész levelet küldött Hriszto Javasevnek (Christónak), aki egykor szintén bolgár képzőművészként kezdte, melyben felajánlották neki, hogy csomagolja be Bulgáriát. A levelet a Narodni Kultura című lapban tették közzé, és azóta mindnyájan Christóra várunk.

Christo nem fog eljönni, mint ahogy Krisztus eljövételére is valószínűleg hiába várunk. Aminek több oka is van. Egyrészt Bulgária nem az a hely, ahova az ember szívesen megy, másrészt Amerika nem az a hely, amit az ember szívesen hagy ott, harmadrészt pedig Bulgáriát egyszer már alaposan becsomagolták.

Amikor Christo 1961-ben Párizsban valóra váltotta nagy-

szabású tervét, a Vasfüggönyt, már rég tisztában volt a beburkolás és a becsomagolás közötti különbséggel.

Most megpróbálom bemutatni Christo alkotói módszerét, az ontológiai intuíciót. Az ontológiai intuíció nem zárható körül a megszokott filozófiai fogalmakkal. A kommunizmus teljesen becsomagolta a nyelvet, azaz pontosabban a kommunizmus az önmagát becsomagoló nyelv.

(Az asztalon egy csomag fekszik. Három, kettő, egy, zéró – megkezdődik a kibontás. Néhány pillanat alatt kicsomagoljuk. Egy papírszeletet találunk benne, amin csak annyi áll: valóság.)

Megmutatkozását követően az ontológiai intuíció álcázó ontológiává alakul át.

Amikor Christo még Bulgáriában a Képzőművészeti Akadémia hallgatója volt, arra kötelezték, hogy önkéntes társadalmi munkában (a munkaonánia egy fajtája) az Orient Expressz útvonalán, a sínek két oldalán valóságot alkosson. Így hát társával együtt olyan valóságot teremtett, melynek egyetlen célja az volt, hogy az Orient Expresszen utazó nyugatiak (nem kommunisták) meglepetést érezzék. A külső szemlélőt azonban ebben az esetben is meglepetészi az álcázás. Az Orient Expressz utasai nem igazi nyugatiak voltak, hanem nyugati nyelvűszakos bölcsészek, akiket szintén arra mozgósítottak, hogy valóságot alkossanak.

Semmi sincs a csomagon kívül, és nincs is mit becsomagolni. Senki sem érkezett Bulgáriába az elmúlt negyven év alatt, és senki sem hagyta el az országot. Mert Bulgária nem földrajzi egység, hanem egy sajátos nyelv.

P. S. Amikor Christót alkotói módszeréről kérdezték, csak annyit válaszolt: „Szocialista realizmus.”

FORDÍTOTTA KRASZTEV PÉTER

tával, a törzsi művészet produktumaival közös nevezőre a kubizmus és az expresszionizmus művészettörténetében.

De az expresszionizmus – s már a szecesszió – mozgalmi más művészeti jelenségeket is aktuálisra tett: ekkortól kezdődik a későgotika: a „Dürer-kor”, Grünewald, a dunai iskola festészetének, a misztika ábrázolási hagyományának igazi kultusza. A manierizmus művészete mint válságjelenség kap megértő méltatást az első világháborút követő társadalmi és politikai krízis idején Max Dvořáktól; s nem kevésbé aktuális ugyanakkor a későbarokk festőisége, például Bécsben Maulbertsch érzékeny expresszivitása. E válságjelenségek értelmezése vonja magára legkorábban, a húszas évektől kezdve, a szociológiai módszerű művészettörténet-írás erőfeszítéseit.

Minden kor, minden művészeti kultúra a maga normáihoz idomította, a maga perspektívájába foglalta a múlt művészetét, amelynek emlékei maguk is hasonultak ahhoz a művészethez, amely újabb értelmezésük alapjául szolgált. Az egyes korszakok, mesterek, művek *fortuna criticája* párhuzamos a modern művészet képével, s még a múlt művészetét radikálisan elutasító művészeti irányzatoknak és az egyetemes művészetnek viszonyához is hozzátartozik az, amit tagadnak.

A művészettörténet-írás történetével foglalkozó stúdiomokra nemcsak a vizuális kultúrák egészének helyreállításában vár fontos feladat, hanem a nemzeti iskolákra oszlott művészettörténet integritásának rekonstrukciójában is. A kezdeteknél fontos szerepet játszott az egyetemes művészet fogalmának a népek, nemzetek sajátos ideáljából való levezetése. Az, ahogyan ebbe az összképbe belekerültek az itáliai reneszánsz művészettörténete által még mellőzött iskolák hagyományai, más, a történelem csarnokának küszöbére később érkezett nemzetek számára is felvillantotta az egyetemes fejlődésben való részvétel reményét. A művészettörténet-írás művelésének első lépése mindenütt azoknak a kincseknek az otthoni környezetben való felismerése és rendszerezése, amelyek számot tarthatnak az egyetemes érdeklődésre. A művészettörténész a nemzetközi szakirodalomhoz alkalmazkodó, könyvek által orientált szaktudós, tehát hozzálát a hazájában hozzáférhető műkincsek védelméhez és rendszerezéséhez, hogy publikációjuk révén maga is bejuthasson a szakirodalomba. Az országok nevezetes antikvitásait a 19. században előbb-utóbb nacionalizálják, amennyiben nemzetj kincsek tekintik; őrszükre, a közművelődés hasznára mindenütt nemzeti múzeumokat rendeznek be. De nacionalizálják magát a művészettörténetet is, amelynek céljává a nemzeti művészet előzményeinek felmutatása, nemzeti iskolák konstruálása válik; hiszen az iskolafogalom jelentette valaha a belépőjegyet az egyetemes művészettörténetbe.

Közép-Európa valamennyi nemzeti művészettörténet-írása kezdetben azzal foglalatalkodik, hogy felmutassa az egyetemes művészettörténet valamennyi periódusának hazai jelenlétét. Jellemző a magyar Henszlmann Imre munkájának címe: *Magyarország őkeresztény, román és átmeneti stílus műemlékeinek ismertetése*. A perspektíva kezdetben még a gótikára és a reneszánszra terjedt ki. Hasonló ütemben készültek el a csehországi, kis lengyelországi,

horvátországi, dalmáciai művészettörténetek: kezdetben valójában műemlékek rendszerbe foglalt jegyzékei.

Az osztrák birodalomban már az 1850-es években kialakult a műemlékek nyilvántartásának, restaurálásának és publikálásának központi szervezete. A *Zentralkommission* tevékenysége kétségkívül az egyetemes művészettörténeti értékek felismerésének, megbecsülésének nagy példája, a helyi-nemzeti művészettörténet-írás szervezője és nevelője volt. Vezetői, mindenekelőtt Rudolf Eitelberger, az egyetemességnek sajátos szempontját, az „összmonarchia” sokszínű művészeti egységének felfogását képviselték. Az „osztrák császári állam” művészete Velencétől Galíciáig és Dalmáciától Csehorszáig, Salzburgig a legkülönbözőbb helyi művészeti hagyományok legkiválóbb emlékeit foglalta magába. A *Zentralkommission* évkönyvei s a jeles műemlékekről szerkesztett díszkötetek így a birodalom reprezentációját szolgálták. E művek közül az egyik legutolsó s egyben legtekintélyesebb mutatja, hogy a pseudo-egyetemes rendkívül termékeny volt: Riegl *Spatrómsche Kunstindustrie* című művét is – alcíme szerint – az ausztriai-magyarországi leletek alapján írta.

Az „összbirodalmi művészet” fiktív egyetemességének alternatíváját a nemzeti művészetek alkották. A központi hivatali apparátus szempontjából nemcsak reális, hanem a birodalom gazdagságát eleve igen kívánatos módon megjelenítő egységek a tájak, népek művészei. De a Habsburg-birodalom művészeti egyeteme nemcsak osztrák tartományokból (tulajdonképpen osztrák művészet eszerint nincs is) tevődött össze, hanem nemzetállamok hagyományából is, amelyek igényt tartottak a saját történelemre, az egyetemességhez való külön viszonyra, emlékeik sajátos értékrendjére. Nyilvánvaló ez a törekvés a magyar nemzeti művészettörténet-írás hagyományának kialakulásakor, és vele az önálló múzeumi és műemlékvédelmi apparátus létrejöttével. E folyamat egyik legfontosabb kristályosodási pontja, a Magyar Nemzeti Múzeum, 1802-es alapításával Európa legkorábbi hasonló intézményeinek egyike, s még a felvilágosodás szülötte. A nemzeti hagyomány megőrzését a leghatásosabban a tanítás folyamatossága, kezdetben a művészeti akadémiák elméleti és művészettörténeti tevékenysége (mint Prágában), majd a 19. század második felében egyetemi művészettörténeti tanszék alapítása biztosította, miáltal a tudomány művelése – összhangban a nemzetközi fejlődéssel – művészek és autodidakta amatőrök helyett szaktudósok kezébe kerülhetett.

Ugyanezek a törekvések máshol is egyidejűek: Krakkó hamar a lengyel művészettörténet-írás központjává vált, Zágráb is a horvát; Brassóban és Nagyszébenben az erdélyi szárszág honismereti mozgalma virágzott fel, a szlovák régiségek önálló értékelésének romantikus koncepcióját már igen korán kidolgozta Ján Kollár. Habsburg-Lombardia, Velence és részben Dalmácia művészettörténete és archeológiája számára az egyetemességhez való kettős viszonyulás problémája kezdettől fogva nem létezett: e történelmi hagyományok különleges értékét éppen az alkotta, hogy a klasszikus antikvitást, illetve az itáliai művészetet képviselték a birodalom kultúrájában. Hála a reneszánsz történetírói hagyomány folyamatosságának és részben a német szellemi élettel való szoros kapcsolatnak,

már korán megkapta különleges helyét az európai művészet történetében Csehország, mindenekelőtt császári hagyományt képviselő 14. századi, IV. Károly-kori építészeti és festészeti emlékei révén. Prága művészetét az egyetemes művészettörténetbe nem utolsósorban a Károly-egyetem művészettörténeti tanszékének nagy tudományos tekintélye emelte. A tanszék 1874-től olyan jelentős személyiség töltötte be, mint az 1848 után Csehországból a Rajna-vidékre menekült Anton Springer, a német pozitivisták művészettörténet-írás egyik atyja. Springer utódja, Alfred Woltmann idején már erőteljesen vitatták „a prágai német művészet” koncepcióját, szemben a cseh művészettörténet-szek nemzeti művészettörténeti felfogásával. A prágai egyetemnek cseh és német egyetemre való hasadásával 1881-től kezdve a csehországi művészet történetének eltérő szemléletét hirdető német és cseh művészettörténeti tanszék létezett egymással párhuzamosan, egészen a második világháborúig. A német tanszék jelentős professzora volt a század elején Alwin Schultz, s az eredetileg levéltáros Joseph Neuwirth foglalta össze sokáig alapvetőnek számító kézikönyveiben a csehországi művészettörténet német koncepcióját. E könyvek az 1880–1890-es években jelentek meg. A párhuzamosan működő cseh művészettörténeti tanszék professzora, Karel Chytil éppúgy a kultúrtörténetben keresett támaszt a nemzeti művészettörténet megalapozásához, mint a német koncepció. Chytil módszertani támasza a bécsi művészettörténet-írás nagy reformere – többek között a historizmus elvetésében, a stíluskritikai módszer bevezetésének szorgalmazásában tünt ki –, Moritz Thausing volt.

A csehországi középkori művészet egyetemes európai jelentőségének kidolgozásában jelentős szerep jutott a bécsi iskolának. E téren a bécsi iskola második generációjának cseh származású nagy alakja, Max Dvořák játszott jelentős kezdeményező szerepet. A csehországi 14. századi könyvfestészet történetéről írott 1901-es nagy tanulmánya (*Die Illuminatoren des Johann von Neumarkt*) Sienához és Avignonhoz viszonyítva alapozta meg nemcsak az európai hatalmi és kulturális súlypont Közép-Európára való áthelyeződésének tézisének, hanem – előlegezve késői munkáinak legfőbb módszertani vonását – a szellemi élet és a művészet közötti szoros kölcsönhatás feltételezését is. Éppen az a feltevés, a világnézetnek mint magyarázó elvnek a bevezetése Riegl művészetakarás fogalmának történeti konkretizálására, alapozta meg Dvořák korszakalkotó jelentőségét. Ezt a jelentőségét a művészettörténet-írás tudománytörténeti koncepciói általában az egyetemes művészet szellem-történeti és szociális interpretációjában határozza meg, holott Dvořák példája nem kisebb ösztönző szerepet játszott a nemzeti művészettörténet-írás közép-európai koncepcióira.

A bécsi iskola – s nem utolsósorban az osztrák műemlékvédelmi szervezet Csehországra is kiterjesztett vállalkozásai, mindenekelőtt a műemléki topográfia – nemcsak a 14. századi Parler-stílus szobrászatának feldolgozásában (Alfred Stix) játszott fontos szerepet, hanem a 15. század eleji „lágú stílusnak”, a Szép Madonnáknak felfedezésében is. A bennük megnyilvánuló szépségideál iránti fogékonyság nyilvánvalóan nem független a secesszió ízlésétől. 1930

táján a freudi pszichoanalízis módszereit a művészettörténetbe bevezető Schlosser-tanítvány, Ernst Kris már kifejezésük látens erotizmusára is felfigyelt.

A 14. század szobrászata a német expresszionizmusnak is nagy felfedezése. Aktualitására mi sem jellemzőbb, mint az a – leírása alapján szinte pontosan datálható és lokalizálható, a Roettgen-gyűjtemény Rajna-vidéki példányára emlékeztető – Pieta, amely Thomas Mann *Varázshegyében* Naphta szobájának díszje volt. A Pieták és a Szép Madonnák kapcsolatai a német misztikával a tárgyai Walter Pargers és Wilhelm Pinder munkáinak a húszas években. Ugyanebben az időben számos német publikáció témáját alkotja a *Parlerzeit*, feltételezett német gyökereivel, stílusának keletre terjedésével, s mindebben Szilézia szerepével. Ebben a munkában tünt ki az a két szolid szakértő, Oskar Schürer és Erich Wiese is, akik Magyarországon az 1938-as *Deutsche Kunst in der Zips* kötettel szereztek rossz hírt – kevésbé e munka tárgyi tartalmával, mint tendenciájával. A teljességhez hozzátartozik, hogy a náciizmussal kacérkodó Pinder a szépségi kötet pár darabjának, a *Deutsche Kunst in Siebenbürgen*nek volt kiadója és előszóírója, s a kolozsvári Márton és György prágai Szent György-szobrának a német művészethez való anektálása váltott ki heves vitákat mind a magyar, mind a cseh művészettörténet-írásban. A *Drang nach Osten* szinte vezérkari térképekre rajzolható útvonaltát azonban Karl Heinz Clasen rekonstruálta „a Szép Madonnák mestere” számára, aki szerinte a Rajna-vidékről Kelet-Porosországon, a német lovagrendi tartományon át jutott Prágába, onnan határozva meg Közép-Európa művészetét Sziléziától Ausztriáig. Nagy monográfiája a feltételezett mesterről 1974-ben jelent meg. Első és legkompetensebb recenzensét, Albert Kutalt joggal emlékeztette „a régi rossz időkre”.

A századfordulón és az első világháború után a bécsi művészettörténeti iskola öröksége meghatározónak és a német törekvésekkel való szembenállás szolgálatában is fontosnak bizonyult Közép-Európa művészettörténet-írásában. Nem lehet lebecsülni a monarchia szervezeti örökségét sem: a múzeumügy, a műemlékvédelem, az oktatás képzett hivatalnokai a Bécsben kiképzett művészettörténet-szek közül kerültek ki. Prágában a háború végéig a Dvořák-tanítvány (és a magyar Wilde Jánossal együtt hagyatékának sajtó alá rendezője), Karl Maria Swoboda volt a német tanszék vezetője, s különösen a szudétánemetség hagyományaira koncentrált művészettörténeti iskola feje. Ugyanakkor azonban vitapartnerük, Karel Chytil, Antonin Matějček, Jan Květ, Josef Cibulka is a bécsi iskolából nőttek ki, annak problematikáját és szemléletét folytatva. Chytil után, a 20. század első évtizedeiben, a Csehszlovák Köztársaság fennállásának első szakaszában is, Vojtěch Birnbaum, az építészettörténetben a riegl stílustörténeti módszer képviselője nevelőként is biztosította a bécsi iskolahagyomány kontinuitását. Vizsgálatai a román kori építészet formavilágának reneszánszkori újjáéledéséről rendkívül fontosnak bizonyultak a historizmus jelenségeivel foglalkozó cseh művészettörténeti kutatások máig tartó hagyománya számára. Kiténtetett hely illeti meg a cseh művészettörténet-írásban Vincenc Kramářt, Franz Wickhoff bécsi tanítványát, Dvořák közeli barátját, aki mindenek-

előtt a kubizmus festészetének ismerőjeként és gyűjtőjeként, a cseh kubizmus méltatójaként vált jelentőssé, de mint a prágai nemzeti galéria megszervezője, meghatározó szerepet játszott a cseh nemzeti művészeti hagyomány 20. századi képeinek megformálásában is. A prágai cseh művészettörténeti iskolának az első köztársaság megalapítása után sajátos szerep jutott Szlovákia műemlékvédelmének és múzeumügyének megszervezésében, emlékanyagának feldolgozásában. A szlovák művészettörténet-írás első jelentős képviselői, Vladimír Wagner, Alžběta Güntherová a cseh művészettörténet-írás iskolájába jártak, de ennél is jellemzőbb a Felvidéken működő cseheknek, pl. a Szlovákia művészettörténetét összefoglaló műben tárgyoló Jan Hofmannak, a középkori építészet történetét feldolgozó Birnbaum-tanítvány Václav Menclnek és feleségének, Dobroslova Menclovánek tevékenysége. Munkásságuk során a szlovákiai – addig magyarországi kontextusban tárgyalt – művészet mércéjévé, történeti interpretációjának alapjává a cseh művészet vált, ami mindenestre számos reális és értékes szemponttal járult hozzá Közép-Európa középkori kulturális összefüggéseinek ismeretéhez. A cél azonban nem ez volt, hanem az új csehszlovák állam ideális célként kitűzött egységének historizáló visszavetítése. A mai szlovák tudománytörténet *Čechoslovakizmus* néven említi, s igen találóan, ezt az ideológiát, amelynek eredménye volt – a dátum szinte tragikomikus! – az 1938-as *Művészet Szlovákiában* című prágai kiállítás, és az azt megőrkítő, Karel Šourek szerkesztette díszkötet: másfél évtized kultúrpolitikai fáradozásának mérlege.

A bécsi kapcsolatok Csehszlovákiához hasonló szerepet játszottak Lengyelországban is, ahol a Dvořák-tanítvány Szczesny Dettloffnak (mindenekelőtt Veit Stoss-kutatásai révén ismert a nemzetközi szakirodalomban is) jutott jelentős szerep. Bécsi képzettségű művészettörténész, az osztrák műemlékvédelmi szervezet egykori karinthiai munkatársa, Francé Stelè alapozta meg a szlovén művészettörténet-írást és annak szervezeti kereteit, s hasonló volt a szerepe a horvát művészettörténet-írásban Ljubo Karamann-nak.

Karamann 1963-ban jelentette meg könyvét a hazai környezetnek a horvátországi művészeti fejlődésre gyakorolt hatásáról. Ez a munka tanúsítja a legvilágosabban a bécsi iskola örökségének értékét és tartós pozitív hatását a közép-európai nemzeti művészettörténetírásban. Karamann a kulturális centrum és a perifériák viszonyának típusait igen finoman különböztette meg, amikor a nagy kulturális központok provinciális környezetét, a határövezeteket és a vezető kulturális régióktól távoli, a különböző irányukból érkező ösztönzéseket önállóan feldolgozó perifériákat jelölte meg a regionális fejlődés alaptípusaiként. Ebben a finoman differenciált kategóriarendszerben tükröződik a legmagasabb szinten a bécsi iskola egyetemesség-igényének konfrontálása a nemzeti értékekkel, valamint a különböző kvalitások iránti, az eltérő nézőpontok létjogosultságának elismerésén alapuló tolerancia.

Karamann árnyalt kategóriái egy nagy vitában születtek, s lényegében egy nagy művészettörténeti per utóéletéhez tartoznak: Josef Strzygowski polarizált fogalmait ellen irányultak, amelyek minden fejlődést a „mozgató” és a

„konzerváló erők” sematikus elképzelt kölcsönhatására vezettek vissza. Strzygowski konstans tényezők uralmát tétélezte fel a művészet történetében: az „északi”, a „déli” és a „keleti” – voltaképpen faji meghatározók – marandóságából, s befolyásuk időnkénti vándorlásszerű terjedéséből indult ki. Grazi működése, majd 1909-ben, Dvořákkal egyidejűleg, bécsi professzorral való kinevezése a bécsi művészettörténeti iskola szakadását eredményezte. Magát a „bécsi iskola” elnevezést is azért vette be 1934-ben Julius von Schlosser, hogy kirekessze belőle ellenlábását. Strzygowski, aki Wickhoff, Riegl, Dvořák stílustörténeti evoluzionizmussal szemben az *Orient oder Rom?* polémiját provokálta, az iráni, örmény stb. tradíció befolyására vezetve vissza a korai középkor stílusváltozásait, „összehasonlító módszernek” nevezett eljárásával tudományos alátámasztást kínált Közép-Európa nemzeteinek a sajátosságukat hangsúlyozó, rendszerint eredetmondáikban gyökerező, a romantikus nemzettudatban felfokozott történeti teóriák számára. *Die altslawische Kunst* című, 1929-ben kiadott, az óhorvát művészet ősi eredetének téziseit megfogalmazó munkája előszavában szinte a cinizmust súroló relativizmussal dicsekszik eredményeivel: „Amit ma a szlávok érdekében teszek, azt tegnap megtettem a germánoknak illetve németeknek, az angolszászoknak, a norvégoknak és a finneknek”. – Hozzátehetjük: tanítványai megkísérelték személyesen bevonni a magyar nemzeti eredetiség teóriájának kialakításába, s még nagyobb volt a hatása különösen a honfoglalás kori magyar művészet ősi örökségének feltevéseire.

A Strzygowski-követőket a Riegl–Dvořák-iskolától elválasztó felfogáskülönbség a későantikvitás és a kora középkor átmenetéről illetve elvi ellentétéről nagy szerepet játszott a 20. század első évtizedeinek bizantinisztikájában. A román és a bolgár, a szerb művészettörténet-írást különösen a francia és orosz bizantinológiai irodalom közvetítésével érték el a Strzygowskiéval rokon, az ősi népi gyökereket és az ázsiai örökség meghatározó erejét hangsúlyozó elméletek. Nem véletlen, hogy a bizánci művészeti hagyomány szférájában Strzygowski teóriájának hatása mindmáig igen eleven – s nemcsak a kaukázusi népeknél, ahol pl. a grúzok, örmények mintegy benne látják azt a művészettörténészt, aki kultúrájukat visszahelyezte jogaiba az egyetemes hagyományban. E teóriáknak gyakori, közös eleme az eredetiségnek a vidéki: provinciális-paraszti szférában és a népművészetben való feltételezése, gyakran mintegy kortalan, a stíluskorszakok kronológiai határait túllépő jelenségek formájában is. A magasabb műveltségi szférákra jellemző korszerű stílusigazodás, a reneszánsz, barokk stb. recepciója e szemlélet számára alapvetően a hagyománytól idegen kozmopolitizmusként jelenik meg. A Kárpátok vidékére nézve pl. Wladimir Zaloziacki dolgozta ki a faépítészet gótikus gyökereinek s e formarendszer szívós továbbélésének elméletét. A román művészettörténet-írás alkalomadtán fából szerkesztett katedrálisokként értékeli a 17–18. századi máramarosi fatemplomokat, s a középkori bizánci festészetre vezet vissza ezek képi díszének stílusát. Hasonló módon keresi a szlovák művészettörténet-írás a modern népművészet és naiv művészet kvalitásaival párhuzamba állított provinciális művészeti

produkciónban a nemzeti habitus formálódásának bizonyítékait. E nézetek legjelentősebb jelenkori kritikusa, Jan Bakoš a történeti konstrukciók mögött meghúzódó szándékok összehasonlító tudománytörténeti elemzéséből indul ki.

Rokon jelenségek – persze *mutatis mutandis* – tagadhatatlanul megtalálhatók a magyar művészettörténet-írásban is. Ha érték középkori művészettörténet-írásunkat és régészetünket strzygowskiánus hatások, velük szemben a nemzeti művészettörténetírás koncepciójának alakulásában sokkal nagyobb szerepet játszott a 19. századi alapítók romantikus színezetű elemeket is őrző pozitivistikus hagyománya. E folyamatos iskolahagyománnyal szemben a bécsi iskola magyar képviselői a nemzetkarakterológia legprogresszívebb és elméletileg legigényesebb kritikusi voltak. Nem véletlen, hogy az 1920 körüli magyar művészettörténész diaszpóra javarészt Dvořák tanítványaiból és követőiből állt. Persze, épp a számunkra közelebről ismert magyar művészettörténet-írás példája is igazolja, mennyire igaztalan lehet a művészettörténeti koncepciókat egyetlen kérdésben való állásfoglalásra redukálni, néhány fő tendenciához viszonyítani, s belőlük ügyszólván pártokat konstruálni. Végül is nemcsak személyes kapcsolatok, mester-tanítvány viszonyok és szimpátiák határozzák meg egy-egy kutató munkásságának helyzetét, hanem legfőképpen a tényekhez és a szakirodalomhoz, mint személyektől független és általánosan ismert corpushoz való viszonyuk. Ezért

igényelnek e csak hipotetikus érvényű fejtegetések igen óvatos fogadtatást, ugyanis durva leegyszerűsítésen, már nyelvileg is összehasonlíthatatlan tények azonosításán alapulnak, s minden további egyszerűsítés még inkább torzítaná őket.

A művészettörténet-írás igazi felelőssége azonban abban rejlik, amit a fentiekben úgy próbáltunk meg jellemezni, mint az egyetemes értékrendnek és a nemzeti karakterisztikumok felismerésének aktuális eszmék, ízlés általi meghatározottságát. Ez az aktualitás jellemzi az egyetemesség és a nemzeti sajátosság viszonyának mindenkori felfogását. Az így felfogott értékek nemcsak gyönyörködtető esztétikai kvalitások. A történeti eredetkérdésekhez a prioritás, az etikai fölény képzetei, a jelenben őrzött vagy követelt, de a történelemre visszavezetett jogok fűződnek.

Amikor ez áttekintés megírására vállalkoztunk, a probléma többé-kevésbé pikáns tudományos kérdésnek látszott; azóta hasonló értékek jegyében (ismét) vér folyt Közép-Európában. A magát tudományosnak tekintő, módszereinek tiszta tudatában lévő művészettörténet-írás többé semmilyen erőnek nem lehet támasza a korai nemzeti mozgalmakat jellemző, xenofóbiától ittas önmagasztalás pártolásával.

Rubljev Szentháromsága

AVAGY: UTAKA VILÁGVALLÁS FELÉ

GRIGORIJ POMERANC

Az ószövetség és az újszövetség angyalai

A bizánci ikonfestészet egyik legmeglepőbb témája a Mamré tölgyesében megjelenő három angyal: az ószövetségi Szentháromság képe (1 Móz 18,1). Ez a motívum még közvetett formájában is mély érzelmeket hív elő, míg az újszövetségi Szentháromság-képek között ismereteim szerint egyetlen egy ilyen hatásos ábrázolás sincs. Az őszszakállú Atya, a feketeszakállú Fiú, a galamb alakjában megjelenő Szentlélek képéből hiányzik az a titok, amelyhez az ószövetségi kánont követve oly közel kerülhetünk.

Az ószövetségi Szentháromság-kompozícióban és értelem alkotta képében, a hitvallásban s a hozzá kapcsolódó dogmákban utolszor lobban fel a görögség filozófiai lángelméje, s utolszor szárnyal fel a hellén művészi zsenialitás. A bizánci teológia a nyelvi korlát miatt nem szívroghatott be teljes mélységében az Órosz Birodalomba – írja G.P.Fedotov¹ –, a „színeken való elmélkedést” (Jevgenyij Trubeckoj) azonban nem akadályozta: nem véletlen, hogy az orosz ikonfestészet egyáltalán nem marad el a görög mögött. A bizánci ikonfestők felülmúlhatatlan Istenanyaképet teremtettek, ugyanakkor – a reprodukciókból ítélve – a rubljovi Szentháromság és a Megváltó-ikon is egyedülálló: hasonló rangú ikont nem ismerünk.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy az orosz ikon meghatározott nemzeti sajátosságokkal rendelkezik. Én azonban úgy gondolom, hogy az orosz ikonfestészet virágkorában, azaz a 14–15. században nemzet a szó szoros értelmében véve még nem létezett. Volt viszont egy egységes pravoszláv kultúrkör, amely a bizánciak által létrehozott egységes festészeti kánont követte. És Rubljev szerintem közelebb áll Bizánchoz (például a Vlagyimiri Istenanyához), mint a novgorodiak és pszkoviak kissé laza, tarka, harsány művészetéhez (amely inkább a nyugati középkorral tart rokonságot). Ekkortájt azonban már volt valami a levegőben, valami, aminek köszönhetően Rubljev

A tanulmány eredeti címe: *Trioica Rubljeva i trinitarboje mislenyje*, in: *Sztrana i mir*, 1989/6, 182-191. old. Az új alcím és a szövegközi alcímek a magyar szöveg szerkesztőjétől származnak. A fordítás során bizonyos szavak írásmódjánál a magyar nyelvhasználatban meghonosodott alakokat alkalmaztuk (pravoszláv, pravoszlávia, Szentlélek, Szentháromság, Istenanya stb), nem a Magyar Orthodox Egyházon belül elterjedt formákat.

művészete is új lendületet kapott: talán épp az a remény éledt fel, amely a görögöknél végleg elapadt.²

Rubljev Szentháromsága és Megváltója pontosan az, ami: Szentháromság- és Megváltó-ikon, s nem az orosz egység szimbóluma. Az viszont nagyon is lehetséges, hogy a Rubljev-ikon előtt elmondott ima hozzájárult ahhoz, hogy az orosz seregek egyesült erővel szembeszállhassanak a tatárokkal. Nagy szenteket nem nemzeti vagy más politikai célok érdekében avatnak, hiszen épp egyetemes emberi küldetésük, megtestesült isteni mivoltuk teszi őket alkalmassá arra, hogy elsimítsák a viszályokat, bátorságot öntsenek belénk, s egyezséget, megbékélést teremtsenek köztünk.

De térjünk vissza alap gondolatunkhoz: az ószövetségi Szentháromság képe már kevésbé sikerült, másodrendű másolatai révén is lehetővé teszi számunkra a nagy titok megérintését, a galamb kíséretében megjelenő két férfi látványa azonban nem ragadja magával, nem indítja meg a szívet. Megpillantásakor azon nyomban tudjuk, hogy az Atya és a Fiú felett repdeső galamb a Szentléleket jelenti, jelenlétét mégsem érzékeljük. Pontosán tudjuk, ki kicsoda, elég csak egy futó pillantást vetni rájuk. Ám ezzel vége is: be kell érünk a puszta látvánnyal.

Az ószövetségi Szentháromság viszont lenyűgöz és rabul ejt: minél tovább nézzük, annál mélyebbre merülünk a felénk áradó értelem áramában, a szellem életének tenger nyi tapintható, ám mégis kimondhatatlan árnyalatában. Megismerünk valamit, de hogy mit, ez sohasem mondható ki teljes egészében. Valami belénk költözik: valami, ami fölülmúl és fogva tart bennünket. A Lét mélységei nyílnak meg előttünk, de értelmük nem ragadható meg és nem fejezhető ki. Még arra az egyszerű kérdésre sem tudunk válaszolni, hogy ki kicsoda. Ám aki valóban érzékeli Rubljev Szentháromságát, mindenképpen rájön arra is, hogy maga a kérdés – ki kicsoda – mennyire felesleges, s mennyire eltereli figyelmünket a lényegtől, attól, hogy az angyalok különböznek egymástól, ugyanakkor elválaszthatatlanok: amint el akarjuk különíteni a Szentháromság három személyét, „három tehénné” változtatjuk őket – miként azt Meister Eckhardt mondotta.

A középső angyal, a Szentháromság Krisztusa

Melyik lehet Krisztus a három angyal közül? – tették fel a kérdést IV. Iván cár nevében a százikkelyes törvényt tárgyaló zsinatnak –, melyikük ábrázolásán szerepeljen a

keresztes nimbusz³? Sem a cár, sem a zsinaton részt vevő atyák nem vették észre, mennyire dőre, s mennyire istenkáromló a feltett kérdés.

A keresztes nimbusz arra utal, hogy Krisztus magasabb rangú, mint az őt körülvevő apostolok és szentek. Am a Szentháromság személyei⁴ egyenrangúak, s ezek szerint mindhárom angylt keresztes nimbuszsal kellene ábrázolni. A Szentháromság-másolatok közt egyébként elvéve ilyen is akad. A zsinat a középső, magasabban ülő alakot nyilvánította Krisztusnak, tehát őt illeti meg a keresztes nimbusz. Figyelemreméltó megoldás, bár magát a dogmát nem érinti (az óoros ember óvakodott attól, hogy az Írás szavaihoz nyúljon), hanem csak az ikon értelmezését tükrözi, ám az ikont akkoriban még elevebben fogadták be, mint a homályos teológiai megfogalmazásokat. A zsinati határozat, azaz a helyi egyház dogmája tehát a Fiút az Atya fölé, nem az Atya mellé helyezi (mint ahogyan azt a kiközösített katolikusok tették). Az ikonon ugyanis az alakok elhelyezése teológiai jelentést hordoz.

A zsinati határozattal Lazarev professzor, a kitűnő művészettörténész is egyetért. Ő is lehetségesnek tartja, hogy egyértelműen meghatározzuk, ki kicsoda, s ő is a középső angylt tekinti Krisztusnak, mivel ennek az angylnak a keze közelebb van az áldozati diszkoszhoz⁵, és arcvonásai is emlékeztetnek Rubljov Megváltójára.

Ó

hatatlanul adódik az ellenvetés: ha már rokon vonásokról beszélünk, akkor mindekelőtt a három angyl hasonlóságára kell utalnunk. Hármójuk arca szinte teljesen egyforma – csak különféle tartásban, különféle szellemi állapotban van. Egyébként is kire hasonlítani másra, ha nem Krisztusra? Hiszen Istent és a Szentleket még soha, senki sem látta, s a Megváltó ábrázolása sem Krisztus arcképe, hanem Isten szimbóluma, az ő három személyében. Ez a kép teszi lehetővé, hogy a Fiúban egyszerre érzékelhessük az Atyát és a Szentleket fualatát. Anthony Bloom metropolita utal arra a teológiai tradícióra, amelynek értelmében a Jézus-ima mindhárom személyhez szól, bár közvetlenül nem szólítjuk meg benne sem az Atyát, sem a Szentleket. Ez a körülmény még inkább lehetővé és szükségessé teszi, hogy kifejtsük állításunkat: az ikonon szimbolikusan mind a három személy jelen van. Ami a kéz és a diszkosz közti távolságot illeti, ezzel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a középső angyl diszkosz felé fordított gyűrűs ujját rámutató gesztusként, a diszkosz fölemelésére való fölszólításként is értelmezhetjük.

A hasonlóságra utaló jelek keresését egyébként is könnyebb elkezdni, mint befejezni. Nézzé el nekem a kedves olvasó az alábbi, kissé durva példát, de próbáljunk meg elindulni a Lazarev által mutatott úton, és gondoljunk végig, kire hasonlít a többi angyl. Takarjuk el képzeletben a középső angylt, és pillantsunk így a többiekre. A néző szemszögéből jobb oldalon látszó angyl csendes szemlélődésbe mélyed: mintha a benne keletkező vihar óriási erejű, belső hangjára figyelne. Szeme félig le van hunyva: Isten Léleken megnyíló birodalmára tekint. Néha az az érzésünk, hogy arcán szenvedés nyoma látszik, ám ez már az egyszerű

szenvetés és az egyszerű öröm túldoldala: extázis szántotta „örömteli szenvetés”, mennyei öröm, melyet a szív meghasadtnak határán és a halál küszöbén tapasztalunk.

A bal oldali angyl már megjárta az Egyetemes Egység birodalmát – épp most lép elő belőle. Csendes, szomorú, de eltökélt pillantással tekint le világunkra. Minél tovább nézzük, annál világosabban láthatjuk hajlíthatatlan szándékát, hite égő tüzét. Ha az angylak valamelyikében a Logoszra ismerhetünk, hát épp ő, a bal oldali angyl lesz az, aki mindjárt megszólal, és egész valójában Isten Igéjévé lényegül át.

Ha a csendes szemlélődést feminin jegynek tekintjük, a szó, a gondolat, a tett jelenlétét pedig maszkulin vonásnak, akkor a jobb oldali angylban a feminin szellem, a bal oldaliban pedig a maszkulin szellem, a teremtő erő megtestesülését kell látnunk. De takarjuk csak le a jobb oldali angyl szárnyát, borítsunk vállára s fejére kendőt: máris az Istenanya áll előttünk, amint épp a „halál hírért” fogadja. A bal oldali angyl pedig Gábrriel lesz, a Teremtőtől érkező hírhez.

Ha most alaposabban megnézzük a középső angylt, és megpróbáljuk rögzíteni, melyik mozzanat dominál benne: a feminin vagy a maszkulin jegy, a szent szemlélődés vagy a szent rajongás, rá kell jönnünk, hogy egyik sincs túlsúlyban. A középső angyl lebegve fordul a világtól önnönmaga felé s önnönmagától a világ felé, fölötte áll örömmek, szenvetésnek: mindennek, ami megnevezhető. A jobb oldali angyl már-már ájulásba zuhan, a bal oldali mindjárt fölemelkedik, és megszólít bennünket, míg a középső rezzenéstelen nyugalomba merül: a szenvedély irányította figyelem és a szenvedély keltette akarat közti egyensúly állapotában lebeg. Tamás apokrif evangéliuma jut eszünkbe: ha nem felede, mi a különbség a feminin és maszkulin elv között, nem juthatsz be Isten Birodalmába.

Megtehetjük-e hát, hogy a középső angylt Krisztussal azonosítjuk? Igen is, nem is. Jelen van benne Krisztus is, a mennyekből letekintő dicső Krisztus, akinek születése hírért Gábrriel hozza... De jelen van benne az a Krisztus is, aki Atyja birodalmából kitekintve saját kereszthalálával néz szembe. A dicsőséges Krisztus, a középső angyl mindkét esetben elkülöníthetetlen együttest alkot az Atyával. Ha a szimbólumok olvasatai közül csak egyetlen jelentést veszünk figyelembe, könnyen oda juthatunk, ahová Mohamed: az Atya, az Anya és a Fiú hármását pogány triáznak minősítjük, s a keresztényeket sokisten-hittel vádoljuk. Mohamed nem véletlenül becsülte alá a Szentleket és az Istenanya hatalmas kultikus szerepét. Teológiai ismeretek híján, csak a keresztény imákra, liturgiára és ikonfestészetre hagyatkozva ugyanis rendkívül nehéz fogalmat alkotni arról, hogy a Szentháromság harmadik személye miként lehet a Szentlélek. A keresztény kultuszban ugyanis időnként Szűz Mária foglalja el a harmadik, sőt néha a második helyet, s a Szentlélek helyzete ilyenkor a Sivával és Visnuval szemben háttérbe szoruló Brahma helyzetére emlékeztet.

A keresztény dogmák szempontjából Mohamed Szentháromság-fogalma nem egyéb, mint tudatlanság szülte dőreség, ami azonban nem áll távol a keresztény gyakorlat szellemétől. Állandóan megfigyelhető ugyanis az a tendencia, hogy az egyik személyt valami módon az örök asszonyiság elvével cserélik fel, ami hol a Szophiáról szóló pravo-

szláv dogma szélsőségeiben, hol egy aszketikus mariológiában nyilvánul meg.

Ábrahám és Izsák

Tegyük most félre az összes eddigi asszociációt, és nézzük meg még egyszer az ikonon a jobb oldali angyalt. Az asszonyiség helyett most a halálra kész áldozati bárány tekintete jelenik meg előttünk. A jobb oldali angyal ekkor az áldozathozatalra kész Fiú, Izsák szerepét töltheti be, a bal oldali pedig Ábrahámét, az áldozathozatal lázában égő Atyáét, aki kész arra, hogy egyetlen fiára gyilkos kést emeljen. Rubljov Szentháromság-ikonjában nem a középső angyal a teremtő energia gyűjtőhelye, hanem a bal oldali: benne, az ő elszántságában sűrűsödött össze az Atya – ember által egyáltalán befogadható – összes teremtő energiája. Őbenne pillanthajuk meg az Atya képét is, de csak részben. Ha egészen azonosítanánk az Atyával, megint csak nem „jönne létre” pravoszláv Szentháromság. Megint a dicsőséges Krisztus (a középső angyal) szemlélné, miként áldozza fel Atyja őt, a szenvedő embert. S megint a Krisztusban lévő két természet válna személyé, a Szentlélek pedig megint beláthatatlan mélységekbe szorulna vissza.

Be kell vallanom, a személy és a természet között nem látok áthidalhatatlan szakadékot. Az én értelmezésemben ez a két kategória is egyenrangú és egylényegű. A Krisztus két természetéről folyó disputák során rögzített reláció, a különbözőség és elválaszthatatlanság, a személyek közötti viszonyra is teljes egészében vonatkozik: a személyek különböznek ugyan, de sohasem választhatóak el egymástól. Érdemes utalnunk itt egy – Mohamedéhez képest már-már zseniálisnak mondható – tévedésre: G. Gacsev egyik írásában a különbözőség és szétválaszthatatlanság konstantinápolyi és nikaiai zsinatnak tulajdonított dogmáját kifejezetten csak a személyekre vonatkoztatja. Az efféle tévedések mögött gyakorta számunkra nem ismeretes történeti körülmények húzódnak meg. Azt viszont már nem tudom elképzelni, hogy a bizánciak is így gondolkodtak volna a Szentháromság-kánon megalkotásakor: dogmatikai kérdésekben ők rendkívül szigorúak voltak.

A pravoszláv ikonfestők tehát a Fiút minden bizonnyal az Atya jobb oldalára ültették (a néző szempontjából balra). Kanonikus jelentését tekintve a középső angyal az Atya: a gyöngéd, a végtelenül együttérző Atya. Nem az agg próféták szigorú Istene, hanem a mi Atyánk, akit imánkban szólítunk: „és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek...” Ez az az Atya, aki tárt karokkal fogadja a tékozló Fiút, aki meghallgatja a vámszedő imáját: „Isten, légy irgalmas nekem, bűnösnek” (Lk 18,13). Kissé magasabban ül, mint a többiek: a pravoszlávia szerint ugyanis az Atya és a Fiú nem egyenlő a Szentlélekkel. A százcikelyes zsinat teológusai nem gondoltak arra, hogy ha a Fiút középre ültetik, akkor a Szentleket tőle, a Fiútól származtatják, nem pedig a Fiútól távolabb ülő Atyától. Az én, valószínűségeken alapuló teológiámból az következik, hogy egy ugyanazon felfoghatatlan titok többféle képben is megjelenhet. A bizánciak azonban úgy vélekedtek, hogy inkább államuk

pusztuljon el vagy kerüljön török uralom alá, mintsem érvénybe lépjen a katolikus „filioque”⁶.

A pravoszláv hittételek szerint az Atya nem ülhet alacsonyabban, mint a Fiú. Ez döntő kérdés. A Fiú felé forduló tekintet, a diszkosz felé mutató ujj, az arcon tükröződő szánalom nem mond ellent a Fiát fölálló evangéliumi Atya képének. Balról a mártíriumra készülő Fiú képe látható, a jobb oldali angyal rajongást tükröző képe pedig a Szentlélek ábrázolására hivatott. Ennek fényében értelmezhető a középső angyal testtartását ismétlő lehajtott fő, melynek következtében a középső angyal mintegy megkettőződik. A jobb oldali angyallal kapcsolatosan nincs vita: az egyházi Szentháromság-dogma keretein belül csak a középső és a bal oldali angyal funkciója lehet kérdéses. A bal oldali angyalban egyszerre van jelen a világmindenség alkotójának teremtő szándéka és Krisztus mártírtetre való elszántsága, a középsőben pedig a szenvedő Fiát szánó evangéliumi Atya. A jobb oldali angyal a Szentlélekben átélt rajongás állapotát közvetíti: ennél jobb Szentlélek-ábrázolást elképzelni sem lehet, hiszen valamiképpen őt, a Szentleket is meg kell jeleníteni⁷.

A gnosztikusok „grammatikája”

Ha felekezeten kívüli ember szemével nézzük a Szentháromságot, ismétcsak több különféle értelmi réteg egymásra rakódását láthatjuk, mégpedig az ikonon belül éppúgy, mint a Szentháromság verbális leírásában. A Szentháromság egyes személyei nemcsak önmagukat jelentik meg: minden egyes arcban érzékelhető a másik két arc is. Ezt az alábbi módon formalizálhatjuk: $A = A = B = C$. Az Atyában jelen van a Szentlélek, az Atyával egylényegű Fiú, aki minden idők kezdetéig az Atyai bensőben lakozott. A Fiúban jelen van az Atya, akinek akarátát a Fiú véghez viszi, a Szentlélekben pedig jelen van az Isten, akitől a Fiú származik. Azaz, ha most elvonatkoztatunk a nevektől, s Marina Cvetajevát idézve folytatjuk teológiai fejtegetéseinket, azt mondhatjuk, hogy az első személy Ott van (de nemcsak ott), a második Itt van (de nemcsak itt), a harmadik pedig Mindenütt (és sehohsem).

Krisztus és az apostolok nyelve egyszerű, mindennapi emberi nyelv, amelynek grammatikája nem teszi lehetővé, hogy nyelvtani személyek helyett Szentháromsági személyekben gondolkodjunk. Tehát: Isten – a Lélek, Mária fogantatása a Szentlélek által történt, Krisztus viszont a Mennyei Atya Fia. Ha ezeket a viszonyokat elemi hétköznapi logikával közelítjük meg, kiderül, hogy az első és a harmadik személy között csak mesterségesen létrehozott különbség van: $A = C$ és $C = A$ az Isten-Lélek és a Fiú léte utal. A harmadik személy helye ilymódon üresen marad, ide helyezi Danyiil Andrejev a Szophiát, az Örök Asszonyiságot. Egyébként a Szentháromságot más gnosztikusok is hasonlóképpen értelmezték⁸.

Hogyan kezeljük az efféle eretnek gondolatokat? Mindekelőtt hangsúlyozni szeretnénk, hogy a Szentháromság három személyben megjelenő Egységet jelent, miközben mindegyik személyben jelen van az egész is, minden potenciájával egyetemben. A személyek egylényegűek, a lényeg három személyben jelenik meg. Azaz, a Szentháromság

minden személyben önmagában véve, személyi mivoltában áll elénk: belső dinamikával rendelkezik, mozgásteret egy kör vagy ovális által határolt háromszög. A Szentháromság eme belső formáján belül az angyalok bármelyikét tekinthetjük egy bizonyos személy vagy lényeg domináns (vagy épp kizárólagos érvényű) kifejezőjének. A középső angyalban megpillanthatjuk az Atyát, a Fiút és a Szentleket egyaránt. Ezeket az eretnek nézeteket követte Joachim de Floris [Gioacchino da Fiore] is, aki szintén a Szentleket helyezte legmagasabbra. Azt tanította, hogy az Atya ideje lejárt, eljött a Fiú kora, s közel a Szentlélek órája is. Ha középre a Szentleket helyezzük, akkor jobboldalt (azaz a mi szempontunkból balfelől) az Atyát láthatjuk, balfelől (azaz jobbról) pedig az áldozati bárányt. A trinitárius szempontok nem rendelkeznek alá a kivételezett harmadik személyre vonatkozó törvénynek. A különféle értelmezési lehetőségek nem szakasztják meg az egyre sokasodó jelentések áradatát, a szeretet örök áramát, mely az egyik személyt eltöltvén, a másikba ömlik át. Ezek a lehetőségek valóságosak, és a hitvallás szerkezetében hierarchikusan helyezkednek el. Az egyház szempontjából a Fiú helye teológiailag rögzített: az Atya jobbfelén található, ám a háttérben meg kell és meg is lehet tartanunk a további olvasatokat is, a vezérdallam harmonikus kíséreteként. Ha nem létezne az egymást váltó értelemek áradata, az eretnek nézetek sokasága, nem létezne dogma – például az egylényegűség dogmája – sem. Az egylényegűség ugyanis vagy üres szó, mely mögött semmi sem áll, vagy pedig egy különös, furcsa, helycserén alapuló belső játék, mely – mint Meister Eckhardt mondotta – „az Atya lényegén belül zajlik, miközben a néző személye és a nézett látvány egy és ugyanaz”. Rubljov Szentháromsága ennek a játéknak a szimbóluma. Szinte szétfeszíti a belső mozgás, a három angyal szinte a szemünk láttára váltja egymást: folyton folyvást cserélgetik egymás között egylényegűségükből fakadó helyzetüket.

Rubljov teljesen pontosan körülhatárolta ezt a mozgásteret. A vonal és a szín mindent egyértelműen érzékeltet, közben azonban mindig jelen van az előtérő majd továtűnő árnyalatok tengernyi áradata, a tagolatlan gesztusok végtelen sokasága is. A belső mozgás titokzatos marad, még akkor is, ha folyton folyvást szemünk előtt áramlik. Formáját ugyan megismerhetjük, de közben még inkább ráeszmélünk, hogy mélységi dimenziója fölfoghatatlan számunkra, hiszen nem tudhatjuk, mennyi színárnyalatot látunk az ablak előtt zöldelő fán, mennyi új árnyalatot hoz létre rajta a nap sugara vagy egy felhő árnyéka...

Színnevezés mindössze hét van, színárnyalat viszont tengernyi sok, és nem tudjuk, mi a mértékegység a minőség végtelenjében. A kínaiak – e titkon elmélkedve – megalkották a Tao, az örök körré összezáruló Út képét, amely kép arra utal, amit meg akarunk érteni (ez a megnevezett Tao), ám valójában sohasem érthetjük meg (ez pedig a kimondhatatlan Tao). A Szentháromság ugyanilyen kör, csak épp nem árad szét a természetben, hanem a bennünk rejlő menny felé száll.

A buddhista szentháromság

A világ teremtő középpontjának képe sokféle lehet, és ezek lényege, belső mozgása rokon s időnként külsőleg is megjelenő vonásokat mutat. Mindig meglepett, milyen mély

rokonság figyelhető meg az ószövevényi Szentháromság és a buddhista szentképek között az összehatás és az alakok elhelyezése terén. Egyet is értek L. A. Lelekov hipotézisével, mely szerint feltételezhető, hogy a buddhista szentháromság hatott a keresztényre. Lelekov nemcsak a Szentháromságban talált buddhista prototípusokat, hanem még két további ikonban, az Istenanya elszenderedésében és a Krisztust, az Istenanyát és Keresztelő Szent Jánost ábrázoló deészis-ikonban. Minderről a hatvanas évek végén hallottam először a professzortól a művészi kánonról rendezett konferencián. A közvetítő szerepét véleménye szerint a manicheizmus játszotta, pontosabban, a manicheus könyvek miniatúrái. Ágoston elmeséli, hogy amikor kereszténnyé lett, elégette az összes manicheus könyvét, amelyek többnyire gazdagon illusztrált kötetek voltak. Mani (III. század) Krisztust és Buddhát egyaránt imádta, s megkísérelte összekapcsolni tanaikat. A keresztény hitre áttérő manicheusoknak (a bizánci kánon tanúsága szerint) háromszor meg kellett tagadniuk Buddhát. Ezért tartjuk elképzelhetőnek, hogy a manicheus illusztrációkban bizánci kölcsönmotívumok is szerepeltek. A Földközi-tenger vidékén terjedő buddhista ikonmások a keresztény festészet egyik fő forrását képezték.

Lelekov hipotézisét tehát nem tudjuk bebizonyítani mindaddig, amíg elő nem kerülnek pontosan keltezett s ép illusztrációkat tartalmazó manicheus könyvek, ami azonban eléggé valószínűtlen. A földközi-tengeri-indiai hatásmechanizmusra vonatkozó hipotézis nem mond ellent a klasszikus vallások belső rokonságára vonatkozó elképzeléseinknek. Úgy vélem, hogy az Apolló-kép hatása alatt formálódó Buddha-kép aktív szerepet játszott Krisztus képének kialakításában.

A buddhista Szentháromság-ikon közepén egy ülő Buddha van, jobbról és balról pedig, Buddhánál kicsit lejjebb, a nála valamivel alacsonyabb bodhiszattvák találhatók. Ez a látható Szentháromság-kép a láthatatlan trikája (Buddha három teste) szimbóluma: a dharmá, a nirmánakája (átváltozások) és a szambhógakája (a gyönyör) teste. A test szó használata itt ugyanolyan feltételes érvényű, mint a személy szó a Szentháromság harmadik személyére vonatkoztatva. Olyan szellemi lényegről van szó, amelyet szimbolikusan három lény képvisel.

Az ikonfestők e kompozíció krisztianizálásakor az Izsák születését hírül adó három angyal bibliai témáját választották. A középső angyal kicsit magasabban ül és kicsit testesebbnek látszik a másik kettőnél. (A Biblia e mozzanatra vonatkozóan nem tartalmaz egyértelmű utalást.) A buddhista ikon alapját tehát megőrizték, de hogy a további asszociációs lehetőségeknek elejét vegyék, a Szentháromságot Ábrahám és a gabonát vivő Sára képével ábrázolták.

Rubljovnak azonban ilyesmire semmi szüksége sem volt. Feleslegesnek ítélte az apró, sürgölődő, tálakat hordó figurák ábrázolását, bár magáról a buddhizmusról nem tudott, századok és tengerek választják el a kánon szülőhelyétől, a korai Bizánciától is. Néhány ismeretlen elődjével együtt arra vetemedett, hogy félredobjon mindent, ami felesleges. A három angyal, a

háromszemélyű Isten szimbóluma világfölköti, makulátlan tisztaságában állt elénk, alig-alig érintve a földet (a földi létnek csak a jelei maradtak meg: a tölgy, az asztal, a talpas diszkosz). A „színekben való elmélkedés” görög történetének csúcspontján már nem érvényesült a történelmi korlátozások torzító hatása, csak a lényeg ragyogott egyre fényesebben. S Rubljov után ehhez végképp nincs mit hozzátenni...

A három angyal – azaz egyetlen alak három perspektívából szemlélve – jobban kifejezte az egylényegűség, az egyenrangúság eszméjét, a lét differenciált egységének gondolatát, mint Buddha és a bodhiszattvák. A görög gondolkodás egyébként is pontosabb, konstruktívabb, mint az indiai – a verbális kultúrában, szobrászatban és az építészetben egyaránt. Az indiai misztikus filozófiában minden mindenné tetszőleges módon átalakulhat, miközben a metamorfózis képe mindenütt reflektálatlanul jelenik meg: például a nirvánából szanszára lesz, a jógából bhoga, azaz a nyugalmat felváltja a nyüzgés, az ügyködés, a fegyelmet a szenvedély mámor. A két végpont közötti egységet abszurd ugrás révén érik el, miközben az ész számára semmi híd, semmi fogódzó nem marad.

Körülbelül így eszmélhetett magára a korakeresztény gondolkodás is a római racionalitással vívott küzdelmében, amikor a hit antiracionalitását választotta. A későbbiekben azonban a görög egyházatyák kidolgozták a szentháromsági személyekre vonatkoztatott, azaz hüposztatikus gondolkodás azon formáit, amelyekben minden – antiracionalitását és abszurditását veszített – hiperlogikus elem üledék gyanánt sodródik tova. Rubljov Szentháromsága az így kialakuló magasrendű racionalitás szemléletes példája.

Az eretnek Rubljov

A keresztény és a buddhista Szentháromság s a hozzájuk kapcsolódó gondolatok közti különbségek kevésbé lényegesek, mint a hasonló vonások. A buddhista trikája szintén egy szellemi egység három aspektusának misztikus azonosságát jelenti, míg a nirmánakája – az átváltozások teste – a szenvedő, a maga földi útját megjáró Buddhára, a szambhógakája – a mennyei gyönyör teste – pedig a hetedik mennyországban trónoló Buddhára utal. Ez a Buddha módfelett hasonlít a szenvedő és dicsőséges Krisztusra, azaz a Pantokrátor Krisztusra. Hasonló gondolatokra bukkantam más szerzőknél – például Kumaravsvámi és D.T. Suzuki szövegeiben – is, ezek azonban, ha nem tévedek, egyáltalán nem hatottak egymásra. Egyedül csak a dharmakája körül adódik némi nehézség: Buddha harmadik „teste” ugyanis nem vethető össze minden további nélkül a keresztény teológia valamely elemével. Ez esetben véleményem szerint egy másik Szentháromság-struktúra bontakozik ki előttünk: az első és a harmadik személy egy Isten-Lélekben egyesül, mint például Rubljov Szentháromság-ikonja esetében. A századok viharaiiban edzett Buddha-példa alapján még pontosabban megérthetjük Rubljov eretnokségének lényegét.

Ha az Itt és Ott tagolt egysége érvényesül, minden ikon híven kifejezheti titkos lényegét. Ez a vizuális és verbális ikonokra (hitvallásokra, dogmákra) egyaránt vonatkozik.

A Szentháromság lényegét nem az egyes személyek nevében látom, hanem a közöttük lévő relációkban (egylényegűség, egyenrangúság, különbözőség és elválaszthatatlanság). A Szentháromság egyes személyei nem elszigetelt atomok, hiszen szentháromsági személyi mivoltukat önmagukban hordják, azaz, más terminusokban kifejezve, egymástól különbözőek, ugyanakkor egymástól elválaszthatatlanul kétlényegűek. A keresztény Szentháromságban a kétlényegűség a második személyben jelenik meg, s az első és a harmadik személyben is csak szabad, előítéletmentes ésszel fogható fel. Andrej Rubljov Szentháromságában az első személy, a Isten-Lélek kétlényegűségére kerül a hangsúly, míg a második és harmadik személy, a maskulin és feminin elv megjelenítői, már-már az egyneműség felé hajlanak. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a második személy bensőjében alámerülő kétlényegűség az első személyben ragadható meg. Ha a hipermentális Szentháromság mentális képben jelenik meg, valami mindíg kisiklik az értelem hálójából. Csak a maga egészében vett trinitárius teológia adhat képet megismerési szándéka tárgyáról. Az előfeltételeiben a világegyetem egészét figyelembe vevő Szentháromság-tan nemcsak a két dogmát tartalmazza, hanem számos eretnek nézetet is.

Az is lehetséges, hogy a maskulin és feminin elvet a személy rangjára emeljük, de csak mint az egységes lélek két aspektusát, s nem mint két ellentétes pólust, nem mint női és férfi sajátosságokra utaló jegyeket, nem mint elválasztó, hanem mint egymást kiegészítő vonásokat. Különállásuk ugyanis nem személyi mivoltukban valósul meg. A buddhista szimbolika keretein belül olyan Szentháromság lehetséges, ahol a centrumban Buddha látható, két oldalán pedig Pradnya (a Szophia analogonja) és Upájá (a hímneműként elgondolt Metodos). Buddha, Pradnya és Upájá különbözőek, ugyanakkor egymástól elválaszthatatlanok. A buddhisták ezt még egyszerűbben fogalmazzák meg: a megvilágosodás (Buddha), az intuitív bölcsesség (Pradnya) és a hozzá vezető igaz Út egy és ugyanaz, csak-hogy az azonosság mindhármukban más-más nézőpontból jelenik meg. Véleményünk szerint megengedhető ez a megfogalmazás is. Számunkra most egyébként is csak az a fontos, hogy az „itt” és az „ott”, az ember és Isten különböznek, ugyanakkor elválaszthatatlanok egymástól: egységük a mozgásban testet öltő nyugalom és a nyugalomban lévő mozgás egységét jelenti, ami csak az eleven, hüposztatikus gondolkodás keretein belül valósulhat meg, nem pedig valamiféle megdermedt képben. Az eleven, hüposztatikus gondolkodás mozgást kölcsönöz bármely hüposztatikus képnek, legyen az akár buddhista, akár keresztény. A misztikus gondolkodó például azt tapasztalja, hogy Krisztus emberi mivolta – mint Tőle elválaszthatatlan mozzanat – az idők kezdete előtt az Atyában lakozott, a Fiú emberi mivoltából tehát az Atya is részesedik. A misztikus gondolkodó szemében a Szentlélek is kétlényegű: Vlagyimir Szolovjov „az Atya és a Fiú közös szívét” észlelte benne. A platóni igazság, jóság és szépség egységéhez közelítő idea egysége, illetve a személyes Istennel alkotott egység felé közelítő, megtestesült idea a Szentháromság minden egyes személyében felismerhető. Ugyanezt tapasztalhatjuk a buddhizmusban is. „Aki látott engem, látta a

dharmát, aki látta a dharmát, látott engem” – mondotta Gautama Buddha egy szerzetesnek, aki látni akarta őt halála előtt. Ezek a szavak Krisztus szavaira és Pál apostol Krisztusról mondott szavaira emlékeztetnek, de akár egy megtestesült bodhiszattva, Szophia-Pradnya vagy Metod (Upájá) is mondhatta volna. Mindegyikük egyszerre személy és princípium, rész és egész: mindegyikükben fölvilan a személy és lényeg teljes rendszere, mely nélkül Szentháromság sem lehetséges.

A hüposztatikus gondolkodást követő buddhizmus a dharmakáját mint hatalmas ürességet tiszta szellemként és egyetemes generáló princípiumként, azaz voltaképp a Mennyei Atya szülőjeként szemléli, a hüposztatikus gondolkodást követő hinduizmus pedig a Nirguna brahman (mint létező semmi, mint felfoghatatlan abszolút) és a minden teremtményben, színék csillogásában és hangok telt zengésében jelen lévő Szaguna brahman egységét pillantja meg legmagasabbrendű Istenében.

Túlontúl itt van az itt,

Túlontúl ott van az ott.

(Marina Cvetajeva)

Az „itt” és „ott” közötti szakadék meghaladása – az ikonológikus gondolkodás titka – a Szentháromságban testesül meg legteljesebben. Ez a szellem érint meg bennünket ott is, ahol egyébként a Szentháromságról szó sincs, sőt még csak nem is gondolunk rá:

Az Itt és az Ott egyek. Két világ

Tart fogva. Mily egyszerű az egész.

Fehérrel nem törheted meg a ruha fehér szövétét.

(Rainer-Maria Rilke)

Az Itt az immanencia, a világban való teremtő jelenlét, a szaguna. Az Ott – a transzcendencia, a világfölköttség, a szellem érintésekor érzékelhető világunkívüliség: a nirguna. A szaguna és nirguna, az immanencia és transzcendencia egysége körülbelül azt jelenti, amit az egyházatyák az „egylényegűség” szóval fejeztek ki. A hinduizmusban jelenlévő háromszemélyűség elve (trimurti) szerintem egyáltalán nem azonos a Szentháromsággal, hanem az Atya három funkciója – a világ teremtése, megtartása és lerombolása – oszlik háromfelé. A trinitárius szemlélet tendenciái persze a hinduizmusban is jelen vannak: Rilke, a keresztény, Ramanudzsunál talált képet használ, amikor azt írja, hogy a hívő úgy egyesül Istennel, mint fehér a fehérrel.

A keresztény Szentháromság egységétől az egyetemes egységig

A hüposztatikus gondolkodás keresztény dogmákon kívüli formáinak ismerete egyébként is sokat segíthet abban, hogy belássuk az interkonfesszionális dogmatika fejlődéséből fakadó, mind ez ideig ki nem aknázott lehetőségeket. A hüposztatikus gondolkodás lényege nem az, hogy egyetlen számban hármat tételezünk. Ugyanilyen fontos mozzanat az is, hogy a három felé tartó kettő elemei differenciáltan, ugyanakkor egymástól elválaszthatatlanul vannak benne jelen. Elképzelhető, hogy homályosan már a görög egyházatyák is sejtették ezt, amikor amellett érveltek, hogy a Szentlélek csak az Atyától származik. Krisztus kétlényegűsége az ő istenemberi mivoltában adott, az Atya viszont,

ha nem fűzi különösebb kapcsolat a Szentlélekhez, már-már egylényegűnek tekinthető. A „filioque” elleni küzdelemnek tehát szellemi tétje volt: meg akarták őrizni az első személy belső mozgását, s meg akarták akadályozni, hogy a Fiú végleg háttérbe szorítsa az Atyát. De igazuk van a katolikusoknak is: a tökéletes szeretet szelleme nem eredhet egyetlen személytől, a kölcsönösség kizárja az egyoldalúságot. S itt nem a konvencionális jelekről van szó, hanem arról, mennyire nehéz választani két olyan lehetőség közül, amelyek mindegyike vonz és rabul ejt bennünket. A trinitárius gondolkodás összehasonlító vizsgálata talán-talán lehetővé teszi, hogy végül eljussunk egy olyan metateológia szintjére, ahol mindkét lehetőség viszonylagossá válik és elveszíti kötelező érvényét.

A hüposztatikus gondolkodás ázsiai formáinak kutatása a szophiológia kísértésének okára is fényt deríthet. A kizárólagos feminin elv a teremtés szintjéről a teremtett szintjére terel bennünket. Az első személy nemi értelemben nem tekintendő Atyának: egyszerűen csak a teremtés szimbóluma. Az önmagában vett feminin elv szintén nem teljes: a nőiséget a férfi funkciójának kell kiegészítenie. Ebből fakad a „személyek közötti kötelék” szükségszerűsége, hogy Danyil Andrejev nem túl szerencsés kifejezést használjam az egyébként számos gyönyörű, ihletett sort, számtalan mély tapasztalatot tartalmazó „Világ rózsája”-ból.

A Szentháromság személyeit mindenekelőtt épp az határozza meg, hogy mindenféle kötelék nélkül, öröktől fogva egyek. A lét azon szintjéhez tartoznak, ahol nincs elkülönültség – s így nincs is mit meghaladni –, ahol nincsenek pluszok és mínuszok, ahol nincs északi és déli pólus, ahol nincsenek mágneses erővonalak, és nincs szexuális feszültség. Ami „egy”, az ugyanakkor „más” is. A kínai metafizika nyelvén fogalmazva, ez a Tao szintje, ahol „a megnevezett és a névtelen egymás szülői lesznek” (Tao Te-king könyve), ugyanakkor egymástól nem válnak el. Az e szinten jelenlévő kettősség egyik pólusa, a nőnem, a sötét, áradó, fogékony, feminin elvre utal, a hímnem, azaz a másik pólus pedig a világos, kemény, aktív maszkulin elvre. Ha a Szentháromságba elkülönült feminin elv ve gyül, máris elveszíti személy jellegét, s azon nyomban olyan rendszerré válik, amelyet ugyan egymással rokon, kapcsolatban álló (például házassági kötelék által összekapcsolt), de mégiscsak különféle elemek alkotnak. És ez már nem a Szentháromság lesz, hanem egy triász, hármas istenség. A belsőleg dinamikus és önmagukba zárt egységek a sokféleség elvévé válnak (az egy kettőt szül, a kettő hármat, a három sokaságot – mondotta Lao-ce).

Am ezzel a dolog még nem ért véget. A jobb kéz tantrizmusa (azaz a nőiség kultusza a szophiológia keretein belül) igen könnyen átcsaphat a balkéz tantrizmusába. Upájához a férfi képzelet társul, Pradnyához a nőiség, a megvilágosodás pedig a japdzsam szertartásában érhető el (aszketikus gyakorlatokkal előkészített rituális nemi aktus).

Nem tagadom, hogy a szeretet kötelékében élő férfi és nő e közelség révén valódi megvilágosodáshoz juthat. Az is lehet, hogy bizonyos esetekben a teljes hittel végzett szertartás helyettesítheti a személyes

érzést. A profanizálás valószínűsége azonban itt olyannyira nagy, hogy a tantrikus bal kéz-szepták gyakorlatilag előbb-utóbb elsorvadnak. Andrejev a maga költői intuíciójával megsejtette, hogy a „világ rózsája” az antikrisztus eszköze lehet, sőtét orgiasztikus kultusszá válhat (feltételezése szerint ez a 23-24. században fog bekövetkezni).

A keleti szentháromsági személyek alapján pontosabban megérthetjük, miben áll Joachim de Floris [Gioacchino da Fiore] eretneksége. A harmadik személyt előtérbe állító Szentlélek-vallások nem csak a jövőben fognak kialakulni, hiszen már most is léteznek, például Indiában: gondoljunk csak a buddhizmusra és a Védákkal foglalkozó tanokra. Minden nagy vallás az öröktől fogva létező Szentháromság (azaz többé-kevésbé az emberi tökéletlenség) lényegét tárja fel. Egyik vallás sem iktatható ki és nem helyettesíthető. A világ nem krisztianizálható (a hinduizmus, az iszlám, a buddhizmus rovására), de nem is dekrisztianizálható. Mást kell – és lehet is – tenni: a vallási vitától tovább kell lépni a szeretet szellemében folyó, a szellemi tapasztalatra alapozott eszmecsere felé, hitvallásunk gőgös túlértékelése helyett szelíd alázattal kell tudomásul vennünk lényünk jelentéktelenségét.

A Szentháromság az összes nagy vallás (leendő) találkozási pontja lehet: nemcsak a trinitárius dogmákat kidolgozó buddhizmus és kereszténység, hanem mindazon vallásoké, amelyeknek keretei közt ez a tan nem fér meg, így csak bizonyos elemeit vehetik át (a vizek felett lebegő Istenség Szelleme, Isten és az angyalok oszthatatlansága a judaizmusban, a Korán örökkévaló mivolta az iszlámokban stb. (Egyetlen vallásban sem öltött testet a Szentháromság minden személyében és természetében: a teológiai fejlődés fokozati különégei a szellemi mélységgel fordított arányban alakulnak ki: az önhitt farizeusok lesznek az utolsók, míg a saját szellemi korlátaikat beismerő vámszedők – az elsők. Ha egy arab kereskedő józan, gyakorlatias szemszögből mérjük föl a kereszténységet, akkor rá kell jönnünk, hogy a kereszténység az Atyát háttérbe szorító Fiú vallása, amelyben – hadd tegyem hozzá – csak csiráiban van jelen a Szentháromság értelmezés, a keresztény teológusok túlnyomó többsége egyáltalán nem foglalkozik vele⁹. A kereszténységnek tehát semmi oka, hogy többre tartsa magát az Atyát középpontba állító vallásoknál (judaizmus, iszlám) és a Szentlélek-vallásoknál (buddhizmus, vedantizmus). A gőgös fennhéjázás egyetlen hitvallásnak sem válik a javára, mindegyik csak az alázat árán üdvözülhet. Mindegyik vallás képes arra, hogy metateológia legyen, s erről a szintről minden vallási dogmarendszert egy ugyanazon nagy titok különféle tükrökben kialakuló képei alapján ítéljük meg. És ehhez nincs szükség semmiféle magas szintű unióra, csak arra, hogy minden vallás önmagában, befelé fordulva, bensőleg fejlődjön tovább, s arra, hogy nyílt kérdésekkel forduljunk Istenhez, antidogmatikus paradoxonokat fogalmazzunk meg (Jób, Zen, buddhizmus), s alkotó módon fejlesszük tovább és mélyítsük a dogmatikát. A legfontosabb azonban az, hogy mindezt a szeretet, a figyelem és megértés szellemében tegyük. Az öröktől fogva létező Szentháromság szellemi természetű: az ember extatikus szellemi állapotban érkezhethet el hozzá, ami csak a Szentháromság, az Atya és a Fiú közös

szívének megértése révén lehetséges. A Szentháromság lényege nem a három, nem a kettő, hanem egy olyan egység, melyen belül ember és Isten ugyan különbözik egymástól, de mégsem választhatóak el. Ez az Isten egyszerre van jelen személyesen (hiszen Isten maga a szeretet) s a mindet belengő Lélek által. Ebben, s csakis ebben az együtt-létben haladható meg a nyelv tökéletlensége, akár a kereszténység, akár a buddhizmus, akár a hinduizmus hozta is létre. Amit a Szentlélek írt – tanítja Athoszi Sziluán sztarec – csak a Szentlélek közreműködésével olvasható el.

Rubljov Szentháromságát

tehát mindenekelőtt közvetlenül át kell élnünk, ez jóval fontosabb a benne rejlő egész mentális szimbolikánál: a Szentháromságot ugyanis az egyén szellemi életének képeként is értelmezhető. A jobb oldali angyal a szemlélődés azon állapotát tükrözi, melyben magunkba gyűjtjük a fényt, hogy teljesen föloldódhassunk benne. A középső angyal képe a belső fény, csend, nyugalom teljességét árasztja, míg a bal oldali angyal a csend tavában, a nyugalomra találó lélekben születő gondolatot nyújtja felénk...

Nemcsak az Isten, hanem mi magunk is egyek vagyunk három arcunkban: amikor az ikon szépségét szemléljük, amikor e szépséget belsővé tesszük, s amikor teremtő gondolattá formáljuk. A buddhista és a keresztény Szentháromság-dogma körülbelül egy időben keletkezett, nem sokkal azután, hogy az egyén először eszmélt magára a filozófiában, s először hagyta kiélégületlenül a filozófia, a kemény logikai kapcsolatok és különbségek szisztémája. (Részletesebben l. *Az euklidészi és nem euklidészi ész Dosztojevszkij művészetében* című munkámban.) A legtöbb, amire az ember ráeszmélhetett belső világának és Isten világának, Isten létének hiperrendszerét szemlélve, az, hogy a személyek egylényegűek, egyenrangúak, különbözőek, de egymástól mégis elválaszthatatlanok. Rubljov Szentháromsága belső világunk, a bennünk lévő birodalom szimbolikus ábrázolása. Azé a világé, mely a csendből véteget s a csendbe tér vissza...

Ezért is mondhatjuk, hogy a mamréi tölgy alatt megjelenő három angyal szemlélésekor önnönmagunk felé: lényünk mélyén rejlő hajlékunk felé fordulunk, ahová csak oly ritkán s oly rövid időre szoktunk megérni. Ugyanez történik a Megváltó-ikon szemlélésekor is, melyben szintén jelen van sűrítetten mindaz, ami a Szentháromságban – egy oly finom rezdülés kíséretében, melyet alig-alig tudunk megragadni s elemző szóval továbbadni. Ugyanezt érezzük a lenyugvó nap láttán is: azt a fényt szemlélve, melytől a jéghegyek megolvadnak s a vizek megdermednek...

FORDÍTOTTA KISS ILONA

J E G Y Z E T E K

1. Az Ó- és Újszövetség szláv nyelvű fordításai szükségtelenné tették a klasszikus nyelvek tanulását. A *Philokaliá-t* (A szellemi szépség szerete – egyháziatyák és nagyvértanúk munkáinak gyűjteménye) viszont csak a 18. században fordították le. Innen ered az a filozófiai járatlanság, amely Fedotov szerint hozzájárult az értelmiség tragikus helyzetének kialakulásához is, ahhoz, hogy az értelmiség vonzódik ugyan a filozófiához, de anélkül, hogy metafizikai mélységeit ismerné.

2. Hangsúlyozni szeretném, hogy a hazánk fölött időnként elsuhanó szellemet semmiképp sem szabad összekeverni a honfitársainkban állandóan benne lakozó szellemmel.

3. Rubljov Szentháromságán ma már nem látható a nimbusz keresztje, 15. századi orosz másolatain viszont csak a középső figura fejénél szerepel a Krisztust jellemző kereszt nimbusz (a ford).

4. A szerző a 'hüposztaszisz' szót használja a Szentháromság három személyének megnevezésére, a fordítás során azonban – a teológiai nyelvben szintén használatos – 'személy' terminust alkalmazzuk. Az 'uszia' kifejezést a 'természet' szóval fordítjuk, követve a szerző megoldását, aki a 'priroda' szót használja (a ford).

5. Talpas fémtányér, az áldozati kenyér elhelyezésére szolgál (a ford).

6. „...és a Fiútól!": ezt a kiegészítést a 11. század elején iktatta be a nikaiai-konstantinápolyi zsinat.

7. A Szentlélek képét látom a kínai „kodikonokban”, a szun táképekben is. Mindez azonban már kívül esik a kereszténység, legalábbis az ikonfestészet körén.

8. Danyil Andrejev (1906-1959) misztikus költő, az író Leonyid Andrejev fia. 1958-ban, börtönből való szabadulása után írta fő művét, *A világ rózsáját*, amelyben börtönbeli vízióiból kiindulva a világvallások egyesítésére tett kísérletet.

9. Pavel Florenszkij panasolja *Az Igazság oszlopa és alapja* című könyvében, hogy a szentatyák azonnal elveszítik az ékesszólás képességét, mihelyt a Szentháromság harmadik személye kerül szóba. A népi tudatban a Szentháromság az Istenszülő kíséretéhez tartozó női istenséget jelenti (G.P. Fedotov: *Vallásos versek*).

FILMVILÁG

Filmművészeti folyóirat

A júliusi szám tartalmából

Lear fiai

– Kurosava Ran című filmjéről

Összeurópai sznobizmus

– interjú Jiří Menzellel

Dovzsenko kiadatlan naplója

Kornis Mihály: Magyar rekviem

– forgatókönyv részletek

Felix

SREČKO PUNTARIĆ

Krátkej kursz

Megrendelhető a 2000 címen: Budapest 1396 postafiók 464.

ANATOLIJ SZTRELJANIJ

Ha idegenben jár az ember, eleinte többet tud meg saját országáról, mint arról, amelyben éppen van. Bárhová néz is – hazáját pillantja meg. Ráadásul úgy, mintha fordítva tartott távcsővön át nézné: tisztán, éles-hideg körvonalakkal.

Kíváncsian vártam hát a napot, amikor itt, Nyugat-Németországban végre volánhoz ülhetek: vajon mi újat fogok megtudni népemről ezeken a német autópályákon, melyek rücskös tejüveghez hasonlatosak, s melyeket ellepnek a csillogva és hangtalanul – öránként százötvennel vagy még többel – suhanó, bűzös füstcsíkokat nem eregető „mercedesek”, „opelek” és „toyoták”?

Hol is kezdjem? Németországot autón bejárni veszélytelen vállalkozás, de nincs sok öröm benne. A gyalogost a volán mögött ülő német szent lényként tiszteli, akár hinduk a tehenet. Ennek a csodálatraméltó hitnek az átvétele korántsem volt egyszerű feladat. Számunkra ugyanis nem létezik az a zavaró körülmény, amit emberi személyiségnek neveznek, mi csupán az emberek új, történelmi közösségét látjuk magunk előtt.

Itt senki nem ordít az emberre köldökig kihajolva kocsija ablakából, hogy „Agyalágyult!” vagy „Kurvapécér!” –, viszont jeleznek, ha valamit nem csináltál jól. Egy osztrák ismerősöm mondta, hogy a németek Európa egyedüli népe, amelyet istenigazából fel tud bősztíteni, ha rájuk dudálnak, nem úgy, mint az olaszok, akik úgy dudálnak, mint az örültek, és még teli szájjal röhögnek is hozzá. Egy itt élő angol hölgy szerint az országát az egyetlen hely, ahol a megszámlálhatatlan mennyiségű szabálytól agyonsanyargatott németek szabad folyást engedhetnek érzelmeiknek. Egy ugyancsak itt élő orosz pedig azt idézte fel, hogy egy ízben, mikor már torkig volt azzal, hogy a város számára ismeretlen részéből sehogy sem tud kikeveredni, fogta magát és egyenesen átvágott az egyik park gyalogsétányán (még csak nem is a lovaglósétányon, mert itt a lovaglónak is külön sétányuk van), és azt látta, hogy egy ott álló német előbb kimeresztli a szemét, aztán előhúzza a noteszát, és akkurátusan felírja a kocsija rendszámát. „Ilyesmire csak egy német képes!” – fakadt ki háborogva orosz ismerősöm, miközben meg sem fordult a fejében, hogy másfelől

nézve a dolgot, arra meg csak ő, egy orosz volt képes, hogy, keresztülfurikázzon a német parkon és utána még méltatlankodjon is, hogy nem fogadták elég lelkesen.

Egyébként, ami a németeket illeti, ezt a fogyatékoságukat ők maguk is elismerik: a statisztika azt mutatja, hogy a demokratikus népek családjában a hatóságokhoz beérkező feljelentések közül feltűnően sok íródik német nyelven. Erre a beismerésre azonban nemcsak statisztikai adatok készítetik a németeket. Az eltelt negyvenöt év során a német lélek mindent elkövetett, hogy megszabaduljon attól a hittől, hogy a „fritzek” jobbakként a többi nép, és nekik mindent szabad. Éppen ezzel az öntisztítással foglalkoztak azokban az években, amikor Moszkvában Willi Brandtot revansistának, Konrad Adenauert pedig elaggott háborús gyújtogatónak titulálták. Tanulságos egy pillantást vetni az eredményre. Ez többek közt abban mutatkozik meg, hogy a német gőg és felsőbbbég tudat legkisebb megnyilvánulása sem marad észrevétlen (különösen az ifjúság reakciója heves minden egyes esetben).

Moszkva egész ezeréves története során jó ha egyszer vagy kétszer – és akkor is néhány külön erre a célra kijelölt főutcáján – látott csak annyiféle, a világ minden részéből odasereglett embert, mint amennyivel Köln és München bármelyik utcáján találkozhatunk. És nem vendégségben vannak itt (nem turistákról beszélünk), nem holmi fesztiválra vagy olimpiára érkeztek, hanem állandóan itt élnek – feketék, sárgák, rézbőrűek. Lakásokat és házakat vesznek, földet – jól tessenek figyelni, *német földet!* – hitelre és készpénzért, saját – távolról sem árja csengésű – nevükre íratják át ezeket az ingatlanokat, üzleteket, éttermeket, szállodákat nyitnak. Van, aki ferdén néz rájuk, van, aki zavartan beismeri, hogy bizony olyan házban lakni, ahol túltengenek a törökök, kissé szokatlan neki – a lépcsőházban és az udvaron túl nagy a lárma, valóságos perzsavásár, de azért semmi baj, kijönnek azért valahogy, lelkiismeretesen tanítgatják őket németre, és leleményesen, hogy ne érezzék sértve magukat, a német rendre. Igaz is, egy török ismerősömmel egyetértettünk abban, hogy a németek állítólagos rendszeretete – rágalom. Bizonyára mindketten szeretnénk volna jobb véleménnyel lenni róluk, hiszen hogy is lehet szeretni olyan rusnya dolgot, mint a rend? Nem, sokkal inkább arról van szó, hogy a németek nem szeretik a rendetlenséget, márpedig ez nem egészen ugyanaz, mint a rendszeretet.

Anatolij Sztreljanij orosz publicista írása a *Panorama* című amerikai orosz lap 1990/467. számában jelent meg.

No, mondd egy németnek, Moszkvában, ha minden jól megy, nem lesz többé lakhatási engedély, *propiszka*, ő meg erre azt kérdezi, hogy MI AZ? Engedélyezni fogják, mondd neki, a lakások, házak, földek szabad adásvételét. Ezt ő is megérti és reménykedik veled együtt, hogy mindegyik tényleg sor kerül, hiszen enélkül nem lehet elmozdulni a holtpontról, enélkül Moszkva örökre megmarad annak a városnak, ahová nem szívük húzza az embereket, hanem az chetetlen kolbász.

De hogy viseli majd Moszkva a NEM OROSZOK áradatát, amely az egykori birodalom és a világ minden részéről meg fog indulni felé? Mit szól majd a bábeli zűrzavarhoz utcáin, hiszen minden modern nagyváros egy-egy Babel, mit szól majd hozzá, ha mindenhol – az Ohotnij rjadtól az Osztoszenkáig, a Vörös tértől a Kitajgorodig és a dél-nyugati lakónegyedekig – a földből, mint eső után a gomba nőnek majd ki az üzég, uigur, grúz, örmény, kínai, japán, afrikai és amerikai és isten tudja még milyen boltocskák és vendéglők, és velük együtt az ő kulturális intézményeik, az ő vallásos kultuszaik kegyhelyei? Moszkva ma még szilárdan tartja helyét a fajilag legtisztább összetételű városok sorában, abban a sorban, ahol Tirana, Peking, Phenjan állnak. Moszkvában ma még csak Nyikolaj Smeljov vete-medik arra, hogy nyíltan kijelentsé: kétszer kettő az négy, és kezdjünk el végre emberi módon élni, vagyis kereskedni mindennel, amivel csak a világban kereskedni lehet, nem firtatva a vásárló nemzetiségét, csupáncsak azt, hogy van-e pénz és hitelképessége – s lám, a mi patriótáink még ezen is a lelkük mélyéig fel vannak háborodva. Sőt ott tartunk, hogy már-már egymás kezéből tépik ki a babérkoszorút, amely azt illeti meg, aki elsőként szállt síkra a Haza tervezett kiárusítása ellen... Nem is tudom, mit csinálnak majd, ha Novgorodnak eszébe jut dicsőséges múltja – egykor a Hanza-városok szövetségébe tartozott –, és megint a szabadkereskedelem útjára lép, nyomában más orosz (mert most csak róluk beszélék) területekkel.

Csak itt, Németországban érti meg igazán az ember, mit is jelentett, hogy az őket ért történelmi katasztrófa pillanatában a németek sérelmükkel nem másokkal, nem a titokban a zsidó szabadkőművesek által irányított oroszokkal és amerikaiakkal, hanem önmagukkal fordultak szembe. Széjjt itt ezerszer inkább szeretné megérteni az ember Oroszországnak azokat a fiait, akik azt akarják, hogy velük ez másként legyen: a történelmi katasztrófa pillanatában, mikor megadatik az utolsó esély, hogy önmagával szembeforduljon, akkor ő, a hatalmas másokra sértődik meg: a kicsiny, de mindennél veszedelmesebb népre – a zsidókra, és a kicsiny, de rendkívül veszedelmes baltiakra...

Az ember azt hinné, hogy egy írónak, népe tanítójának, ha úgy érzi, hogy népét nem szeretik eléggé, az első dolga az kellene legyen, hogy elgondolkodik ezen. Vajon miért nem szeretik eléggé? Hátha oka van. De még ha nincs is, akkor is lehet valami, amiben szándéktalanul, akarata ellenére vétkes, amitől persze még nem lesz könnyebb azoknak, akiknek szenvedést okozott. S ha mindezt végig gondolta, akkor nem kellene-e azonnal tennie valamit,

amivel felébredhet a kárvallottakban és megbántottakban a tiszteletet maga és rajta keresztül saját népe iránt? Rendes dolog-e hát, hogy akkor, amikor a népnek elsősorban saját lelki üdvét kellene keresnie, le akarják vezetni a menekvés egyedüli útjáról, kínját és dühét kifelé irányítják, mintegy körbemutatva: nézzük csak, ki nem szereti itt eléggé az oroszokat, hol vannak a russzofóbia, ki akar még kapni a pofájára?

Tizenhét éves koromig három néppel találkoztam: a sajátommal: az ukránnal, a szintén sajátommal: az oroszal, akik a szomszéd falvakban laktak, és a zsidókkal, akiket a megyei városban lehetett látni. Egyik ember, mint a másik, a nemzetiségi kérdés számomra nem létezett, sem a sajátom, sem másoké. Ötvenhat nyarán aztán a szűzföldre vezényeltek. Egy hatalmas ponyvasátorban laktunk, lehetünk vagy tizenötven, traktorosbrigád. Kilógott közülünk egy kaukázusi fiú. Minden szóra ugrott, mindent magára vett. Mi úgy jöttünk oda, mint afféle hősök, a Komszomol hívására, őt azonban gyerekként hurcolták ide egész népével együtt, mert Sztalin ezt a népet árulónak nyilvánította. Loktyev, a brigádvezetőnk mondta ezt el nekünk: „Legyetek velük elnézőbbek, fiúk! Nagyon szeretnek civakodni. A veszekedés olyan nekik, mint a vodka – ezzel melegítik fel magukat. Ha nincsenek közelben idegenek, egymással kapnak hajba, és mindjárt előkerül a bökö.”

Tíz évvel később a Kaukázusban jártam, annak a népnek a földjén, amelyhez az a kaukázusi is tartozott. Egy erdőszélelben laktunk a barátommal. A környéken híre ment, hogy oroszok laknak a házban, és egyszer rajtuk ütött egy csapat fiatal férfi. Azonnal botrányt rendeztek: ordibáltak, hogy senkitől sem félnek, és majd mindjárt megmutatják, mit fognak csinálni az oroszokkal, ezekkel a gyáva férgelkekkel. A barátom, doni kozákgyerek, egy Sztalin alatt kivégzett pilóta fia csak feküdt, hallgatta a rikoltozást, és bort kortyolgatott, aztán így szólt: „Rendben, srácok! Csak egyet ne felejtsetek el közben! Látjátok ott, azt a tisztást, no, hát ha túlságosan fejetekbe száll a vér, akkor ott majd szépen leereszkedik egy helikopter, kiszáll belőle tíz géppisztolyos orlovi vagy rosztovi fiú, akik már a szolgálati idejük végén járnak, és kész. Ez épp elég lesz az egész falutoknak.” Nem kellett volna így beszélnie. Egyetlen mentsége, hogy csak ketten voltunk, azok meg körülöttünk – egy egész nép.

A valódi és vélt sérelmek iránti érzékenységet, annak örökös latolgatását, hogy ki szeret engem és ki nem szeret, az orvostudomány fantázia-kapcsolatnak nevezi. Az orvostudomány válaszai egyszerűek: gyógyítható – nem gyógyítható, van-e visszaesés valószínűsége az állapotában vagy nincsen. De mi a helyzet akkor, ha hasonló lelki jelenségekkel az irodalomban és a politikában találkozunk? A nemzetnek csak egyenlőkkel van dolga, a birodalomnak gyengéekkel, akiket elnyom – mondotta egykor Chesterton. Miféle emberek azok, akik mindent szeretnének, csak azt nem, hogy az orosz népnek egyenlőkkel legyen dolga? Miért van minden áron szükségük a gyöngébbekre, hogy vagy elnyomják őket, vagy hirtelen elképesztően erőseknek és veszedelmeseknek

ábrázolják, és segítségért kiáltanak? Miről tanúskodik a nagy nép kultúráját képviselő egyének viselkedése? Ki van itt eltörpülőben, ha ugyan máris el nem törpült: ők, a híres kultúrájukkal, amely formájában nemzeti, tartalmában szocialista, avagy a nép? A nép, amely házipálinkát vedelt és közben egyik szputnyikot eregette fel a másik után, isten tudja hová és minek, és hol egyik, hol másik szomszédjára nehezedett rá – mintha gomolygó ködben élne, elhomályosult öntudattal, megbéklyózva, nyelvétől megfosztva, mégha rá-rázendített is Pahmuta slágereire (s titokban Viszockijt hallgatta), ám akkor hirtelen a láncok lehullottak, a felpofozott szájából kiesett a pecek és kiderült: a nagy népből kicsi lett, koszorús irodalmárai nem győznek védelmére kelni. Persze, vannak jogos sérelmek is, de most nem erről van szó, hanem arról, hogy csak egy különösen hányatott sorsú kis néphez illő, hogy sorsáért másokat okoljon, mert legtöbbször tényleg ez is az igazság. Lehetséges persze egy semmitmondóan üde magyarázat: az orosz nép, úgymond, egészében nagy maradt, csupán részeiben lett kicsi, a hivatalos oroszok, az állami oroszok lettek kicsinyek. De még ezt sem szívesen hangoztatja az ember, mikor körös-körül mást se hall,

minthogy „Mentsd meg Oroszországot!”, és a Kreml első embere máris ebben a szellemben jár el, mikor siet megmenteni, ha nem is Oroszországot, de legalább Oroszországnak Litvániát.

...Németországban rengeteg az útjelző tábla, habár egy főre számolva bizonyosan kevesebb, mint Borovszkban vagy Ahtirkában, ahol minden lámpaoszlopon függ valami tábla, a szokásos céllal, hogy még inkább elvegye az ember kedvét az élettől. Van azonban Németországban egy olyan jelzőtábla, amelyet nálunk nem látni, és nem is lehet látni mindaddig, amíg áll a birodalom. Ez a jelzőtábla az útmenti illemhelyet jelöli, megannyi fotocellás, vízőblítéses klozetot, melyekben olyan tiszta a vécépapír, mint nálunk a kreml klinikán. WC – water closet. Akár tényleg sok ilyen jelzés van a német utak mentén, akár csak szokatlansága miatt nekem tetszik így, mindenesetre a német autópálya számomra nem egyéb, mint hatalmas betonnyíl, melyet két oldalán vécék szegélyeznek. A németek nem az útszéli bokrok mögé rohangálnak: ladyknek – jobbra, gentlemannoknak – balra.

1990. március

FORDÍTOTTA SZILÁGYI ÁKOS

Praha

IMPERIAL AIRWAYS LONDON

BOMBAY
JAIPUR

HAVER
LONDON

PROŠIMEK NASTUPU
NA LET. N. 007

Praha
Lipsperk
Dresden
Berlin
König-
sberg!!

HILL INTERNATIONAL

Jól érzi magát a mostani munkahelyén?
Hogyan vélekedik az eddigi pályafutásáról?
Ez az a karrier, amelyről évek óta álmódott?
Kíváncsi személyiségének és képességeinek rejtett tartalékaira?
Ha érdeklik a válaszok, keresse fel:

KARRIER TANÁCSADÁSUNKAT!

Mit nyerhet Ön, ha igénybe veszi ezt a szolgáltatást?

- Jobban megismeri önmagát
- Tudatában lesz erős és gyenge pontjainak
- Testre szabott, vagyis megalapozott diagnózisra épülő szempontokkal segítünk élete és pályafutása tudatos építésében.

Mit veszíthet, ha késlekedik

- Időt, és ezzel pénzt, ha nem teszi meg az első lépést sikeres karrierje érdekében.

Gondolja meg, megéri?

Tiszteljen meg bizalmával! Munkánkat a legszigorúbb titoktartással végezzük.

ADJON ÚJ ÉRTELMEZÉST AMBÍCIÓINAK!

Jelentkezését az alábbi címeken és telefonszámokon várjuk:

HILL INTERNATIONAL

Budapest, 1027. Szász K. u. 2.

11-58-428

11-52-611

Pécs, 7621. Munkácsy M. u. 26.

72-19-993

A szellemi tőke bankja

